

૧૧૭૭

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રત - ૫૦૦

ઈ. સ. ૧૯૫૩

કેમલ રો. ૫-૪-૦

/ પ્રકાશક -

ગો. હ. ભટ્ટ, એમ એ.

સચાલક, પ્રાચ્યનિધાનમંદિર,

વડોદરા.

-

મુદ્રક

વકીલ બ્રધર્સ પ્રિ. પ્રેસ, વડોદરા.

ઉપોદ્ધાત

૧. ચરિત્રવાક્યમય પ્રજ્ઞાના ઇતિહાસ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખે છે એટલું જ નહીં પણ પ્રજ્ઞાનું જીવન પણ ઘડે છે, અને તેથી જ જગતની દરેક ભાષાના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં યોગ્ય રીતે વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. જીવનચરિત્ર અને આત્મકથા એ ચરિત્રવાક્યમયના બે પ્રકારોમાંથી જીવન-ચરિત્રોનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક રીતે વધારે વેગથી વહી રહેતો છે. ઋગ્વેદમાં આ બન્ને પ્રકારો એક અથવા બીજા રૂપમાં જોવામાં આવે છે. ઋત્સમદ્વિશ્વામિત્ર, ધામદેવ, અત્રિ, ભરદ્વાજ અને વસિષ્ઠ. જેવા ઋષિઓનાં મહુલોમાં કેટલાંક એવાં સૂક્તો છે કે જેમાંથી આપણને તે તે ઋષિઓના શબ્દોમાં તેમની એક પ્રકારની આત્મકથા મળી આવે છે. ઋગ્વેદનાં સંવાદ અને ઐતિહાસિક સૂક્તો, નારાશંસી અને દાનરતુતિઓમાંથી વ્યક્તિઓનાં જીવન વિશે આપણને કેટલીક માહિતી મળી શકે છે. બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદની અનેક કથાઓ અને વંશાવલીઓ જીવનચરિત્રની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

૨. આ ઉપરાંત ચરિત્રવાક્યમયને અતિ ઉપયોગી, ઇતિહાસ અને પુરાણ નામનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું સાહિત્ય, વૈદિક કાલમાં અસ્તિત્વમાં હતું એમ અથર્વવેદના એક સૂક્ત (૧૫.૬.૧૧, ૧૨) ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલીક વાર 'ઇતિહાસ' અને 'પુરાણ' એ બે શબ્દો, સમસ્ત હોય છે તો કેટલીક વાર વ્યસ્ત પણ હોય છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં આ શબ્દોનો બન્ને પ્રકાર પ્રયોગ થયેલો છે. (૧૧.૫.૬.૮.૭૯; ૧૩.૪.૩.૧૨.૧૩), જ્યારે બૃહદ્દાર્ણ્યક ઉપનિષદમાં (૨.૪.૧૦; ૪.૧૨; ૪.૫.૧૧) વ્યસ્ત અને ગૈમિનીય (૧.૫.૩.૯ પુરાણે-નિદાસેન), જાન્દોગ્ય (૩.૪.૧.૨, ૭.૧.૨, ૪; ૭.૨.૧; ૭.૭.૧), અથર્વશિરમ્ (૭) અને મહાનારાયણ (૪) ઉપનિષદમાં સમસ્ત રીતે પ્રયોગ થયેલો છે. ઇતિહાસપુરાણને પંચમ વેદ તરીકે જે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે (જા. ડિ. ૭.૧.૨, ૪) તે તેની મહત્તા દર્શાવે છે. કેટલીક વાર ઇતિહાસને અને પુરાણને પૃથક્ પૃથક્ વેદ કહેવામાં આવ્યો છે (શ. બ્રા. ૧૩.૪.૩.૧૨, ૧૩; ગો. બ્રા.

૧૦૧૦; શાં. શ્રી. સુ. ૧૬૨.૨૧૨૭), તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં (૨૫૬) ઇનિદાસો અને પુરાણો એમ જે બહુવચનનો પ્રયોગ છે તે બહુ સૂચક છે, વાર્તિકકાર કાત્યાયન (પાણિનિસૂત્ર ૪.૨૦૬૦) આખ્યાન, આખ્યાયિકા, ઇતિહાસ અને પુરાણ એ ચાર પ્રકારો દર્શાવે છે, અને પતંજલિ આજ વાર્તિકના મહાભાષ્યમાં ત્રણ આખ્યાયિકાઓનાં નામ પણ આપે છે.

૩. ઇતિહાસ અને પુરાણ એ બે એક જ પ્રકારનું સાહિત્ય હશે કે બિન્ન પ્રકારનું હશે, અને એક પ્રકારનું હોય તો તે એકજ અન્યમાં હશે કે બિન્ન અન્યોમાં હશે એ પ્રશ્ન વિચારવા જોવો છે. જર્મન પર્ડિગન ગેડનર કહે છે કે પહેલાં 'ઇતિહાસપુરાણ' અથવા 'ઇતિહાસવેદ' એ નામનો એકજ અન્ય હતો અને તેમાં યુદ્ધ, સૃષ્ટિ અને વંશોનાં પ્રાચીન આખ્યાનોનો સંગ્રહ હતો. 'ઇતિહાસપુરાણ' એ સમસ્ત પદનો પ્રયોગ અને પછીના કાળમાં જણાતું ઇતિહાસ અને પુરાણનું સામ્ય એ બે તરતોને આધારે ગેડનરે પોતાનો અભિપ્રાય આંધો હોય એમ જણાય છે. 'ઇતિહાસપુરાણ' એ સમસ્ત પદનો પ્રયોગ બહુ વિરલ છે, જ્યાં ઇતિહાસ અને પુરાણ એમ પૃથક્ પ્રયોગ વ્યાપક છે. ઇતિહાસ અને પુરાણનો જ પ્રથમ નિર્દેશ અથર્વવેદમાં (૬૫-૬-૧૬, ૧૨) જોવામાં આવે છે ત્યાં પણ ઇતિહાસ અને પુરાણ એમ વ્યસ્ત પ્રયોગ થયેલો છે, અને અથર્વવેદના આ બે મન્ત્રોનું સ્વરૂપ જોતાં ૨૫૪ જણાય છે કે ઇતિહાસ, પુરાણ, ગાથા અને નારાશંસી એ ચાર બિન્ન વિભાગો છે. ઇતિહાસ અને 'પુરાણનો' જ્યાં વ્યસ્ત પ્રયોગ છે ત્યાં પ્રથમ ઇતિહાસનો અને પછી પુરાણનો નિર્દેશ છે, જ્યાં સમસ્તપદ છે ત્યાં પણ જેમિતીય ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મણ એ એક અપવાદ (પુરાણેતિહાસેન) વિના સર્વત્ર ઇતિહાસપુરાણમ્ એ પ્રમાણે પ્રથમ ઇતિહાસનો અને પછી પુરાણનો નિર્દેશ છે. આ વસ્તુ બહુ સૂચક છે. સમાજના નિયમ પ્રમાણે સમાસમાં ત્રણ અક્ષરવાળો 'પુરાણ' શબ્દ ચાર અક્ષરવાળા 'ઇતિહાસ' શબ્દની પહેલાં આવવો જોઈતા હતો પણ તે પ્રમાણે ન થતાં 'ઇતિહાસ' શબ્દ, એક અપવાદ વિના સર્વત્ર, પ્રથમ આવેલો છે. આ ઉપરથી ૨૫૪ જણાય છે કે ઇતિહાસ એ પુરાણથી પ્રાચીન, જ્યેષ્ઠ, અવ્યક્ત છે

અને બંને વિભાગો વાકમયના બિન્ન પ્રકારો છે. ઇતિહાસની પ્રાચીનતા અને પુરાણથી ભિન્નતા નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્યના અભિપ્રાય ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. યાસ્કાચાર્ય (નિરુક્ત ૨.૧૬; ૧૨.૧, ૧૦) ઇતિહાસની દષ્ટિએ મન્ત્રોનું આખ્યાન કરનારા વર્ગનો—ઐતિહાસિકોનો—નિર્દેશ કરે છે અને કહે છે કે કેટલાક મન્ત્રો ઇતિહાસમિથ્ર પણ છે (નિરુક્ત ૪.૬). નિરુક્તમાં પુરાણનો કે પૌરાણિકોનો નિર્દેશ જોવામાં આવતો નથી. સાયણાચાર્ય (ઋગ્વેદભાષ્યભૂમિકા, પૃષ્ઠ ૧૭, ૨૬, ૩૦. સમાખ્યઋગ્વેદસંહિતા, પ્રથમભાગ, યેદિકસંશોધનમંડળ, પૂના) ઇતિહાસ અને પુરાણને બ્રાહ્મણવિભાગનાજ અવાન્તર બેદો તરીકે સ્વીકારી તેમના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે મન્ત્રબ્રાહ્મણાત્મક વેદમાં જ્યાં યુક્તવર્ણન, ઉપાખ્યાન વગેરે છે ત્યાં ઇતિહાસનું તત્ત્વ રહેલું છે, અને જ્યાં સૃષ્ટિ વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવેલો છે ત્યાં પુરાણનું તત્ત્વ રહેલું છે. અર્થાત્ સાયણાચાર્યના અભિપ્રાયે ઇતિહાસમાં પુરાણત્તની કથા અને પુરાણમાં સર્ગ અને પ્રતિસર્ગનું વર્ણન હોય છે. મહાભારતમાં અનેકવાર ઇતિહાસ અને પુરાણનો પૃથક્ નિર્દેશ છે, અને ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપબૃહ્યેત્ (આદિપર્વ, ૧. ૨૦.૪, સમીક્ષિત આદિતિ, પૂના) એ પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ પણ છે. રામાયણ, મનુસ્મૃતિ જેવી સ્મૃતિઓ, આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્ર જેવાં ધર્મસૂત્રો, અશ્વધોષ, કાશિદાસ, વરાહમિહિર, બાણ, કુમારિલ અને સંકરાચાર્ય પુરાણોનો સ્વતંત્ર નિર્દેશ અથવા સૂચન કરે છે. આ પ્રમાણે ઇતિહાસ અને પુરાણ એ બે પ્રકારના સાહિત્યનો પ્રવાહ બિન્ન બિન્ન માર્ગે વહેક કાલથી વહી રહ્યો છે. તેથી ગેડરનો અભિપ્રાય સ્વીકાર્ય જણાતો નથી.

૪. ઇતિહાસ અને પુરાણના પ્રવાહો પ્રાચીન કાલથી સાથે સાથે વહેતાં વહેતાં કાલક્રમે એક બીજાના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે અસર કરે છે, અને તેને પરિણામે ઇતિહાસમાં પુરાણનું તત્ત્વ અને પુરાણમાં ઇતિહાસનું તત્ત્વ ભળી જાય છે. તદ્વિદો ઇતિહાસનું લક્ષણ આપતાં કહે છે કે ધર્માર્થકામમોક્ષાણામુપદેશમન્વિતમ્ । પૂર્વજ્ઞકથાયુક્તમિતિહાસં પ્રચક્ષતે ॥

જ્યારે પુરાણનું લક્ષણ આપતાં વાયુપુરાણ કહે છે કે સર્ગથ પ્રતિસર્ગથ
વશે મન્વન્તરાણિ ચ । વંશ્યાનુચરિતં ચેતિ પુરાણં પન્ચલક્ષણમ્ ॥
(૧.૧૦. ૧૧; વિષ્ણુપુરાણ ૬. ૮. ૨). આ પ્રમાણે ઇતિહાસમાં
પ્રાચીન કથાઓ છે, જ્યારે પુરાણમાં સૃષ્ટિ, લય અને પુનઃ-
સૃષ્ટિ, દેવ, ઋષિ અને રાજાઓની વંશાવળીઓ અને ચરિત્રો છે.
પ્રાચીન કાલમાં વંશોના સંપ્રદરૂપ પુરાણો હશે અને તેમાં કાલક્રમે બીજાં
તરવો ઉમેરાઈ પંચલક્ષણ પુરાણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હશે. અરાઢ પુરાણો
અને અરાઢ ઉપપુરાણો પુરાણસાહિત્યની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે. શુદે શુદે
સમયે મહાભારત જેવા ઇતિહાસમાં અને બધાં પુરાણોમાં નવી નવી
વસ્તુઓ ઉમેરાયેલી છે એટલે અભ્યાસીઓએ તેના ઉપયોગમાં વિવેક-
બુદ્ધિ રાખવાની જરૂર છે. મહાભારતની સમીક્ષિત આદિત્તિ જેમ પૂતામાં
તૈયાર થાય છે અને જેમ રામાયણની પણ સમીક્ષિત આદિત્તિ તૈયાર કરવાનો
વડોદરામાં પ્રયત્ન થાય છે તેમ પુરાણોની સમીક્ષિત આદિત્તિ તૈયાર કરવાનો
પ્રયત્ન થાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. છતાં પણ આજે આપણને એટલું તો
કહેવું પડશે કે પુરાણોની કથા કરનારા ચૂન લોકોએ બધી વંશાવળીઓનું
અને વંશચરિત્રોનું રક્ષણ કરીને ચરિત્રચંદ્રમાની અને તે દ્વારા ભારતીય
ઇતિહાસની જે અપૂર્વ સેવા કરેલી છે તે સુવર્ણભરે નોંધવા જેવી છે.

૫. ઇતિહાસ અને પુરાણને બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ સાહિત્યમાં પંચમ
વેદ કહેવામાં આવેલું છે તે આપણે પહેલાં જોઈ ગયા છીએ. કાલક્રમે મહા-
ભારતરૂપી ઇતિહાસ ચાર વેદ કરતાં પણ અધિક મનાયો (આદિપર્વ, ૧.૨૦૮),
અને વેદનું તાત્પર્ય સમજવા માટે ઇતિહાસ અને પુરાણની આવશ્યકતા
દર્શાવવામાં આવી (આદિપર્વ ૧.૨૦૪). આ પ્રમાણે ઇતિહાસ અને પુરાણની
મહત્તા વધવા લાગી, અને તેની મદદથી ભારતના જૂનકાળના ઇતિહાસ
ઉપર સારો પ્રકાશ પડ્યો.

૬. રામાયણ એ મહાભારતની માફક ઇતિહાસમત્ય છે, પણ તેની એક
વિશિષ્ટતા એ છે. કે એ જેમ આદિકાવ્ય છે તેમ એ એક આદિ સુસંગત
શ્રવનચરિત્ર પણ છે. વેદિક સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને પુરાણોના ઐતિહાસિક

વિષયોને ઉદ્દેશી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક કાવ્યો, નાટકો, ચંપૂઓ અને આખ્યાયિકાઓ રચાએલાં છે, અને એ રીતે ચરિત્રવાડમયનો પ્રવાહ ચાલુ રહ્યો છે. જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ આ પ્રકારનું ચરિત્રવાડમય સંસ્કૃત, પાલિ અને પ્રાકૃત ભાષામાં સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

૭. અશ્વઘોષનું બુદ્ધચરિત અને કાલિદાસનાં મહાકાવ્યો પછી આણ્વ-ભટ્ટનો 'હર્ષચરિત' નામનો અન્ય ચરિત્રવાડમયમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે, કારણ કે ચરિત્રવાડમયના બન્ને પ્રકારો—શુવનચરિત્ર અને આત્મકથા—એ અન્યમાં પ્રથમવાર જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કથા અને આખ્યાયિકાના જે વિભાગો પાડવામાં આવેલા છે તેમાં કથામાં દર્શિત અંશ હોય છે, જ્યારે આખ્યાયિકામાં ઐતિહાસિક અંશ હોય છે. આ આખ્યાયિકાવિભાગમાં હર્ષચરિતનું સ્થાન પ્રથમ છે. ત્યાર પછી ગઉડવહો, નવસાહસ્રાંકચરિત, વિક્રમાંકદેવચરિત, રાજનરંગિણી અને કહાવલી (બદેશ્વરસૂરિકૃત) જેવા અન્યો-એ ચરિત્રવાડમયને વિકસિત કરેલું છે. ગુજરાતના સમય પહોંચતોએ પણ ઇ. સ. ના બારમા શતકથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં શુવન-ચરિત્રો લખી ચરિત્રવાડમયની અસાધારણ સેવા કરેલી છે. હેમચન્દ્રાચાર્યનો અન્ય 'ચાલુક્યવંશોત્કીર્તન' (દ્વાયત્રય મહાકાવ્ય), સોમપ્રભસૂરિનો 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ', સોમેશ્વરના 'કીર્તિકૌમુદી' અને 'સુરઘોત્સવ', અરિસિંહનો 'સુકૃતસંકીર્તન', બાલચન્દ્રસૂરિનો 'વસન્તવિલાસ', ઉદયપ્રભસૂરિનો 'ધર્મોજય મહાકાવ્ય', જયસિંહસૂરિનો 'હમીરમદમદન', પ્રભાચન્દ્રસૂરિનો 'પ્રભાવકચરિત', મેરુતંગાચાર્યનો 'પ્રમન્થચિન્તામણિ', સર્વાનન્દસૂરિનો 'જગદુચરિત', અમરચન્દ્રનો 'પદ્માનન્દમહાકાવ્ય', રાજશેખરસૂરિનો 'ચતુર્વિંશતિપ્રમન્થ', જિનહર્ષનો 'વસ્તુપાલચરિત', પદ્માભનો 'કાન્હદેવપ્રમન્થ', લાવણ્યસમયનો 'વિમલપ્રમન્થ', કૃષ્ણકવિનો 'રત્નમાળ', રંગવિજયનો 'ગૂર્જરભૂપાવલી': અનેક મુદ્રિત અને અમુદ્રિત ચરિત્રઅન્યો, રાસાઓ અને પ્રમન્થાવલીઓ—આ બધા અન્યો ચરિત્રવાડમયના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. ઇ. સ. ના બારમા શતકથી સોળમા શતક સુધીના સમયમાં ગુજરાતમાં ચરિત્રવાડમયનો પ્રવાહ વધારે બળવાન અનેલો છે.

જ્યારે પુગણુનું લક્ષણ આપના વાયુપુગણુ કહે છે કે સંગ્રહ પ્રતિજ્ઞાંશ
 વશે મન્વન્તરાણિ ચ । વદ્યાનુચરિત ચેતિ પુરાણ વચ્ચલક્ષણમ્ ।
 (૧.૧૦.૧૧, વિષ્ણુપુરાણ ૬. ૮. ૨). આ પ્રમાણે ઇતિહાસમાં
 પ્રાચીન કથાઓ છે, જ્યાં પુરાણમાં સૃષ્ટિ, લોક અને પુન-
 સૃષ્ટિ, દેવ, ઋષિ અને રાજાઓની વંશાવલીઓ અને ચરિત્રો છે
 પ્રાચીન કાલમાં વગેરેના સમૂહરૂપ પુરાણો હશે અને તેમાં કાનકે બીજા
 નત્વો ઉમેરાઈ પચનપણુ પુગણુ અગ્નિત્વમાં આવ્યું હશે અરશ પુગણો
 અને અરશ ઉપપુગણો પુગણુસાદિત્યની મર્યાદા દર્શાવે છે. જુદે જુદે
 સમયે મહાભારત જેવા ઇતિહાસમાં અને જ્યાં પુગણોમાં નથી નથી
 વસ્તુઓ ઉમેરાયેલી છે એટલે અભ્યાસીઓએ તેના ઉપયોગમાં વિવે-
 જીવિ ગણનાની જરૂર છે મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિ જેમ પૂર્ણમાં
 ન્યાય થાય છે અને જેમ રામાયણની પણ સમીક્ષિત આવૃત્તિ તેમજ મરજી
 નિહાળમાં પ્રયત્ન થાય છે તેમ પુરાણોની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તેમજ કન્યાઓ
 પ્રયત્ન થાય એ હવે જ્યાં જેનું છે. છતાં પણ આજે આપણને એવું તો
 જોવા પડે કે પુરાણોની મધ્ય કળાગ સૂત્ર વેદોએ જ ની વસાવરીઓનું
 અને વસાવરિત્રોનું રાજ્ય કરીને ચરિત્રસામગ્રી અને તે દ્વારા બરડી
 ઇતિહાસની જ અપૂર્ણ મેચ કરી કે તે સુવર્ણપર નોંધવા જેની છે

૫ ઇતિહાસ અને પુગણુને જાણણુ અને ઉપનિષદ સાદિત્યમાં પચમ
 ને મહેવામાં આવેલું છે તે આપણે પહેલાં જોઈ ગયા હીએ કાનકે મહા-
 ભારતરૂપી ઇતિહાસ ચાલે નરતા પણ અધિક મનાયો (આદિપર્વ, ૧ ૨૦૮),
 અને વેનું તાત્પર્ય સમજવા માટે ઇતિહાસ અને પુરાણની આવશ્યકતા
 નિર્ણયમાં આવી (આદિપર્વ ૧ ૨૦૪). આ પ્રમાણે ઇતિહાસ અને પુરાણની
 મહત્તા વધવા લાગી, અને તેની મર્યાદા બાગતના જૂનાકાળના ઇતિહાસ
 ઉપર આગે પ્રમાણ પડ્યો.

૬ રામાયણ એ મહાભારતની માફક ઇતિહાસમત્ય છે, પણ તેની એક
 વિશિષ્ટતા એ છે કે એ જેમ આદિમાત્ર છે તેમ એ એક આદિ હમમ
 હવનચરિત્ર પણ છે રાધિકાદિત્ય ઇતિહાસ અને પુગણોના ઇતિહાસ

પણે માનવામાં આવ્યું છે. 'આને લીધે આપણા દેશમાં આત્મચરિતનું સાહિત્ય ઓગણીસમા શતકના આરંભ સુધી અવિકસિત રહેલું છે. પશ્ચિમની પ્રગ્નમાં આત્માવિષ્કરણ (Self-expression)ની વૃત્તિ પ્રબલ હોવાથી અનેક આત્મચરિત્રો મળી આવે છે. ભારતીય પ્રગ્નમાં આત્મનિયમન (Self-suppression)ની વૃત્તિ પ્રધાન હોવાથી લોકો પોતાની વાત કરતાં બહુ સંકોચ પામે છે, અને કહે છે કે ધર્મ : કરતિ કીર્તનાત્, આના પરિણામે ભારતમાં આત્મકથાઓ લખાઈ નહીં. વળી આ આત્મનિયમનની વૃત્તિ એટલી બધી દૃઢ થએલી હતી કે ભારતીય પણ્ડિતો પોતે ગ્રંથો રચતા હતા અને પોતાના ગુરુઓને સમર્પણ કરી તેમના નામે તે ચલાવી દેતા હતા. આત્મનિયમનની વૃત્તિના પરિણામે ભારતીય પ્રગ્ન આત્મચરિતસાહિત્યથી વંચિત રહી, આપણાં ઐતિહાસિક સાધનો બહુ નિર્બળ થઈ ગયાં, અને આપણી સંસ્કૃતિના અનેક વિભાગો અને પ્રસ્તરો વિખેરું જ્ઞાન સદાને માટે અસંભવિત બની ગયું'.

૧૦. અંગ્રેજી શિક્ષણનો આરંભ થયા પછી ભારતમાં આત્મકથા-સાહિત્યનો વિકાસ થયો અને ચરિત્રવાક્યમયના બીજા અંશો-જીવનચરિત, રોજનીશી, પત્રો, પ્રવાસવર્ણન, સ્મરણો, પ્રશસ્તિઓ-ને સારો વેગ મળ્યો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ આ પ્રમાણે જ બન્યું છે. રોજનીશી, પત્રો અને લેખકનાં પોતાનાં સ્મરણો આત્મકથાના વિભાગમાં આવી શકે છે, જ્યારે બીજાઓનાં સ્મરણો, પત્રો, રોજનીશી, અને પ્રશસ્તિઓ જીવનચરિતના વિભાગમાં આવી શકે છે. એટલે અનુકૂલતાની દૃષ્ટિએ ચરિત્રવાક્યમયના મુખ્ય બે પ્રકારો-જીવનચરિત અને આત્મકથા-નો વિચાર કરવાનો હોય છે. પ્રથમ આપણે જીવનચરિતના સાહિત્યનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરી આત્મકથાનો વિચાર કરીશું.

૧૧. ઇ. સ. ૧૮૬૦ના માર્ચની ૨૭મી તારીખે રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ (૧૮૨૯-૧૮૯૧) શિક્ષણશાસ્ત્રના વધુ અભ્યાસ માટે ઈંગ્લંડ ગયા અને બીજા વર્ષે પાછા આવી તેમણે શિક્ષણ અને સાહિત્યમાં

મિશ્રિતે સિક્કદરી મિશ્રિતે અહમદી અને દીવાન રણુ ઓડડ અમરછનો (૧૭૬૮-૧૮૪૧) તારીખે સોરઠ જેવા ઐનિદાસિઃ ગ્રન્થોમા આત્મકથાનો અથ જોઈ શકાય છે. ગુપ્તરાતની બદારના મધ્યકાલીન નિદાનોએ સોમપાવનિવામ, પૃથ્વી-રાજનિવત્ય, હમ્મીરમદામન્ય, પાગિજ્જતમંજરી, રામપાવચરિત્ર, શિવપુરાણ (છત્રપતિ શિવાજી મદારાજનું જીવનચરિત્ર) પરમાનન્દકાવ્ય (સંભાજીનું જીવનચરિત્ર) ઇત્યાદિ ગ્રન્થો રમી ચરિત્રવાડમયમા પોતાનો ક્ષોભ આપેનો છે. હસ્તનિખિત ગ્રન્થોની પ્રસિધ્ધ અને અપ્રસિધ્ધ સૂચીએ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે હજી ચરિત્રવાડમયના અસખ્ય ગ્રન્થો પ્રસિધ્ધ થયેલા નથી. આ બધા ગ્રન્થોને જેમ બને તેમ જાહેર પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા છે.

૮. ચરિત્રવાડમયની આ રૂપરેખા મ્હણે દર્શાવે છે કે જીવનચરિત્ર-સાહિત્યનો નિમિત્ત સારા પ્રમાણમાં જ્યાંયે થયેનો છે ત્યારે આત્મકથા-સાહિત્યનો વિકાસ મિથક્રુપ થયો જ નથી. વળી જીવનચરિત્રસાહિત્યમાં પણ સામાન્ય રીતે રાજાઓ, મંત્રીઓ અને આચાર્યોના જીવનચરિત્રો લખાએના છે, પણ સમાજની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રો લખા એલા નથી. રાજાઓ ધગેરના જે જીવનચરિત્રો લખાએવા છે તેમાં પણ લેખકોએ અહોભાવથી અતિશયોક્તિપૂર્ણ વર્ણનો કરેલા છે. શ્રી પંડિત નવનરામભાઈએ ચરિત્રનિરૂપકના જે આવશ્યક ગુણો દર્શાવેના છે તે બહુ થોડા લેખકોમાં જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમના નિદાનોએ આ વિષયમાં સારી પ્રગતિ કરેલી છે. આ વિષયમાં ભારતીય પ્રજા તેમનું અનુકરણ કરે તો ભારતને ઘણું લાભ થાય એમ છે.

૯. પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય પ્રજાના કેળાક નિશિષ્ટ લક્ષણોના પરિણામે તેમના સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના સ્વરૂપો ભિન્ન ભિન્ન રીતે ઘડાએના છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાની જીવનદષ્ટિ વાસ્તવિકતા અને ઉપયુક્તતાના વિચારોથી રંગાએલી છે, જ્યારે ભારતીય પ્રજાની જીવનદષ્ટિ ઐદિક અને પારનાકિક વિચારોથી રંગાએલી છે. ભારતીય પ્રજામાં સામાન્ય રીતે વધારે પ્રમાણમાં સાત્ત્વ તા હોવાથી આત્મચરિત્ર જેવા ગ્રન્થો લખવામાં દબ, અહભાવ આવી જાય છે તેથી તે લખવા જેવું નથી એમ સામાન્ય-

૧૨. પછી ૧૯૧૦માં શ્રી (પછી પ્રો.) મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ (૧૮૮૩) 'સમાલોચક' માસિકમાં 'વિદ્યમાન સાક્ષરો' ની માળામાં પ્રિ. (પછી રા. બ.) કમળાશંકર ત્રિવેદીનું (૧૮૫૭-૧૯૨૫) સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રાન્ત લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું. આજ વર્ષમાં શ્રી (પછી પ્રો. ડૉ.) કાન્તિલાલ પંડ્યાએ (૧૮૮૬) શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીનું જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૯૧૭માં શ્રી વિનાયક મહેતાએ (૧૮૮૩-૧૯૪૦) પોતાના પિતા રા. બ. નન્દશંકરનું (૧૮૩૫-૧૯૦૫) "જીવનચિત્ર" પ્રકટ કર્યું. આ બન્નેય ગ્રંથોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં યોગ્ય રીતે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ૧૯૧૨માં વડોદરામાં જ્યારે ચૌથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ ત્યારે શ્રી નયસુખરાય જોષીપુરાએ ૧૦૮ વિદેહી અને ૮૪ વિદ્યમાન સાક્ષરોનાં સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર લખી, જ્યાં શક્ય હતું ત્યાં તેમનાં ચિત્રો મૂકી, 'સચિત્ર સાક્ષરમાળા' એ નામનો એક મહત્વનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો. ૧૯૧૫માં શ્રી સયાજીસાહિત્યમાળાનો વડોદરામાં આરંભ થયો અને તેમાં આજ સુધી એકંદર પંદર ગુજરાતી સાક્ષરોનાં જીવનચરિત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં. આ માળામાં નરસિંહ અને મીરાંબાઈ, પ્રેમાનન્દ અને દયારામ, દક્ષપતરામ અને મહી-પતરામ, શ્રીમન્દ્રસિંહાચાર્યજી અને સાગર જેવા ભિન્ન ભિન્ન કાળની વિભૂ-તિઓનાં જીવનચરિત્રોથી જે ધૈર્ય આગ્યું છે તે ખરેખર આકર્ષક છે. ૧૯૩૦ માં અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલની ગુજરાત વિદ્યાસભા) તરફથી શ્રી હીરાલાલ પારેખના સ્તુત્ય પ્રયાસના પરિણામે 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' નામની એક શ્રેણીનો આરંભ થયો. આ શ્રેણીમાં આજ સુધી દસ પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે, અને તેમાં ગુજરાતના લગભગ પાંચસો વિદેહી અને વિદ્યમાન વિદ્વાનો વિશે જે માહિતી આપવામાં આવેલી છે તે અભ્યાસીઓને અતિ ઉપયોગી થઈ પડી છે.

૧૩. કવીશ્વર દક્ષપતરામે પોતાના જીવનના છેલ્લા પંદર માસની માંદગીમાં પોતાની જીવનકથાની જે વિસ્તૃત નોંધ ઉતારાની હતી તેને આધારે તેમના પુત્ર શ્રી ન્હાનાલાલ કવિએ (૧૮૭૭-૧૯૪૬) કવીશ્વરનું સંવિસ્તર જીવનચરિત્ર લખ્યું અને જે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું (૧૯૩૩,

નવું ચૈતન્ય રંગુ. કરસનદાસ ચરિત્ર (૧૮૭૮), દુર્ગારામ ચરિત્ર (૧૮૭૬) અને પોતાનાં ધર્મપત્નીનું ચરિત્ર-પાર્વતીકુંવર આખ્યાન (બીજી આવૃત્તિ ૧૮૮૧) એ ત્રણ પુસ્તકો પ્રકટ કરી નેમણે અર્ચાચીન ગુજરાતી વાંઠમયમાં જીવનચરિતના સાહિત્યનો વારસવિક રીતે આરંભ કર્યો. આ પહેલાં કવિ નર્મદાશંકરે (૧૮૩૩-૧૮૮૬) દયારામ વગેરે કવિઓની સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રો આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો હતો અને શ્રી મનઃમુખરામ ત્રિપાઠીએ (૧૮૪૦-૧૯૦૭) ક્ષાર્જન જીવનચરિત્ર અને શ્રી દક્ષપતરામ કવિએ (૧૮૨૦-૧૮૬૮) 'ક્ષાર્જનસંવિદ્યાસ' અને 'ક્ષાર્જનસંવિરહ' લખેલાં, પણ ચરિત્રનિરૂપકને આવશ્યક એવા ગોધ, સત્યતા, વિવેક અને વર્ણનશક્તિ એ આર ગુણ પ્રથમ વાર શ્રી મહીપતરામભાઈમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ અને તેથી તેમને જીવનચરિત્રસાહિત્યના પચિદ્ધ તરીકે માન આપવું ઘટે છે. પછી ૧૮૮૮ માં શ્રી કૃષ્ણરાવ દિવેડિયાએ (૧૮૬૩-૧૯૨૧) પોતાના પિતા મજાકવિ સરદાર રા. જ. ભોળાનાથ સારાભાઈનું (૧૮૨૨-૧૮૬૬) જીવનચરિત્ર પ્રકટ કર્યું. આજ વર્ષમાં શ્રી નવજરામભાઈએ (૧૮૩૬-૧૮૮૮) કવિ નર્મદાશંકરની 'મારી હકીકત' ઉપરથી વીર નર્મદનું જીવનચરિત્ર તૈયાર કરી 'કવિજીવન' એ નામે પ્રસિદ્ધ કર્યું. શ્રી જવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાસિકે ૧૮૮૯ માં કરેલી ગ્રંથનાને સ્વીકારી રા. જ. મોહનલાલ રજીઓડાસ જવેરીએ (૧૮૨૯-૧૮૯૬) પોતાના પિતા અને ગુજરાતી કેળવણીના પિતા શ્રી રજીઓડાસ ગિરધરભાઈ જવેરી (૧૮૦૩-૧૮૭૩) નું જીવનચરિત્ર લખ્યું. શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ (૧૮૫૫-૧૯૦૭) આપણા આઘ વિવેક નવજરામભાઈનું જીવનચરિત્ર લખી ૧૮૯૧ માં પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને ૧૯૦૫ માં પોતાની પુત્રી લીલાવતીના સ્મરણમાં 'લીલાવતી જીવનકલા' પ્રકટ કરી. તેમનો રચેલો 'દયારામનો અક્ષરદેહ' તેમના અવસાન પછી એક વર્ષે (૧૯૦૮) પ્રસિદ્ધ થયો. શ્રી મનઃમુખરામભાઈએ પણ 'મુદ્ર ગોકુલજી ચરિત્ર' (૧૯૦૦) દ્વારા આપણને બીજું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતી વાંઠમયમાં જીવનચરિત્રસાહિત્યનો પ્રવાહ આગળ ચાલવા લાગ્યો.

૧૨. પછી ૧૯૧૦માં શ્રી (પછી પ્રો.) મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ (૧૮૮૩) 'સમાલોચક' માસિકમાં 'વિદ્યમાન સાક્ષરો'ની માળામાં પ્રિ. (પછી રા. બ.) કમળાશંકર ત્રિવેદીનું (૧૮૫૭-૧૯૨૫) સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રાન્ત લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું. આજ વર્ષમાં શ્રી (પછી પ્રો. ડૉ.) કાન્તિલાલ પંડ્યાએ (૧૮૮૧) શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડીનું જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૯૧૭માં શ્રી વિનાયક મહેતાએ (૧૮૮૩-૧૯૪૦) પોતાના પિતા રા. બ. નંદશંકરનું (૧૮૩૫-૧૯૦૫) "જીવનચિત્ર" પ્રકટ કર્યું. આ બંનેય ગ્રંથોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગોચર રીતે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ૧૯૧૨માં વડોદરામાં જ્યારે ચાથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ ત્યારે શ્રી જયસુખરાય જોષીપુરાએ ૧૦૮ વિદેહી અને ૮૪ વિદ્યમાન સાક્ષરોનાં સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર લખી, જ્યાં શક્ય હતું ત્યાં તેમનાં ચિત્રો મૂકી, 'સચિત્ર સાક્ષરમાળા' એ નામનો એક મહત્વનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો. ૧૯૧૫માં શ્રી સયાજીસાહિત્યમાળાનો વડોદરામાં આરંભ થયો અને તેમાં આજ સુધી એકંદર પંદર ગુજરાતી સાક્ષરોનાં જીવનચરિત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં. આ માળામાં નરસિંહ અને મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ અને દયારામ, દલપતરામ અને મહી-પતરામ, શ્રીમન્વૃત્તિસિંહાચાર્યજી અને સાગર જેવા બિન્ન બિન્ન કાળની વિભૂ-તિઓનાં જીવનચરિત્રોથી જે વૈવિધ્ય આગ્યું છે તે ખરેખર આકર્ષક છે. ૧૯૩૦ માં અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલની ગુજરાત વિદ્યાસભા) તરફથી શ્રી હીરાલાલ પારેખના સ્તુત્ય પ્રયાસના પરિણામે 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' નામની એક શ્રેણીનો આરંભ થયો. આ શ્રેણીમાં આજ સુધી દસ પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે, અને તેમાં ગુજરાતના લગભગ પાંચસો વિદેહી અને વિદ્યમાન વિદ્વાનો વિષે જે માહિતી આપવામાં આવેલી છે તે અભ્યાસીઓને અતિ ઉપયોગી થઈ પડી છે.

૧૩. કવીશ્વર દલપતરામે પોતાના જીવનના છેલ્લા પંદર માસની માંદગીમાં પોતાની જીવનકથાની જે વિસ્તૃત નોંધ ઉતરાવી હતી તેને આધારે તેમના પુત્ર શ્રી ન્દાનાલાલ કવિએ (૧૮૭૭-૧૯૪૬) કવીશ્વરનું સંવિસ્તર જીવનચરિત્ર લખ્યું અને જે બાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું (૧૯૩૩,

૧૯૪૦) શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રીના મન્યોન્વયચરિત ભાગ ૧-૨ (૧૯૩૯, ૧૯૪૧) અને આપણા કવિઓ ખરડ ૧ (૧૯૪૨), શ્રી બીખાભાઈ શુક્તનેા મન્ય-સ્વ. નાથાચંદર શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત' (૧૯૪૩), શ્રી રામવાવ મોદીનેા મન્ય-બાવણુ, ઉદ્ધવ, બીમ (૧૯૪૪), શ્રી વિજયરાય વૈદ્યનેા 'શુકનારક' (૧૯૪૪), શ્રી નવવરામ ત્રિવેદીનેા 'ક્યાપી' (૧૯૪૪), શ્રી દુર્ગાચંદર શાસ્ત્રીનેા 'પણિડત ભગવાનના વર્ણનનું જીવનચરિત' (૧૯૪૫), 'આચાર્ય' આનંદચંદર ધ્રુવ રમારક મંચ' ખરડ ૩ (૧૯૪૩-૪૬), અને શ્રી અબાલાવ પુનાણીનેા 'મણિલાલ નજુભાઈ ત્રિવેદીનું જીવનચરિત' (૧૯૫૧) ઇત્યાદિ ચરિત્રવાકમયના મન્યો ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી પ્રમિદ્ધ થતા છે અને તેથી ચરિત્રવાકમય વાસ્તવિક રીતે સમૃદ્ધ બન્યું છે.

૧૪. આ ઉપરાંત અન્ય વિદ્વાનોએ અનેક રિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રો આપેલા છે. શ્રીકૃષ્ણ, મહાવીરરામી અને ગૌતમમુદ્ધ, શકરાચાર્ય અને હેમચંદ્રાચાર્ય, વદનભાચાર્ય અને પિંડનાથ, મદનનંદ સ્વામી અને દલાનંદ મન્સ્વતી, અખો અને દયારામ, શ્રીમદ્ધર્મિદાચાર્યજી અને વિશ્વવંધ, ઝડુ ભટ્ટજી અને વરધકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી, શ્રીમન્ત સયાજીનાથ નાથકવાડ અને દિ બ અંબાલાલભાઈ, આચારામ દવીચંદ અને સર રમણભાઈ, મોતીભાઈ અમીન અને રવિશંકર મહારાજ, જેન ગુર્જર કવિઓ અને હાજીમહમદ રમારક અન્ય ઇત્યાદિ મન્યો, ભારતના અન્ય આચાર્યો, સાધુઓ અને દેશનેતાઓના જીવનચરિત્રો અને મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનને અંગે રચાએનું વિપુલ સાહિત્ય-આ બધા પ્રવાહોએ જીવનચરિત્રની સાહિત્યસરિતાને વિશાલ અને વેગવતી બનાવી છે. શ્રી ગ્વિલાલ ત્રિવેદીના 'આચાર્ય' આનંદચંદર' અને શ્રી નરહરિ પરીખના 'મરહર વંશનભાઈ' (૨ ભાગ) જેવા હમણા પ્રસિદ્ધ થએલા મદનના મન્યોએ અને સર લ'નુભાઈ શામળદાસ જેવી પ્રમિદ્ધ વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રની લેખમાળાઓએ ચરિત્રવાકમયમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રસિદ્ધ થએલી અનેક ચરિત્રમન્યાવલીઓએ જીવનચરિત્રસાહિત્યને વોકેબોલ બનાવ્યું છે. આપણા કેટલાક તરુણ વિદ્વાનોએ

પરિશ્રમ કરીને મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદી, નરસિંદરાવ દિવેદિયા અને સર રમણભાઈ જેવા પ્રતિભાસંપન્ન પદ્ધિતોના જીવન અને સાહિત્ય ઉપર મહા-નિબંધો લખ્યા છે અને 'પણ્ડિત' (ટીકટર)ની પદ્ધતી પ્રાપ્ત કરી છે, આ પ્રમાણે અત્યારે એક બાઈ 'પણ્ડિત' પદ્ધતીને માટે આચાર્ય આનન્દ-શંકર ત્રિવે મહાનિબંધ લખી રહ્યા છે. આ બધું સાહિત્ય જ્યારે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે ચરિત્રવાક્યમયની સમૃદ્ધિ વધશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. આપણા અભ્યાસકોઠા આ રીતે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ વિશે સચિત્તર અને સપ્રમાણ ગ્રંથો લખી 'પણ્ડિત' પદ્ધતી મેળવે તો ગુજરાતી સાહિત્યની ચરિત્રવાક્યમયની શાખા સ્વાભાવિક રીતે ફાલે અને ફૂટે.

૧૫. જીવનચરિત્રના સાહિત્યની માફક આત્મકથાના સાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ પણ રસપ્રદ છે. ગુજરાતી વાક્યમયમાં આત્મકથા-સાહિત્યનો આરંભ રાજનીશીથી થયેલો હોય એમ જણાય છે. શ્રી દુર્ગારામ મહેતાજીએ ૧૮. સ. ૧૮૦૯-૧૮૭૮ ૧૮૪૩ થી રાજનીશી લખવાની શરૂ કરી અને તેમાં પોતાના ખાનગી જીવનની નોંધને બદલે પોતાની જાહેર પ્રવૃત્તિઓની નોંધ રાખવા માંડી. દસેક વર્ષની આવી નોંધને આધારે જ શ્રી મહીપતરામે દુર્ગારામ ચરિત્ર (વાસ્તવિક રીતે તો દુર્ગારામ આત્મકથા) લખેલું છે. પદ્ધતી શ્રી ભોળાનાથ સારાભાઈએ રાજનીશી લખવાનો આરંભ કર્યો હતો, અને તેના ઉપરથી શ્રી કૃષ્ણરાવ દિવેદિયાએ ભોળાનાથચરિત્ર લખ્યું હતું. કવિ નર્મદાશંકરે ૧૮૫૪ થી 'મારી હકીકત' ની કંઈ કંઈ નોંધ રાખવા માંડેલી પણ તે નિયમિત ન હતી, કારણ કે તે વખતે કવિને 'મારી હકીકત' લખવાનો વિચાર ન હતો. ૧૮૬૬ માં કવિએ પોતાનું જીવનચરિત્ર લખી તેની પાંચ સાત નકસો જખાવી અને પોતાના સ્નેહી સંબંધીઓને આપી. આમાંની એક નકસૂનો ઉપયોગ કરી શ્રી પણ્ડિત નવલરામે ૧૮૮૭ માં નર્મદાશંકરનું કવિજીવન લખ્યું હતું. કવિએ પોતાના જીવનમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષોની નોંધ, રાજની અથવા માસની અને વર્ષવાર, રાખેલી પણ તે જખાવી શક્યા ન હતા અને તેથી શ્રી નવલરામ ૧૮૬૬

પછીનું કવિજીવન વખવામાં આ મદત્વના સાદિત્યનો ઉપયોગ કરી શક્યા નહીં. કવિની આત્મકથાના આ અપ્રમિદ્ધ સાદિત્યમાંથી ૧૮૬૬ થી ૬૯ સુધીની કવિની ગૃહનીતી મળી આવી છે અને તે 'ઉત્તરનમંદચિત્રિ'માં (મુજરાતી પ્રેમ, ૧૬૩૬) પ્રમિદ્ધ થઈ છે. કવિના ૧૮૬૫ થી ૭૦ સુધીના કેટલાક પત્રો અને શ્રી રાજરામ રામશંકર સાસ્ત્રીએ લખેલા કવિના છેલ્લા અગીઆર બાર વર્ષના (૧૮૭૫-૮૬) સ્મરણો પણ આ જ મન્યમાં પ્રમિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. કવિએ પોને પોતાના અને રનેલી મજબૂતો વિશે ઘણું લખ્યું હવું પણ દુર્ભાગ્યે એ બહુ આજ અપ્રાપ્ય થઈ ગયું છે. જ્યારે દુર્ભાગીના વાત તો એ છે કે કવિના ઘણા પત્રો મળી આવે છે પણ તે એટલા બધા જીવું થઈ ગયા છે કે તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી ગયા યુદ્ધમાં ઈંગ્લેન્ડમાં બૉમ્બમારાથી પુસ્તકાલયોનો નાશ થયેલો અને ઘણા ઉપયોગી પુસ્તકોને ક્ષતિ પડેલી, પણ વિજ્ઞાનની મદદથી આજે એ જ્યાં પુસ્તકોનું સમારકામ અદ્ભુત રીતે ચાલે છે અને અદ્ય સમયમાં તે પુસ્તકો ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી સ્થિતિમાં આવી જશે આપણા રાજ્યના દેશમાં આવી કોઈ યોજના રચીકારવામાં આવે તો સમયમનિંદીર કવિના વિપુલ પત્રાત્મકમાદિત્યના ઉદ્ધાર થઈ શકે અને આપણા જ્ઞાનમાં વંશરો થાય.

૧૬. નમંદચિત્રની બીજી કેટલીક વ્યક્તિઓએ પણ આત્મકથાઓ લખેલી છે. રા. જ. મોદનજીવ રણજીતરામ ઝવેરી-આપણા પરમમાન્ય વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના પિતા-એ ઇ સ ૧૮૭૧માં 'આત્મકથન' લખેલું છે. પશ્ચિમ બંગાળના સમ્રાટ-એ ૧૮૮૮માં પોતાના જીવનની નોંધ કરાવી હતી, અને શ્રી દુર્ગાશંકર સાસ્ત્રીએ પશ્ચિમજીવ જીવનચરિત્ર લખવામાં આ નોંધનો ઉપયોગ કર્યો છે કચીપર કલપરામ ૧૮૬૩માં જે સચિરનર નોંધ ઉતારાવેલી તે તેમની આત્મકથા જ ગણી શકાય. શ્રી બાદશંકર નાનાભાઈ બહે (૧૮૪૫-૧૯૨૦) 'મારી અનુભવની નોંધ' લખી, ત્યારે શ્રી મણુપતરામ રાજરામ બહે (૧૮૪૮-૧૯૨૦) ૧૯૦૭માં 'મારો જીવનજીવન' લખ્યો. શ્રી કલાપી ઊદયજીવ નરમેશમ બહે (૧૮૫૦-૧૯૩૭) આ જ મુગના પશ્ચિમ છે. એમણે ૧૯૩૫માં ૮૫

વધ'ની વચે લખેલું 'આત્મવૃત્તાન્ત' આ યુગના અત્ય આત્મકથાસાહિત્યમાં મહત્ત્વનો વધારો કરે છે. શ્રી છોટાસાક્ષના સમકાલીન સાહિત્યમર્તંડ રા. બ. હરગોવિન્દલાલ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાએ (૧૮૪૪-૧૯૩૧) પોતાનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે અને તે તેમના પૌત્ર શ્રી કાન્તિજ્ઞાન પાસે છે. આપણે આશા રાખીએ કે શ્રી કાન્તિજ્ઞાન પોતાના પિતામહની આત્મકથા સત્વર પ્રસિધ્ધ કરી ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસકેને ઉપકૃત કરે.

૧૭. ગોવર્ધનયુગના વિદ્વાનોએ એક કે બીજા રૂપમાં આત્મચરિત્ર આલેખીને આત્મકથાના સાહિત્યને પ્રાણુતાત્ જનાવ્યું છે. શ્રી નારાયણ હેમચન્દ્રે (૧૮૫૫-૧૯૦૪) 'હું પાતે' એ નામથી આત્મકથા લખેલી છે. રા. બ. કમજારાકર પ્રાણુશકર ત્રિવેદીએ લગભગ ૧૯૧૮ સુધીનો લખેલો પોતાનો વૃત્તાન્ત, 'અનુભવવિનોદ', પ્રથમ 'સમાલોચક'માં છપાએલો, અને પછી તેમના પુત્ર પ્રો. (હાલ પ્રિ.) અનિસુખશંકર ત્રિવેદીએ (૧૮૮૫) ૧૯૩૩માં બીજી વધારાની હકીકતો આપી તેને પુસ્તકાકારે પ્રકટ કર્યો. શ્રી મણિજ્ઞાન નલુભાઈ દિવેદીએ (૧૮૫૮-૧૮૯૮) રચેલું 'આત્મ-વૃત્તાન્ત' 'વસન્ત' (વર્ષ ૨૯, ૩૦, ૩૧)માં છપાઈ ગયેલું છે. શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (૧૮૬૭-૧૯૨૩) ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં મણિજ્ઞાન પાસે એમના 'આત્મવૃત્તાન્ત'ની માગણી કરે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી મણિજ્ઞાને લખેલું 'આત્મવૃત્તાન્ત' ૧૮૯૭ માં વિદ્યમાન હતું. શ્રી નરસિંહરાવ દિવેદિયાની (૧૮૫૬-૧૯૩૭) જે રાજનીશી ગુજરાત વિદ્યાસભાએ હમણાંજ (૯-૨-૧૯૫૩) પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ ઈ. સ. ૧૯૨૨થી રાજનીશી લખવાનો અરંભ કરેલો છે. આ રાજનીશીમાં ૧૯૩૫ સુધી શ્રી દિવેદિયાએ જે નોંધ કરેલી છે તેમાં શોધ, સત્યતા, વિવેક અને વર્ણનશક્તિ એ ચરિત્રનિરૂપકના ચાર ગુણો વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે અને તેથી આ ગ્રન્થ ગુજરાતી સાહિત્યમાં રાજનીશીનો આદ્ય જ બને છે. 'કાન્તમાસા'ના ચતુર્થવિભાગ (કાન્તવિભાગ)માં શ્રી મણિશંકર ભટ્ટના જે પત્રો પ્રકટ કરવામાં આવેલા છે તેને એક રીતે કાન્તની આત્મકથા કહીએ તો ખોટું નથી. રા. બ.

મોવિન્દભાઈ દાવીભાઈ દેમાઈએ (૧૮૬૩-૧૯૪૪) વખેયો 'વરોગમાં આળીમ વર્ષ' નામનો ગ્રંથ જે વાસ્તવિક રીતે એમની આત્મકથા જ છે. દિ. બ. પ્રા. બજારંતરાયદાસે (૧૮૬૬-૧૯૫૨) 'પંચોતેરમે' (૧૯૪૬) નામના પુસ્તકમાં 'મિતાસર નોધ' માં જે આત્મકથા આપી છે તે બોધક અને પ્રસંગ છે. તેઓ નિયમિત રાજનીતી લખતા હતા અને તેમાં શ્રી નરસિંહરાવ દિનેડીયાની મારફત બહુ મહત્વની સુવિસ્તાર નોધ કરતા હતા. તેમના પત્ની અને 'રાજનીતી પ્રકટ કરવાની યોજના થઈ છે એ ધન્ય આનંદની વાત છે.

૧૮. ડૉ. બ. ક. ડોક્ટરથી એકનીસ દિવમે મોટા પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ (૧૮૬૬-૧૯૪૮) પ્રથમ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, અને આફ્રિકાની અને હિન્દુસ્તાનની જેમના અનુભવો લખી એક પ્રકારનું 'પોતાનું જીવનચરિત્ર પ્રમિલ કર્યું' હતું. પણ પત્નીથી તેમણે જે ખંડમાં પ્રમિલ કરેલા 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' (૧૯૦૮, ૧૯૨૯) નામના ગ્રંથે અમાધારણુ ખ્યાનિ મેઘરી આત્મકથાના પ્રાકટિયમાં અનન્યસાધારણુ રચાન પ્રાપ્ત કર્યું. આત્મકથા કરે ત્યારે લખતી એ વાત ગાંધીજીએ બહુ સારી રીતે દર્શાવેલી છે. 'સત્યના પ્રયોગો'નું સર્જન કરવામાં લેખકે મરણુ શરણુ કેવી અદ્વિત રીતે રીકાવ્યું છે તે ગાંધીજીની આત્મકથા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વાસ્તવિક રીતે આ આત્મકથા આશ્ચર્ય છે અને તેણે અનેકને આત્મકથા લખવાની પ્રેરણા આપી છે.

૧૯. મહાત્મા ગાંધીજીના સમગ્રમીન (લગભગ નવ માસે મોટા) દિ. બ. કૃષ્ણદાસ મોહનલાલ ઝવેરીએ (૧૮૬૮) પોતાના જીવનનાં સ્મરણો સામયિકોમાં પ્રકટ કરી એક પ્રકારની આત્મકથા આપણને આપેલી છે. આ બધા સ્મરણો વ્યારે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે અવ્યક્તિઓને ધણી અનુદાન પડશે શ્રીમતી શારદા બહેન મહેતાનાં (૧૮૮૨) 'જીવનસંભારણું', શ્રી દુર્ગાચંદર દાસીનાં (૧૮૮૨-૧૯૫૨) સ્મરણો, બાઈ મણિલાલ પારેખની (૧૮૮૫) 'એક મેધાર્થીની આત્મકથા' (મનસી,

સ્ટેમર ૧૯૫૨ માં શરૂ થયેલી લેખમાળા), કાકા કાકેશકરનાં (૧૮૮૧) દિમાલપનો પ્રવાસ, રમણુયાત્રા અને મનોમંથન (કુમારમાં પ્રકટ થતી 'રમણુયાત્રા'ની અનુગામી લેખમાળા), શ્રી. કનેપાક્ષાસ મુનશીનાં (૧૮૮૭) 'અડધે રસ્તે' અને 'સીંચાં ચક્રુ', શ્રી. ધનમુખપાક્ષ મહેતાનાં (૧૮૯૦) 'આયમતે અન્નવાળે', શ્રી ગોકળદાસ રાયપુરા (૧૮૯૦-૧૯૫૧)ની આત્મકથા, શ્રી. રમણુપાક્ષ દેસાઈની (૧૮૯૨) 'ગઈ કાલ' 'દેવ્યાદિ લેખમાળા, શ્રી ધૂમકેતુનો (૧૮૯૨) 'જીવનપંથ', શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાનાં (૧૯૦૧) 'આપકથા,' શ્રી. શવજીભાઈ પટેલનાં 'જીવનનાં ઝરણાં' અને શ્રી. તનમુખ ભટ્ટનાં 'મેં પાંખો ફૂડાવી' ઇત્યાદિ સાહિત્યે આત્મકથાના વાકમયને સમૃદ્ધ બનાવેલું છે એ હર્ષની વાત છે. શ્રી. ધર્માનન્દ કોસામ્બીની 'આપનીતી' જેવી ભાષાન્તરરૂપ આત્મકથાઓએ પણ આત્મકથા સહિત્યને પુટ બનાવ્યું છે.

૨૦. પત્રો, રોજનીશીઓ અને પ્રવાસવર્ણનો એ પણ આત્મકથાનો જ એક વિભાગ છે. ગાંધીજી, અખંડાનન્દ (૧૮૭૪-૧૯૪૨), કાકેશકર, સાગર (૧૮૮૩-૧૯૩૬) અને મેઘાણી (૧૮૯૭-૧૯૪૭) જેવી નિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રો તે તે વ્યક્તિના જીવન ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખે છે. 'મહાદેવભાઈની ડાયરી' (પાંચ ભાગ), 'દિશ્વીની ડાયરી' અને શ્રી વિજયરાય વેંચની 'વાસરિકા' જેવી રોજનીશીઓએ અને પ્રિ. અતિમુખશંકર ત્રિવેદીનો 'પ્રવાસવિનોદ,' સુન્દરમનો (૧૯૦૮) 'દક્ષિણાધન' અને રમેશ ગોતમનાં (૧૮૯૮; હાલ રવામી પ્રયુવતીય) 'ઉત્તરપથ' અને 'સાધનજાંખી' જેવાં પ્રવાસવર્ણનોએ પણ આત્મકથાના સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપેલો છે.

૨૧. ચરિત્રાકામયની આ સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જીવનચરિત્રના વિભાગની તુલનાએ આત્મકથાનો વિભાગ બરોબર વિકસિત થયેલો નથી, અને તેથી આપણાં ઐતિહાસિક સાધનોનો વિકાસ અટકી ગયેલો છે. આ પરિસ્થિતિ અનિષ્ટ છે. ધર્મમાન કાલમાં આત્માવિષ્કરણની વૃત્તિની અપેક્ષા છે. પરમાત્માએ

મનુષ્યને જે શક્તિ આપી હોય તેને માત્રસ્વરૂપે પ્રયત્ન કરવામાં હોય જનનો પ્રતિબંધ ન હોયો જોઈએ. આપણી જનને ઉતાડી નાખવાની પ્રતિ દૂર કરી ઉમન બનાવવાની ખામ જરૂર છે. ગીતામર કહે છે તે પ્રભાણે સદ્ગુણાત્માના નાતમાનમવસાદયેન્ એ સિદ્ધાન્તનો સીકાર કરવાથી આપણી આત્મશ્રદ્ધા અને આધ્યાત્મિક પ્રતિ વધારે જગવાન બનશે અને આજના સુગમાં જે કન્યા આપણા શિષ્ય આવી પડે તે કન્યા પૃથ્વી કરવાની આપણામાં સમાધારણ શક્તિ આવશે. સમાજના અધ્યય વિભાગોના માધ્યમે જનકન્યાશુબનમાં પોતાપોતાની રીતે આહુતિઓ આપે છે અને તેથી દરેક પ્રકારનો વ્યક્તિના જીવનમાથી કંઈને કંઈ સીખવાનું મળી આવે છે. તેથી એકવા સદિત્યકારે જ નહીં પણ અન્ય ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા માણસો પણ રાજનીતી રાજ્યે, પત્રોને પ્રસિદ્ધ કરે અને પોતાની આત્મકથા સખી સામયિકમાં અથવા અન્યકારે પ્રસિદ્ધ કરે એ ઇચ્છતા જેવું છે. આચાર્યો, માધુકતો, ઉચોગપ્રતિઓ, વહેપારીઓ, કરીમગો, મજુરબાઈઓ, દેશનેતાઓ, મમાગમેવકો વગેરે પોતાના જીવનમાર્ગની નિરમિત રીતે નોંધ રાખી આત્મકથાઓ સખે તે આપણને ઘણું જાણવાનું મળે, એકજ નહીં પણ અનેક આર્થિક, આમાર્ગિક અને રાજનીય પ્રયત્નોના સતોપકારક મમાધામના માર્ગો ખુલા થઈ ગયા ગુજરાતી માહિત્યમાં જીવનચરિત્ર અને આત્મકથાના વિભાગોને આ પ્રકારે વિભિન્ન કરવાની જરૂર છે. ચરિત્રવાક્યમ જીવનને ઘડનાર છે અને તેથી તેની રચના અને વાચન જોડવા પ્રમાણમાં વધે તેટલા પ્રમાણમાં આપણી પ્રાંતિ થઈ શકે છે આજે નવનિકા અને નવનકથાના સાહિત્યનુ વાચન જોડવા પ્રમાણમાં વધુ છે તેટલા પ્રમાણમાં ચરિત્રસાહિત્યનુ વાચન વધેતું નથી એ ખેદની વાત છે. ડૉ. અમરનાથ ઝા પોતાના નિદાન પિના મહામહોપાધ્યાય ડૉ. ગંગાનાથ ઝાને વિશે વખવા કહે છે કે, 'The only light reading he indulged in for relaxation was in biographical literature', સર ગંગાનાથ ઝાની આ જીવનપ્રણાલિકા ખરેખર અનુકરણીય છે.

૨૨. નમોદયુગની વિરલ આત્મકથાઓમાં કલાદીપ છોટાલાલ બદનું 'આત્મજ્ઞતાન્ત' એ મહત્વનો ઉમેરો છે. દી. બ. રત્નજોડભાઈ. ઉદયરામ ને (૧૮૩૮-૧૯૨૩), સાહિત્યભાત ૭૩ રા; બ. હરગોવિન્દદાસ 'કોટાવાળા ૧૮૪૪-૧૯૩૧), દી. બ. પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણુરાય દોર (૧૮૬૯-૧૯૫૨), સર ડૉ. રામકૃષ્ણ. ગોપાલ બાદશાહકર (૧૮૩૭-૧૯૨૪), અને માધવજી વગોજીદ વિદ્યમાન સાક્ષર દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી (૧૯૬૮) ની નાક છોટાલાલ-મટે સીતાશી વળંનું દીર્ઘ આયુષ્ય બોગવી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યની અનુપમ સેવા કરેલી છે. છોટાલાલ બદના જન્મ સમયે (૧૮૫૦)-અને આ વર્ષે 'ન્યાયમૂર્તિ' કાશીનાથ ગ્યગ્યક તેલંગનો પુણ્ય જન્મ થએલો છે-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રથપાએ બે વર્ષ પુણ્ય પૂર્ણ થએલાં નથી; અને બે વર્ષ પછી (૧૯૫૨) બક્તકવિ દયારામભાઈ આ લોકનો ત્યાગ કરી ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરે છે.

૨૩. છોટાલાલ બદના સમાગમમાં આવવાનો લાભ મને ઇ. સ. ૧૯૧૧ થી તે તેમના અવસાન સુધી (૧૯૩૭) મળેલો અને તેમની પાસેથી ધણું જાણવાનું મળેલું. તેઓ રચનાએ બહુ નમ્ર, વિવેકી, વિનોદી અને સરમાળે હતા અને તેમનું સામાન્ય અસાધારણ હતું. તેમણે લોકપણા અને વિતેષણાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી આજીવન સરસ્વતીદેવીની અનન્યભાવે સેવા કરી એક જ્ઞાપિના જેવું જીવન ગાળ્યું હતું. આત્મકથા લખવાને માટે અમે બધાએ તેમને ઘણીવાર વિનંતી કરેલી પણ તેઓ 'આત્મજ્ઞતાન્ત' માં (પૃષ્ઠ ૧-૨) લખે છે. તે પ્રમાણે કહેતા કે હું એવો મોટો માણસ નથી કે મારી આત્મકથામાં કશું જાણવા જેવું નીકળે. પણ જ્યારે ૧૯૩૫ માં વડોદરાના તેમના પરમરનેહી અને પ્રોચીન કાવ્યમાળાની પ્રવૃત્તિના એક સહકારી શ્રી રસવૈદ્ય અંબાશંકર એચરંભાઈ બંદે (૧૮૬૩-૧૯૩૬) તેમને આગ્રહપૂર્વક, સત્યાગ્રહ કરવાની ધમકી આપીને, વિનંતી કરી ત્યારે તેમણે ૨૨-૩-૧૯૩૫ ના રોજ પંચાશી વર્ષની ઉંમરે આત્મજ્ઞતાન્ત લખવાનું શરૂ કર્યું અને અપૂર્વ નિયમિતતાને લીધે થોડાક સમયમાં જ એક સપ્તી પૂર્ણ કરી દીધું. આથી શ્રી અંબાશંકર બંદેને ઘણો

આનન્દ થયો, અને દરે પોતાના જીવનનું કાર્ય જાણે પરિપૂર્ણ થઈ ગયું હોય એ પ્રમાણે ઘોડાના સમય પછી તેઓ સ્વર્ગરથ થયા; અને ત્યાર પછી લગભગ પોણા બે વર્ષે ઘોડાલાલ બંદના કૈલાસવાસ થયો (૨૧-૧૦-૧૯૩૭).

૨૫. આ આત્મજ્ઞતાન્તરમાંથી આપણને તે સમયનાં શિક્ષણ, સાદિત્ય અને સમાજવ્યવસ્થા વિશે સારી માહિતી મળે છે. ગામડાંની બે વખત ચાલતી શાળાઓ, પાઠ્ય પુસ્તકો, બાપા અને જોડણી, શિક્ષકો, શિક્ષિકા અને ડૉયુટીઓના સંબંધ, ગામડાંના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ વગેરે બાજતો વિશે આ ગ્રંથમાંથી જે જાણવા મળે છે તેનું બીજા પ્રમાણોથી સારી રીતે સમર્થન થાય છે. શ્રી હીરાલાલ પારેજી પ્રસિદ્ધ કરેલા ગ્રંથો-અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન, ત્રણ ભાગ, અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ, ત્રણ ભાગ-અને શ્રી ગણપતરામ રાજરામ બંદની આત્મકથામાં શિક્ષણ વિષેની જે માહિતી મળે છે તે ઘોડાલાલ બંદના આત્મજ્ઞતાન્તરમાંથી મળતી માહિતીને પ્રુટિ આપે છે, એટલે ઘોડાલાલ બંદનું શિક્ષણ વિષેનું નિરૂપણ સત્ય છે એમ સ્પષ્ટ નિર્ણય આવે છે.

૨૬. સમાજવ્યવસ્થામાં વહેલી હિમરે થતાં લગ્નો અને વિધવા-વિવાહનો વિરોધ ઘોડાલાલના જમાનામાં જદું સામાન્ય હતો. પણ તેમની જાનિની સદાજહેન નામની ત્રીસેક વર્ષની વિધવા તે વખતમાં પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થાય છે અને ઘોડાલાલની સાથે વિગમનથી દલીલો કરે છે (આત્મજ્ઞતાન્ત, પૃષ્ઠ ૭૦-૭૩) એ આપણા સમાજસુધારાના ઇનિયાસમાં એક મહત્વનો પ્રસંગ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં પણ આપણી જાલવિધવાઓનું આનસ કેવા પ્રકારનું હતું તે આ બનાવ ઉપરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે. ઘોડાલાલ પેટે સરમાજ અને વ્યવહારકુશળ હોવાથી લગ્નબહેનની કરવાની મુશ્કેલી સ્વીકારી શક્યા નહીં. એટલું જાણ અને લોકાપવાદ આપણા સામાજિક જીવનમાં કેવો અને કેટલો બાગ બજાવે છે એ પણ

આ બનાવ હિપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. સદાજહેનનું માનસ જોતાં આપણને લાગે છે કે દુર્ગારામ મહેતાજી, નમદાશંકર કવિ, મલીપતરામ નીલકંઠ અને નરસિંહરાવ દિવેદીયા જેવા સમાજસુધારાના આગેવાનોએ ગુજરાતી સમાજની અતિ મહત્વની સેવા કરેલી છે.

૨૬. કૃદ્ધાની આર્થિક રિયેતિ નજીની હોવાથી છોટાલાલને અંબ્યાસકાળમાં ઘણી વિપત્તિઓ વેડવી પડેલી છે. અનેક જાતની પ્રતિકૂળતાઓ સહન કરીને તેમણે ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ઉર્દૂ, મરાઠી, હિન્દી અને અંગ્રેજી બાંધાનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે; એટલું જ નહીં પણ અસાધારણ પરિશ્રમ કરીને સંસ્કૃતના વિષયમાં અપૂર્વ પાણ્ડિત્ય પ્રાપ્ત કરેલું છે. સંસ્કૃતમાં પણ તેમનું જ્ઞાન અનેકદેશી હવું, સાહિત્ય, અલંકાર, ઇતિહાસ, પુરાણ, વેદાન્ત, ધર્મશાસ્ત્ર, પૂર્વમીમાંસાં, જ્યોતિષ શાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ જેવા વિષયોમાં તે પારંગત થયા હતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમણે જે ફાળો આપેલો છે તે અસાધારણ અને ચિરસ્મરણીય છે. આ રીતે તેઓ ખરેખર એક સાહસિક હતા. તેમણે રચેલા-પ્રસિધ્ધ અને અપ્રસિધ્ધ-સો જટલા ગ્રન્થો (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) તેમના વૈદુષ્યની વ્યાપકતા સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.

૨૭. છોટાલાલ એ આદર્શ શિક્ષક હતા અને શિષ્યોને શીખવવામાં ઘણો રુસ લેતા હતા. સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ એ હિપનિષદની આજ્ઞા પ્રમાણે તે પોતાનો જધો સમય વાચન, લેખન અને શિક્ષણમાં ગાળતા હતા. વાચન, લેખન અને શિક્ષણને તેઓ સ્વધર્મ જ માનતા હતા અને તેથી બીજી સ્વાધ્યાયવિધાતક પ્રવૃત્તિઓમાં ખાગ લેતા ન હતા. એટલું જ નહીં પણ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં આગેવાન થતા ન હતા. તેઓ સમયની બહુ કિંમત સમજતા હતા, કામગીરી રોજ નોંધ રાખતા હતા અને સાદું અને નિર્ધારિત જીવન ગાળીને પોતાના જીવનનો આદર્શ સિદ્ધ કરતા હતા. તેઓ જે પુસ્તકો વાંચતા તેનો સાર અને તે પુસ્તક વિષે અભિપ્રાય લખી રાખતા. કેટલાંક પુસ્તકોનાં વિવેચનો છપાવતા

પણ ખરા. તેમના નિર્ભય અને સત્યાત્મક વિદ્વતાપૂર્ણ વિવેચનથી વિદ્વાનોને
બહુ આનન્દ થતો હતો. શિક્ષકની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ
તેમણે સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનની પ્રણાલિકા ઠેક સુધી ચાલુ રાખી હતી.
આત્મજ્ઞતાનાં અને તેઓ લખે છે કે 'શિક્ષણ' આપવાનું કામ કંટાળા-
ભર્યું લાગ્યું નથી, પણ ઉલટું આનન્દ આપનારું લાગે છે.' (૧૫. ૧૪૫).
પરિણત ઊંટાલાલનું આ વચન આપણા આજના શિક્ષક-મધુઓએ બહુ
નિશ્ચયથી જાણવું છે. વસ્તુતઃ ઊંટાલાલનું, સમસ્ત જીવન સર્વે પ્રેરણા
આપનારું છે. તેમના જાતિજન-મધુઓએ તેમને ૩૧-૭-૧૯૩૨ ના રોજ
માનપત્ર આપ્યું હતું અને બીજે વર્ષે તેમની વિદ્વતાની કદર કરી શ્રીમંત
મદારાજ સયાજીરાય ગાયકવાડે તેમને 'કલાદીપ' નામનો ચન્દ્રક અર્પણ
કર્યો હતો, અને વડોદરાની સાહિત્ય સભાએ સન્માનનીય નબામદનું પદ
અર્પણ કર્યું હતું. વાર્તાવિક રીતે તો કલાદીપ ઊંટાલાલ બટુ ગુજરાતી
સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન શોભાવવાને ગોચર હતા.

૨૮. બહુ જાણીતા સાળાખાતાની નોકરી છોડી ઊંટાલાલ બટુ
વડોદરામાં સાળાખાતામાં જ નોકરી બીધી અને તેથી તેમને વડોદરામાં
જે નિવાસ કરશે પડશે તેનાથી તેમણે જીવનમાં અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં
એક મદદરતનું નવું પ્રકરણ ઉમેરાયું. વડોદરામાં આવ્યા પછી તેમણે
મદમદવાડી રંગમહેલમાં રહેવાનું સમ્પૂર્ણ અને સમસ્ત જીવન તે પોળમાં
જ વ્યતીત કર્યું. આજે તેમની માલખાનાં ઘરમાં તેમના પુત્રો અને પૈત્રો
તે જ પોળમાં રહે છે. રંગમહેલમાં જ ઊંટાલાલની જાતિના શ્રી નાથસંકર
પૂજાર્યકર શાસ્ત્રી (૧૮૬૧-૧૯૬૬) રહેતા હતા; અને જેમ જીવનમાં ઘણા
અકસ્માતો-અચિન્તિત પ્રસંગો-બને છે તેમ ઊંટાલાલ પણ નાથસંકરને
અકસ્માત રીતે જ મળ્યા, અને આ અકસ્માતે જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં
એક અદ્ભુત દત્તિદામ રચ્યો. આજ સમયથી ઊંટાલાલનો શાસ્ત્રી સાથેનો
નબન્ય દિન પ્રતિદિન વધતો ગયો અને અદ્વૈતમાં પરિણામ પાડ્યો.

૨૯. આમીન કાજીમાળાની ગોળનામાં બાપ મેનારા શ્રી બીખાભાઈ
ગાયે (૧૮૬૬-૧૯૪૫) નાથસંકર શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે અને

છોટાલાલ બહે આત્મવૃત્તાન્તમાં નાથાશંકર શાસ્ત્રી વિશે જે દર્શકત આપેલી છે તે ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે શાસ્ત્રી જે કે બહુ ભણ્યા ન હતા પણ બહુ હોંશીઆર, બુદ્ધિશાળી, વ્યવહારકુશલ અને રસિક હતા. જગનમાં ગમે તેવા સંયોગમાં પણ સફળતા મેળવવાની આવી તેમની પાસે હતી. તેમની પ્રત્યુત્પન્નમતિને લીધે રા. જ. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા અને વડોદરા રાજ્યના બીજા મોટા અમલદારો તેમને પ્રેમથી બોલાવતા હતા. એટલું જ નહીં પણ રા. બ. કાંટાવાળાએ તો તેમને પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાની યોજનામાં પોતાની સાથે સંશોધક અને પ્રકાશક તરીકે રાખ્યા હતા.

૩૦. રા. બ. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા જ્યારથી વડોદરા રાજ્યના વિવાદિકારી થયા ત્યારથી તેમના મનમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અપ્રસિદ્ધ અન્યો પ્રકટ કરી ગુજરાતી-સાહિત્યનો વૈભવ દર્શાવવાની ભાવના પ્રબળ હતી. પ્રથમ તેમણે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. નાથાશંકર આ વખતે 'વડોદરા વતસલ' પ્રેસમાં પ્રૂફ વાંચવાનું કામ કરતા હતા. રા. બ. કાંટાવાળાએ છપાવેલું પુસ્તક જોઈને શાસ્ત્રીને પ્રાચીન પુસ્તકો છપાવવાનું મન થયું અને શામળ બર્દુની એક કૃતિ, વિદ્યાવિનેયક, છપાવી. શાસ્ત્રીને પ્રાચીન હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનો બહુ શોખ હતો અને તેને પરિણામે તેમની પાસે એક સારો સંગ્રહ પણ તૈયાર થયો હતો. તેમણે રા. બ. કાંટાવાળાને તે સંગ્રહ દેખાડ્યો હતો અને પ્રેમાનન્દના ગુપ્ત બંડારની વાત પણ કરી હતી. શાસ્ત્રીને ધન અને કૌતિનો બહુ મોહ હતો. રા. બ. કાંટાવાળા બહુ વ્યવહારકુશલ હતા. તેમણે નાથાશંકરને સમજાવીને પોતાની પ્રકાશન-યોજનામાં, જેડી દીધા, અને ૧૮૮૪માં રણપત્ર અને ચન્દ્રહાસાખ્યાન પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આ બે પુસ્તકોમાં કાંટાવાળા અને શાસ્ત્રીનાં નામો સંપાદક અને પ્રકાશક તરીકે આવ્યાં, અને ત્યારથી તે બેનો સંબંધ બહુ ગાઢ થયો, અને શાસ્ત્રીના અવસાન સુધી એ ગાઢતા ધણી વધી ગઈ.

૩૧. નાથાશંકર શાસ્ત્રીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો બંડાર જેમ્સ રા. બ. કાંટાવાળાએ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકની યોજનામાં જોડી કાઢી, અને

જે વળે' (૧૮૮૫) આપણી રાષ્ટ્રીય મદાસભાની મુંઝાણમાં સ્થાપના થઈ અને વીર કવિ નર્મદનો 'ધર્મવિચાર' નામનો અન્ય પ્રસિદ્ધ થયો તે જ વળે' પ્રાચીન કાવ્ય ત્રેમાસિકનો આરંભ થયો. કાંટાવાળા અને શાસ્ત્રી એ બે આ ત્રેમાસિકના સંપાદકો અને પ્રકાશકો હતા અને ત્રેમાસિક અમદાવાદના આર્યોદય પ્રેસમાં અને ગોડોન વત્તલ પ્રેસમાં છપાતું હતું. તેમાં રત્નેશ્વર, ધીરા વગેરેની કવિતા ઉપર કોઈકોઈ વખત છોટાવાવ બટ્ટની પાસે ટીકા લખાવવામાં આવતી હતી. એટલે છોટાલાલ બટ્ટનો પ્રાચીન કાવ્ય ત્રેમાસિક સાથે એક પ્રકારે પ્રકટ સંબંધ હતો. ૧૮૮૮-૮૯માં નાથાશંકરે 'વીરક્ષેત્ર મુદ્રણાલય' એ નામનું છાપખાનું કાઢ્યું અને તેમાં અંબાશંકર વેદ્ય અને બીખાભાઈ શુક્લ જેવા પોતાની જાનિના મિત્રોને અને પોતાની પોળમાં રહેતા બીજા રનેડીઓને નોકરીમાં રાખ્યા. અંબાશંકર અને બીખાભાઈ નાથાશંકરના સગા થતા હતા. ૧૮૯૧ માં છાપખાનાના જગા માલુસોનો જે ફાટો પાડવામાં આવ્યો હતો તે આ અન્યમાં મૂકવામાં આવેલો છે. આ ફાટામાં નાથાશંકર શાસ્ત્રી, અંબાશંકર વેદ્ય અને બીખાભાઈ શુક્લ પણ છે. ૧૮૯૩ માં નાથાશંકર પોતાની નાટક કંપની લઈને બાવનગર ગયા હતા ત્યારે સાથે બીખાભાઈ શુક્લ હતા બાવનગરથી નાથાશંકરે ધનસ્થામ વેદ્ય ઉપર વડોદરે જે પત્રો લખ્યા છે તેમાં બીખાભાઈનો નિર્દેશ છે આ મૂળ પત્રો ધનસ્થામભાઈના પુત્ર શ્રી રામનારાયણ વેદ્ય પાસે છે. તેમણે અને તે પત્રો દેખાડી ઉપડત કર્પો છે. આ પત્રો ડૉ. પ્રસન્ન વડીવના મહાનિબંધ-કવિ પ્રેમાનંદની સંલિધ કૃતિઓના ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં છપાએલા છે. ડૉ. વડીવ આ પત્રોનો નિર્દેશ પૃષ્ઠ ૨૩૨ ની પાદ્મીપમાં કરે છે. આથી ૨૫૪ જણાય છે કે ડૉ. પ્રસન્ન વડીવ જે કહે છે કે "શ્રી. બીખાભાઈ 'નાથાશંકરની મંડળીના એક જ આકા રહ્યા છે' એમ કહેવાયું છે પરંતુ બીખાભાઈનો અને નાથાશંકરનો અંબંધ કેટલો નિકટ હતો તે જાણવાનું એમના પોતાના કહેવા ઉપરાંત કાંઈ જ સાધન નથી. કાવ્યમાળાનાં રિપોર્ટ' કે બીજા કયાંય એમનું નામ પણ મળતું નથી" (કવિ પ્રેમાનંદની સંલિધ કૃતિઓ, પૃષ્ઠ ૨૩૨), 'તે

સત્ય નથી. ૭ વર્ષ મુઘી આ ત્રૈમાસિક નિયમિત રીતે પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૮૯૨માં નાથાશંકરે 'ભરત નાટ્યોદ્ધારક નાટક કંપની' ની સ્થાપના કરી અને તેમનું ચિત્ત તેમાં પરોવાયું. પરિણામે ત્રૈમાસિક અનિયમિત બની ગયું, અને સાતમા વર્ષના અંકે ૧૮૯૨ને બદલે ૧૮૯૪ માં પ્રકટ થયા. આઠમા વર્ષના અંકે અને નવમા વર્ષના એક અંક ૧૮૯૫ માં બહાર પડ્યા, પાંચ માસ પછી નાથાશંકરનું પાંત્રીસ વર્ષની વયે અવસાન થયું અને તે સાથે જ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અન્ધ પડ્યું. એકંદરે ત્રૈમાસિકના ત્રીસ અંકે પ્રસિદ્ધ થયા. રા. બ. કાંટાવાળાના કહેવાથી ત્રૈમાસિકનું હિસાબી કામ ૧૮૯૦થી શ્રી બીખાભાઈ શિવરામ શુક્લને આપ્યું હતું.

૩૨. નાથાશંકર શાસ્ત્રીએ જે હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કર્યો હતો તે પ્રત્યક્ષ જોવાને માટે દી. બ. મણિભાઈ જસભાઈ, રા. બ. કાંટાવાળા વગેરે શાસ્ત્રીને ત્યાં આવવાના હતા. તેમને પુસ્તકોની ખૂબી વીગતો સમજાવવા માટે એક સવિસ્તર યાદી શ્રી બીખાભાઈ શુક્લે ૧૮૮૮-૮૯ માં કરી હતી. આ યાદી બીખાભાઈએ લખેલા નાથાશંકરના જીવનચરિત્રમાં પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં (પૃષ્ઠ ૪૨-૪૭) આપવામાં આવેલી છે. બીખાભાઈએ ૧૮૮૮-૮૯ માં જે મૂળ યાદી કરેલી હતી તે તેમણે મને ૧૯૪૨ માં ખતોવી હતી. પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકમાં જે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેમાંના નીચે જણાવેલા ગ્રંથોની હાથપ્રત શાસ્ત્રીના સંગ્રહની યાદીમાં નથી :—

(૧) હારમાળા, (૨) ગોવિન્દગમન, (૩) લક્ષ્મણહરણ, (૪) સુરત-સંગ્રામ, (૫) ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, (૬) નવરસ, (૭) રાધાવિલાસ અને (૮) શિવગીતા.

૫૫

આ આઠ ગ્રંથો નરસિંહ, પ્રેમાનન્દ, નારાયણદાસ, દ્વારકાદાસ અને અનુભવાનન્દના નામે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા છે. મૂળ હસ્તલિખિત પ્રતિનો અભાવ, પ્રતિપાદ વિષય અને ભાષાનું અર્વાચીન સ્વરૂપ એ ત્રણ કારણોને લીધે આપણા ચિકિત્સક વિદ્વદ્ગે આ કૃતિઓને અર્વાચીન આની છે.

૩૩. નાથાશંકર શાસ્ત્રીના ધરમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ અને બીજાબાઇ શુક્લે તૈયાર કરેલી તેની સચિસ્તર યાદી જોઇને દી. બ. મણિભાઈ જસભાઈએ પ્રાચીન પુસ્તકો જાપાવવાની યોજના વિશે પ્રામંત મદારાજ સાહેબને વાન કરી અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે એક યોજના ઘડીને તેમના તરફ મંજૂરી માટે મદારાજશંકર તારીખ ૮-૫-૧૮૮૬ના રોજ મોકલી આપી અને મદારાજ સાહેબે તે ૧૫-૫-૧૮૮૬ ના રોજ મંજૂર કરી.

૩૪. યોજના મંજૂર થયા પછી થીમંત સરકારે દી. બ. મણિભાઈના પ્રમુખપણે એક વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમી. આ સમિતિના ચાર સભાસદો હતા : અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, જમગેદજ અરદેશર દવાય, પીતાંબર-ભાઈ જ્યાભાઈ ત્રિવેદી અને હરગોવિન્દલાલ દારકાદાસ કાંટાવાળા (મંત્રી). આ સમિતિએ પ્રાચીન ગ્રંથો જાપવાને માટે એક કાર્યાલયની સ્થાપના કરી અને તેમાં નાથાશંકર શાસ્ત્રી, હોટાલાલ ભટ્ટ, ધનસ્યામ વેંચ, ગિરધરભાઈ વગેરેની યોજના કરી. નાથાશંકરને હસ્તલિખિત પુસ્તકો મેળવવાનું કામ મોપવામાં આવ્યું, જ્યારે હોટાલાલ ભટ્ટને પુસ્તકો ઉપર દીકા કરી સંપાદન કરવાનું કામ મોપવામાં આવ્યું, ધનસ્યામ વેંચ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની જાપવા માટે નક્ક કરતા હતા અને ગિરધરભાઈ દિસાળી કામ કરતા હતા.

૩૫. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી પ્રેમાનન્દના નામથી 'કૌપ્તીહરણ' ૧૮૯૦માં પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યું અને એ રીતે પ્રાચીન કાવ્યમાળાનો આરંભ થયો. પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું કાર્ય બે વર્ષ બહુ સારી રીતે આદ્યું અને લગભગ એકત્રીસ ગ્રંથો પ્રસિધ્ધ થઇ ગયા. ૧૮૯૨માં નાટકકોષની કાલ્યા પછી નાથાશંકર પ્રાચીનકાવ્યમાળાના કાર્યમાં બગેચર ધ્યાન આપી શક્યા નહીં. તેને પરિણામે ચાર વર્ષમાં ફક્ત ચાર ગ્રંથો પ્રકટ થયા. ૧૮૯૬ના આરંભમાં નાથાશંકરનું અકાલ અવસાન થયું અને તેની સાથે પ્રાચીનકાવ્યમાળાની પૂર્ણાકૃતિ થઇ.

૩૬. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પાંચ છ વર્ષના માળામાં એકંદરે પાંચીસ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં બાવજી, નરહરિ, પ્રેમાનન્દ, પ્રેમાનન્દસુત

પદ્મ, રત્નેશ્વર, ભોળે લક્ષ્મી, ધીરો ભક્ત, દગારામ, નેમવિજય, વગેરેને નામે કૃતિઓ પ્રકટ કરવામાં આવેલી છે. આ પુસ્તકોમાં નીચેના ગ્રંથોની મૂળ પ્રતિઓ દી. બ. મણિભાઈ જસલાઈને દેખાડવામાં આવેલી બીજાભાઈની યાદીમાં નથી :—(૧) રૌપદીહરણ, (૨) દુશાસનરથિર-પાન આખ્યાન, (૩) દિવાળીબાઈ અને રાધાબાઈની કવિતા, (૪) ચીરછ-તું બલિરાજતું આખ્યાન અને દશાવતાર, (૫) હરિદાસનો ભારતસાર, સીતાવિરહની ચાતુરીઓ અને નરસિંહ મહેતાનું શ્રાદ્ધ, અને દ્વારકાદાસની કવિતા, (૬) અષ્ટાવક્રાખ્યાન, (૭) રત્નેશ્વરનાં પદો, મૂર્ખાવળી અને સુતાવળી, (૮-૧૨) માર્કંડેય પુરાણ, ભાગ ૧-૫, (૧૩) યદ્યપ્રશ્નોત્તર, (૧૪) રૌપદશિકાસત્યભામાખ્યાન, (૧૫) કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન, (૧૬) યુધિષ્ઠિરવ્રકાદરસંવાદાખ્યાન, (૧૭) મિત્રધર્માખ્યાન, (૧૮) પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાન, (૧૯) તપત્યાખ્યાન અને (૨૦) માંધાતા આખ્યાન.

૩૭. જે ગ્રંથો બીજાભાઈએ તૈયાર કરેલી યાદીમાં નથી તે સર્વ ગ્રંથો એક 'ગુપ્ત ભંડાર' માંથી આણી છપાવ્યા હતા એમ નાથાશંકર શાસ્ત્રી સર્વને કહેતા (નાથાશંકરનું જીવનચરિત્ર પૃષ્ઠ ૨૩, છોટાલાલ ભટ્ટનું આત્મકથાન્ત પૃષ્ઠ ૧૨૦, ૧૨૧) અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદકો, સરકારી સમિતિના બધા સભ્યો અને કેટલાક લોકો તે વાત સ્વીકારતા હતા. પણ સાથે સાથે કેટલાક વિદ્વાનોને ઉપર જણાવેલા ગ્રંથો માટે શંકા થતી હતી અને તેમને લાગતું હતું કે આ ગ્રંથો કોઈ અર્વાચીન યુગના વિદ્વાને બનાવેલા છે.

૩૮. અત્યાર સુધી એમ માનવામાં આવતું હતું કે પ્રાચીન કાવ્ય-માળાના ગ્રંથો વિશે પ્રથમ શંકા ઉઠાવનાર શ્રી હંચારામ સૂર્યરામ દેસાઈ હતા. તેમણે ૧૮૯૨ના નવેમ્બરથી ૧૮૯૩ના માર્ચ સુધી 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકમાં રૌપદશિકાસત્યભામાખ્યાન (પ્રાચીન કાવ્યમાળા, ગ્રંથ ૨૬, ઇ. સ. ૧૮૯૧-૯૨) વિશે ચર્ચા કરી હતી. પણ હમણાં જ પ્રસિધ્ધ થયેલી શ્રી નરસિંહરાવની રાજનીતીમાં તા. ૬-૭-૯૨ ની નોંધમાં (પૃષ્ઠ ૧૬-૨૦)

પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ૨૫ ગ્રન્થોનો નિર્દેશ છે. શ્રી દ્વિવેદિયા નીચે પ્રમાણે નોંધ કરે છે :—

‘ટપાલની પારસલમાં પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં ૨૫ બહોલુમ આગ્યાં, મહેં જનવામાં ગોવાપુરથી ધરાક થવાનું લખ્યું’ તું. બરોબર વાદ નથી, પણ મગાગ્યા વિના તો ના મોકલે. પણ દરે પરનાઈં છું. કાવ્ય નમાડાં ઘણાં છે, અને પ્રેમાનન્દ વગેરે સારા કવિનાં કેટલાંક છે તે હેમનાં હુથે કે નહિં તે વિશે શક પડે છે. પાકી વિવેચનશક્તિ વિના જ અધું કામ હરગોવિન્દલાલે ચલાવ્યું છે.’

રોજનીશીમાં બીજા અનેક સ્થળે પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં પ્રકાશનો વિષે શ્રી દ્વિવેદિયાએ પોતાનો અભિપ્રાય બહુ રૂપજ્ઞતાથી વ્યક્ત કરેલો છે (પૃષ્ઠ ૨૯, ૯૮, ૨૦૦, ૨૦૩, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૪, ૨૬૦, ૨૭૦ ઇત્યાદિ). તા. ૨૯-૫-૯૪ ની નોંધમાં શ્રી દ્વિવેદિયા શ્રી મણિચંદ્ર રત્નજી બટ્ટના કુટુંબથી આવેલા પત્રનો નિર્દેશ કરતાં લખે છે કે ‘વડોદરા જૂના આરંભમાં એ (મણિચંદ્ર) જશે પછી પ્રાચીન કાવ્યની Forgery વિશે જે કાંઈ તપાસ મળશે તે લખશે.’

૩૯. આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ગ્રન્થો વિષે પ્રથમ શંકા લાવનાર શ્રી નરસિંહરાવભાઈ છે; અને એ શંકાનું જે બીજા તે વખતે રોપાયું હતું તેનો વિકાસ તેમના ‘કવિ પ્રેમાનન્દના નાટકો’ એ નિબંધમાં (૧૯૦૯) જોવામાં આવે છે. પ્રો. મણિલાલ નબુઆઈ દ્વિવેદીએ વડોદરા રાજ્યમાં ૧-૧૨-૧૮૯૩ થી ૨૬-૬-૧૮૯૫ સુધી કેળવણી ખાતામાં સંસ્કૃત સાહિત્યની શોધખોળને અંગે કામ કરેલું છે. તેમને પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિષે ૧૮૯૪માં શંકા પડી હતી અને તેથી તેમણે તા. ૨૮-૨-૧૮૯૪ ના રોજ કાન્ત, આનન્દચંદ્ર ધ્રુવ, નરસિંહરાવ અને કેશવલાલ ધ્રુવને લખ્યું કે ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા ચાલુ રાખવી કે નહીં’ એ વિષે અભિપ્રાય જણાવો. આ ચારેય વિદ્વાનોએ જે અભિપ્રાય આપ્યા એ જાણવા જેવા છે.

૪૦: વડોદરેથી કાનને ૧૪-૩-૧૮૯૪ ના પત્રથી ઉત્તર આપ્યો કે 'હું' તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત ધરી શકું કે નાટકો પ્રેમાનન્દનાં લખેલાં હોઈ શકે નહિ. એ નાટકો કોઈ આધુનિક લેખકે લખેલાં છે, આપની ઇચ્છા હશે તો રૂબરૂ મારાં બધાં અનુમાનોને માટે પ્રમાણો આપતાં હું સજ્જ છું' (કોમુદી, વૈશાખ ૧૯૮૫, પૃષ્ઠ ૭૧૭-૭૧૮). આનન્દશંકર દ્વેષે અમદાવાદથી લખેલા ૧૧-૩-૧૮૯૪ના પત્રદ્વારા જણાવ્યું કે 'ટીકા રચવાનું કામ સારા સહૃદય વિદ્વાનોને સોંપવામાં આવે તો સારું' (એજન્ટ, પૃષ્ઠ ૭૧૬-૭૧૭). શ્રી નરસિંહરાવે કાનડા જીવનમાંથી લખેલા ૮-૩-૧૮૯૪ના પત્રમાં પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું કે 'અતિ રોપદર્શિ કાસત્યભામાખ્યાન અને પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનની પ્રશંસા સાંભળી એ જે અન્યો ખ્યાનપૂર્વક વાંચવાનો ક્રમ મહેં શરૂ કર્યો. તો શું એકે છું? અન્ય લખાયેલા કોઈ ઉત્તમ બહુશ્રુત વિદ્વાનના જણાય. પણ-પણ-આ લખને ખરેખર અચકાઈને, બય-બીત થઈને લખું છું. પણ લખવું જ નેહએ કે-એ અન્યો પ્રેમાનન્દને નામે કોઈ આધુનિક વિદ્વાને પોતાનું નામ ગુપ્ત રાખીને કર્યાં હોય એવો વહેમ ખડવાનાં અનેક અંતર્ગત પ્રમાણ મળી બાહ્ય પ્રમાણોને મદદ મળી. યોગ્ય પ્રસંગે યોગ્ય સ્થળે આ અતિસાદસ્યુક્ત જણાતાં આરોપનાં કારણો દર્શાવવાની હું આશા રાખું છું. આ સર્વ ઉપરથી ત્હમને સ્પષ્ટ જણાશે કે આ અન્યમાળાને સંબંધે હાલ ચાલે છે તે રીત્યનો પ્રયત્ન જારી રહેવામાં બહુ લાભ નથી.' (એજન્ટ, પૃષ્ઠ ૭૨૧-૭૨૩). કેચવલાલ દેવ અમદાવાદથી ૯-૩-૧૮૯૪ના પત્રદ્વારા ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે 'પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોના ઉપોદ્ધાત ઉપરથી હજુ ઘણાં વિરલ અને ઉત્તમ પુસ્તકો અધારામાં રહી ગયાં છે એમ જાણવામાં આવે છે, માટે તેવાં પુસ્તકોને પ્રસિદ્ધિમાં આણવા કોઈ અન્યમાળાની અગત્ય તે છે જ...માટે પુસ્તક પસંદ કરવામાં યોગ્યતા ઉપરાંત તેની પ્રાચીનતા ઉપર બહુ નહિ તો યોગ્ય' પણ લક્ષ આપવું ઘટે છે. અત્યંત પ્રાચીન વિરલ પુસ્તક મળી આવે તો કાંઈ નહિ તો તેની અનિપ્રાચીનતા ખાતરજ તે પ્રકાશને પાત્ર છે.' (એજન્ટ, પૃષ્ઠ ૭૧૬-૭૨૦).

૬. ૪૧. વીર કવિ નર્મદનાં દસેક વર્ષના સ્મરણો આલેખનાર શ્રી રામરામ રામશંકર શાસ્ત્રીએ પણ ૧૮૯૫માં પ્રિમાનન્દનાં નાટકો વિશે આલેખ કર્યો હતો. ૧૮૯૭-૯૮માં પણ 'સમાલોચક'માં ચર્ચા શરૂ થઈ હતી. ત્યાર પછી આજ સુધી અનેક વિદ્વાનોએ એ શંકા અને આલેખને સત્ય તરીકે સિદ્ધ કરેલો છે. પ્રો. બ. ક. દાકર પ્રો. ડોનરસાય મોકડ, શ્રી ભીખાભાઈ શુક્લ પ્રો. કેશવલાલ શાસ્ત્રી, શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ જાની, શ્રી ભાનુશુભરામ મહેતા, શ્રી મૂળજીભાઈ શાહ અને ડૉ. પ્રસન્ન વકીલ ઇત્યાદિ લેખકોએ આ વિષયની સારી ચર્ચા કરી સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યું છે કે જે મન્યોની મૂળ પ્રતિજ્ઞા ભીખાભાઈની યાદીમાં અને નાથારાંકર શાસ્ત્રીના સંગ્રહમાં ન હતી - પણ 'ગુપ્ત ભંડાર'માંથી લાવવામાં આવી હતી તે બધા મન્યો પ્રિમાનન્દ વગેરે કવિઓના નથી પણ અર્વાચીન લેખકના છે. શ્રી મદુભાઈ કાંટાવાળા અને શ્રી નરવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ જેવા લેખકોએ પ્રાચીનકાવ્યત્રિમાસિક અને પ્રાચીનકાવ્યમાળાનાં બધાં પ્રકાશનો પ્રિમાનન્દ વગેરે કવિઓનાં જ છે એમ સિદ્ધ કરવા અને પ્રતિપક્ષનું ખંડન કરવા જે દલીલો આપેલી છે તે તદ્દરથ અબ્યાસીને ગળે ઉતરે એવી નથી.

૪૨. આ બધી અર્વાચીન કૃતિઓના કર્તા વિશે બિમ બિમ અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં આવેલા છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે આ મન્યોના કર્તા છોટાસાલ ભટ્ટ છે, જ્યારે બીજા કેટલાક વિદ્વાનો નાથારાંકર શાસ્ત્રીને અન્યકર્તા તરીકે સ્વીકારે છે. કોઈક વિદ્વાન ડૉ. દરિ હર્ષદ મુવને અન્યકર્તા માને છે તો કોઈક બીજા વિદ્વાન ડી. બ. કેશવ હર્ષદ મુવને એ માન આપે છે. આ વિષયનાં બધા પ્રમાણો, બાલ્ય અને આન્તર, અને ખણ્ડનમણ્ડનના પ્રકારો જોતાં એક વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે ધ્રુવમન્દુઓને આ બધા મન્યોના કર્તા તરીકે સ્વીકારી શકાય એમ નથી. અનેક પ્રકારના મન્યો રચવાની શક્તિ—સર્વદેશીય પ્રાણિત્ય, બહુભાષાજ્ઞાન અને કાવ્યો રચવાની કુશલતા—નાથારાંકર શાસ્ત્રીમાં ન હતી, જ્યારે છોટાસાલ ભટ્ટમાં સર્વથા હતી. છોટાસાલનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે બીજાં અનેક સાધનો છે. ખાસ કરી આ એક જ સાધન તેમનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પર્યાપ્ત છે.

૪૩. 'છોટાલાલ ભટ્ટના પ્રસિદ્ધ થએલા ગ્રંથોની સાથે ત્રૈમાસિક અને કાવ્યમાળાની અર્વાચીન કૃતિઓની સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી તુલના કરનાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્રૈમાસિક અને કાવ્યમાળાની નવ્ય કૃતિઓના કર્તા 'છોટાલાલ' પોતે જ છે. શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી ('સંદિગ્ધ કૃતિઓ', ૧૯૪૩; 'પ્રેમાનન્દનાં જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવ' ૧૯૪૬ ઇત્યાદિ); શ્રી વિપ્લવપ્રસાદ જાની ('અભિનંદન' પ્રેમાનન્દ અથવા' ૨૫. કેલાદીપ 'છોટાલાલ ભટ્ટ', નવચેતનાં 'આગસ્ટ' ૧૯૪૩ થી માર્ચ ૧૯૪૪); શ્રી મૂળજીભાઈ પીતામ્બર શાહ ('સ્વ. નાથાં શંકરની નાટ્યસંસ્થા': સોળમાં સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનમાં અહેવાલ, રાજકોટ, ૧૯૪૮), અને ડૉ. પ્રસન્ન વકીલ ('કવિ પ્રેમાનન્દની સંદિગ્ધ કૃતિઓ' ૧૯૫૦) જેવા વિદ્વાનોએ જે તુલનાત્મક અભ્યાસ કરેલો છે તે ઉપરથી પણ છોટાલાલનું કૃતૃત્વ નિસ્સંદિગ્ધ રીતે સિદ્ધ થાય છે. શ્રી બાનુ સુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતાએ (૧૮૬૭-૧૯૪૮) 'પ્રેમાનન્દ અને નાથાં શંકર' એ વિષય ઉપર પંદરમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનમાં (ડિસેમ્બર ૧૯૪૩) એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં પ્રકાશનોની યોજના જ્યારથી મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી ત્યારથી જ હું માનતો હતો કે સંદિગ્ધ કૃતિઓનાં કર્તા છોટાલાલ ભટ્ટ જ છે. તેઓ લખે છે કે 'શંકાવાળાં કાવ્યો અને નાટકોના રચનાર છોટાલાલ માસ્તર પોતે જ છે. પ્રેમાનન્દનો અપ્રકટ બંડાર તે છોટાલાલ માસ્તરનાં જ અપ્રકટ કાવ્યોનો કે નાટકોનો બંડાર. છોટાલાલનાં આ અપ્રકટ પુસ્તકો વિના ખરેખર પ્રકટ થઈ જાય તેમ કરવાની આ બાબત જીવન તથા બાહ્યબુદ્ધિ, જ્યારે શ્રી બીજાભાઈ શુક્લે લખેલું નાથાં શંકર શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત્ર બુદ્ધિપ્રકાશમાં (વર્ષ ૮૯, અંક ૩, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૨, અને વર્ષ ૯૦, અંક ૧, જાન્યુઆરી-માર્ચ ૧૯૪૩) છપ્યું ત્યારે આ વિષયમાં નવો પ્રાણ આવ્યો અને શ્રી બાનુસુખરામ મહેતા જેવા દીર્ઘ કાલ સુધી માન સેવનારા સાત્ત્વિક પુરુષોને સત્ય પ્રકટ કરવાની દિમત આવી. શ્રી બાનુસુખરામ જે દિગ્ભ્રમ દર્શાવી છે તે ખરેખર અભિનંદનીય છે.

૪૪. શ્રી બીખાભાઈ શુક્લ પ્રાચીન કાવ્યમાળાની યોજના ધરામ તે પહેલાં નાયાશંકર શાસ્ત્રીના સંબંધમાં આવેલા છે અને શાસ્ત્રીના જીવખાના અને નાટક કંપનીની વ્યવસ્થામાં પણ જોડાએલા છે. બીખાભાઈ નાયાશંકરના સગા હતા એટલે નાયાશંકરની ધરની જોડેના જ ધરમાં-જે નાયાશંકરે ગીરો રાખેલું હતું તેમાં-શરૂઆતમાં રહેતા હતા. આ ધર અને નાયાશંકરના મૂળ ધરની વચ્ચે ઉપરે માળે બારણું મૂકાવેલું હોવાથી એક ધરમાંથી બીજા ધરમાં જવાની અનુકૂળતા પડતી હતી. બીખાભાઈ ઉપરે માળે રહેતા હતા અને તેમણે ઇ. સ. ૧૯૪૨માં તે ધર મને દેખાડ્યું પણ હતું. તે વખતે (૧૯૪૨) નાયાશંકર શાસ્ત્રીનાં વિધવા પત્ની, દીવાળીના, નાયાશંકરના મૂળ ધરમાં જ રહેતાં હતાં. આજે તે ધરમાં નાયાશંકરનાં વિધવા પુત્રવધૂ, ગોદાવરી બહેન, રહે છે. નાયાશંકર સાથે મૂળથી ગાદ સંબંધ હોવાથી બીખાભાઈનો તેમનું જીવનચરિત લખવાનો અધિકાર હતો, અને તેથી જ મેં તેમને ૧૯૪૨માં શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત લખવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. બીખાભાઈ પરમ વૈષ્ણવ હતા એટલે મેં તેમને ભગવન્-મનિની સંમત જ કર્યું કે જે સત્ય હોય તે જ લખજો, નહિ તો ભગવાન તમને પૂછશે. છેતરે વર્ષની ઉંમરે તેમણે મારી વિનંતીને માન આપીને શાસ્ત્રીનું જે જીવનચરિત લખ્યું તેને માટે આ પ્રસંગે હું તેમનો જાહેરમાં આભાર માનું છું. જ્ઞાવસ્થાથી રમરણુશક્તિ નિર્મલ થવાનો સંભવ ખરો અને તેથી શાસ્ત્રીના જીવનચરિતમાં કોઈ કોઈ સ્થળે આભાવિક રીતે જૂવો પણ થઈ હોય, છતાં એકંદરે તે જીવનચરિત પ્રામાણિક છે.

૪૫. બીખાભાઈ નાયાશંકર શાસ્ત્રીના જીવનચરિતમાં લખે છે કે 'એ શંકાવાળા કાવ્યો નાયાશંકર શાસ્ત્રીનાં લખેલાં છે' (૧૫ ૩૪). આ અભિપ્રાયનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. નાયાશંકર 'ગુપ્ત બંડાર' માંથી એક બે પાનાં લાવતા અને તેની નકલ પોતાના ધરમાંજ રાત્રે કરતા, અને બીજે દિવસે સવારે ધનસ્થામ વેદ આવી શાસ્ત્રીએ નકલ કરેલા બાગની નકલ કરતા અને તેના ઉપર સુધારો, ટીકા, વિવેચન વગેરે લખવા માટે હોટાલાલ ભટ્ટને ધનસ્થામ વેચે કરેલી નકલ આપવામાં આવતી હતી.

છોટાલાલ ભટ્ટ શાસ્ત્રીની સામેળ રહેતા હતા એટલે બહુ અનુકૂળતા પડતી. (નાથાશંકર જીવનચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૨૦). 'શુભભંડાર'માંથી આજેનાં પાનાંમાં કેવી જાતના અક્ષર હતા તે નાથાશંકર વિના ખીન્નું કોઈ જાણી શકતું ન હતું. નાથાશંકરે રાત્રે પોતાને હાથે કરેલી જ પ્રતિ મૂળ પ્રતિ તરીકે ગણી લેવામાં આવતી હતી અને ઘનશ્યામવૈદ્યે શાસ્ત્રીની નકલ ઉપરથી લખેલી પ્રતિ વિવેચન અને છાપવા માટે વાપરવામાં આવતી હતી. બીખાભાઈ જે ભાગમાં રહેતા હતા ત્યાંથી વચલા બારણામાંથી તે નાથાશંકરને રાત્રે ત્રેગ્રસિક અને કાવ્યમાળાના અન્યો લખના પ્રત્યક્ષ જુવે એટલે તેમને સ્વાભાવિક રીતે લાગેલું કે બધા સંદિગ્ધ અન્યો નાથાશંકરના લખેલા છે. આ રીતે બીખાભાઈએ પ્રામાણિકપણે નાથાશંકરને અન્યકાર તરીકે સ્વીકારેલા છે. બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં બીખાભાઈનો આ અભિપ્રાય સ્વીકાર્ય નથી. નાથાશંકરની યોજના એટલી બધી ચાલાકીબરેલી હતી કે એ લોખંડી પડદા પાછળ શું છે તે કોઈ જાણી શકતું નહીં, પણ તે પ્રદાની બહાર ફક્ત નાથાશંકર જણાતા હોવાથી પ્રો. બ. કે. કાકર જેવા વિવેચક વિદ્વાનો પણ નાથાશંકરને જ સર્વ સંદિગ્ધ કૃતિઓના લેખક તરીકે માની બેસા હતા. આ બધું નાથાશંકરની વ્યવહારકુશલતાનો વૈભવ !

૪૬. અન્યકર્તા અંગેનાં ચાર અનુમાનોમાંથી ત્રણ અનુમાનો આભાસદુષ્ટ થવાથી ચતુર્થ અનુમાનને સ્વાભાવિક રીતે અવકાશ મળે છે. આ અનુમાન પ્રમાણે બધી શંકારપદ કૃતિઓના લેખક : છોટાલાલ ભટ્ટ છે. છોટાલાલ ભટ્ટનું અગાધ સર્વદેશીય પાણ્ડિત્ય બધી સંદિગ્ધ કૃતિઓ રચવાને માટે સમર્થ છે. છોટાલાલની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ સાથે ત્રેમાસિક અને કાવ્યમાળાની સર્વ સંદિગ્ધ કૃતિઓનું અસાધારણ સામ્ય છોટાલાલનું કૃતૃત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે અતિપર્યાપ્ત છે. નિરસંદિગ્ધ અને સંદિગ્ધ અન્યોના દીકાકાર તરીકે તો છોટાલાલ પ્રસિદ્ધ જ છે. દીકાકારની મદદ વિના સંદિગ્ધ અન્યોના કેટલાય ભાગો સ્વતંત્ર રીતે સમજી શકાતા નથી. અને જ્યારે દીકા વાંચીએ છીએ ત્યારે મૂળ મન્ય એકદમ બેસી જાય છે. કાલિદાસ જેવા કવિઓનાં નાટકો અને કાવ્યો વાંચતી વખતે ઘણી વાર

આપણે રાધવ બટ્ટ અને મલ્લિકનાથ જેવા દીકાકારેથી જુદા પેડી સ્વતંત્ર રીતે, અને કેટલીક વાર વધારે ઔચિત્યપૂર્ણ, બીજો અર્થ આપી શકીએ છીએ. પણ આ બધા સંદિગ્ધ ગ્રંથોમાં કોઈ પણ રથને દીકાકારે આપેલા અર્થથી જુદો અર્થ આપણને રહુતો પણ નથી, અને દીકાકાર જે કહે છે તે જ અર્થ ઉચિત અને સંભવિત જણાય છે. અર્થાત મૂળ ગ્રંથના કર્તાની સાથે દીકાકાર છોટાલાલ બટ્ટ એટલો બધો અબેદ સાધી શક્યા છે કે મૂળ ગ્રંથકારના મનમાં જે અર્થ નિર્વહિત હતો તે જ અર્થ છોટાલાલ બટ્ટ આપી શકે છે. ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે મૂળ ગ્રંથકાર અને દીકાકાર અભિન્ન હોય તો જ આ પ્રમાણે બની શકે. આ પ્રકારે છોટાલાલ બટ્ટ બધા સંદિગ્ધ ગ્રંથોના રચનાર બની ‘અભિનવ પ્રેમાનન્દ’ની પત્ની પ્રાપ્ત કરે છે.

૪૭. રા. બ. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા ૧૮૭૫-૭૬ માં વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતામાં ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે જોડાયા. તે વખતે રા. બ. બોગીલાલભાઈ ડિરેક્ટર હતા. કાંટાવાળાએ છોટાલાલની ઇચ્છાને માન આપીને તેમની વડોદરામાં પહેલા નબરની શાળામાં ઉપશિક્ષક તરીકે નિમણૂક કરી. આ મમળથી કાંટાવાળા, નાથાશંકર શાસ્ત્રી અને છોટાલાલ બટ્ટનો જે સંબંધ શરૂ થયો તે દિવસે દિવસે ગાઢ થતો ગયો. કાંટાવાળાની મૃત્યુનાથી જા- છોટાલાલે ‘રસશાસ્ત્ર’ નામનો ‘અપૂર્વ’ ગ્રંથ રચ્યો હતો અને તે ૧૮૮૯ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. નાથાશંકર અને છોટાલાલ એક જ પોળમાં સાંમ સામે કેડ સુધી રહેતા હતા. ૧૮૮૫ માં કાંટાવાળા વડોદરા સરબનાન્દકેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર થયા. તેમના મનમાં કેટલાય વખતથી વડોદરા રાજ્યના કવિઓની અને ગુજરાતના બીજા પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાઓ અને અન્ય કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરી વડોદરા રાજ્યનું ગૌરવ વધારવાની ઇચ્છા હતી, અને તે નાથાશંકર અને છોટાલાલથી અવિદિત ન હતી. પોતાના પરમ મિત્ર અને દિનેથી કાંટાવાળાની આ પ્રયત્નનીવ બાવતાને કેરી રીતે મૂત કરવી એનો વિચાર નાથાશંકર અને છોટાલાલ એ બે મિત્રોએ કરવા માંગ્યો.

૪૮. હોટાલાલ સરકારી નોકર હોવાથી, સ્વભાવે સરમળિ હોવાથી અને કાલ પલ્લુ કામમાં અગ્રણી ન થવાની વૃત્તિવાળાં હોવાથી (આત્મ-વૃત્તાન્ત, પૃષ્ઠ-૨૪) પોતાની નોકરી સિવાયનાં બીજાં અર્થાં કાર્યોમાં આગળ ચડીને ભાગ લેઈ શક્યાં નથી. બહુ, ગિલ્લામાંની નોકરી છોડી વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા તે વખતે હોટાલાલે સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હતું એ વાત તો તેમણે ઝોંગણીસમે વર્ણવે (૧૮૬૯) રચેલા 'શાન્તિસુધા' કાવ્ય ઉપરથી જ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જ્ઞાનરામલા (૧૮૬૯), સ્વર્ગમુસાફરી (૧૮૭૦), ગુમગજામાહાત્મ્યમ્ (૧૮૭૧), નરેશ્વરસંવાદ (૧૮૭૧), કુલયા-મન્દકારિકાનો સાર (૧૮૭૧), કામકટાક્ષ (૧૮૭૬), માર્કણ્ડેયપુરાણનું ગુજરાતી ભાષાન્તર (૧૮૮૪), વાલ્મીકિરામાયણનું ભાષાન્તર (૧૮૮૪-૮૭), વ્યવહાર-મયૂષ અને યોગરત્નનું ભાષાન્તર (૧૮૮૬), રસચન્દ્ર (૧૮૮૬) ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારના ગ્રન્થો (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) પ્રાચીન કાવ્યત્રેમાસિકના આરંભ સમયે (૧૮૮૫) અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના આરંભ (૧૮૯૦) પહેલાં હોટાલાલ ભટ્ટની શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

૪૯. પ્રાચીન કાવ્યત્રેમાસિકનો જ્યારે આરંભ થયો ત્યારે નાથાશંકર શાસ્ત્રીની ઉમ્મર ચોવીસ વર્ષની હતી. તેમનામાં તે સમયે—અને પછી અગીઆર વર્ષ છુટ્યા ત્યાં સુધી પણ—હોટાલાલની વિદ્વત્તા ન હતી. પણ હોટાલાલમાં જે ન હતું તે નાથાશંકરમાં હતું. નાથાશંકર બહુ વ્યવહાર-કુશલ, દિમનવાળા, ધૃષ્ટ, વાકપટુ અને બીજાઓને આંજી દેનાર હતા. (જુવો શ્રી બીખાભાઈ શુક્લનું 'નાથાશંકરનું જીવનચરિત્ર' અને શ્રી જટાશંકર ધર્મેશ્વર વૈદ્યનો પત્ર, વસન્ત, વર્ષ ૧૮, અંક ૭). આ મર્ષ ગુણો હોટાલાલમાં ન હતા. આ પ્રમાણે બન્નેય સાકાંક્ષિ હતા અને તેથી અન્યપંગુન્યાયે એ બેનો સંયોગ આવશ્યક હતો. હોટાલાલમાં જ્યારે જ્ઞાન હતું ત્યારે નાથાશંકરમાં ક્રિયા હતી, અને તેથી તે બેના સમાગમમાં જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચય હતો. સાંખ્યદર્શનમાં જેમ કેવલ પુરુષ અથવા કેવલ પ્રકૃતિ કશું કરી શકતી નથી તેમ કેવલ હોટાલાલ અથવા કેવલ નાથાશંકર કશું કરી શકતા નથી. પણ જેમ પુરુષના સમાગમથી પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થઈ

જગદ્ગુપ્ત પરિણામ થાય છે તેમ હોગવાવના સમાગમથી નાથાશંકરની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ અનેક ગ્રંથોરૂપે પરિણામ પામે છે. હોગવાવ પોતાની ન્યૂનતા જાણે છે અને તે ન્યૂનતા નાથાશંકર પૂરી પાડી શકે એમ છે એ પણ જાણે છે. વર્ગો મુખી સામસામે રહેવાથી અને એ જ જ્ઞાનિના હોવાથી હોગવાવ અને નાથાશંકરનો જે ગાદ સંબંધ થયો હતો તે કાગવાળાની બન્ધ બાવનાને અમરમા મૂડવાની યોજના ઘડી નાટ્યામા સાધનજન બનેલો છે. હોગવાવ પોતે શુભ ગેતે ગ્રંથો રચે અને ને 'શુભજગદ્ગર'માંથી નાથાશંકર ગ્રંથો લાવી નેની નકલ પોતે જ કરી વડોદરાના જ કવિ પ્રેમાનંદ અને તેના કવિપુત્ર વનમ અને કવિપુત્ર શિવમડળને નામે પ્રાચીન કાવ્યમાસિઃ અને પ્રાચીન કાવ્યમાળામા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાની મૂળ યોજના રડનાર હોગવાવ જ છે. પોતાની યોજના સમજાવતા હોગવાવે નાથાશંકરને એમ પણ કહ્યું હોય કે જેમ યોગેશ્વર કૃષ્ણ અને ધનુર્ધર પાર્થના મમાગમથી શ્રી, વિજય, ભૂતિ અને દ્રુવા નીતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તારી હોગવાવ અને મ્હોં નાથાશંકરના મમાગમથી સર્વ સિદ્ધ થશે. આ મોઢા યોજના નાથાશંકરને ગમે પૂરેપૂરી હિતની માઈ. હોગવાવ ભટ્ટ અને તેમની કૃતિઓનો શુભ જગદ્ગર યોજાડી પડદા પાછળ જલા અને નાથાનાન સાસ્ત્રી પડદાની બદાર રવી જાદુગરની માફ જગતને મુઝા ડગ્યા લાગ્યા અને જગત પણ નાથાશંકરને જ નેવા લાગ્યું.

૫૦ કાગવાળાએ ૧૮૮૪ મા પ્રેમાનંદની અસ્ય દિવ્ય કૃતિ, રણવત, પ્રતિદ્ધ કરી અને તેની પ્રસ્તાવનામા લખ્યું કે 'પ્રેમાનંદની અમુક કૃતિઓ અપ્રમુ છે અને તે વિગે સામાન્ય રીતે માદિતી નથી અને એ સિમે ગોધખોગ કરી રવા છીએ' આ પ્રમાણે પ્રેમાનંદના અપ્રમુ ગ્રંથોની ગોધખોગ કરવાની વાત જાહેર કરીને કાગવાળાએ પ્રેમાનંદને અનુકૂળ વાતવચ્ચ હિલુ ક્યું. આ સમયે પણ કાગવાળાની પામે નાથાશંકર સાસ્ત્રી અને હોગવાવ ભટ્ટ હતા. ૧૮૮૪ પહેલા જ આ ત્રિમનિની યોજના નરી થઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે.

૫૧. ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ (૧૮૫૬-૧૮૯૬) ૧૮૮૨-૮૩ માં વડોદરા રાજ્યની નોંદરીમાં જોડાયા હતા. તેઓ એક સમર્થ પદ્ધિત હતા અને મણિનાઇ જસભાઇ અને કાંટાવાળા સાથે તેમનો સારો સંબંધ હતો. ૧૮૮૬ માં વડોદરા રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ રોડકહોમ (નોંવે)માં ખરાનારી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં ભાગ લેવા ગયા હતા, અને ત્યાં તેમણે જે નિબંધો વાંચ્યા તેનાથી યુરોપના પદ્ધિતોએ મુગ્ધ જની તેમને 'પદ્ધિત' (ડોક્ટર)ની પદવી આપી. ડૉ. ધ્રુવ પોતાના એક નિબંધમાં યુરોપી ભાષાનાં ત્રણ નાટકોનો નિર્દેશ કરે છે - 'મિથ્યારોપપ્રદર્શક', 'પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાન' અને 'દુષ્ટભાર્યાનાટક'. ૧૮૮૨ થી કાંટાવાળાના સમાગમમાં આવનાર ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ પાંચ ૭ વર્ષમાં જ ત્રિમૂર્તિની યોજનાથી સારી રીતે પરિચિત થઇ ગયા છે, તેના નરફ તેમને સદાનુશ્રુતિ થઇ છે અને તેથી તે યોજનાને બળ આપવા માટે પોતાના નિબંધમાં ત્રણ નાટકોનો નિર્દેશ પણ કરે છે. ૧૮૮૬ સુધીમાં પ્રાચીન કાવ્ય ત્રેમાસિકના પાંચ વર્ષના અંકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા છે અને બીજે જ વર્ષે (૧૮૮૭) પ્રેમાનન્દને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા 'દ્રોપદીહરણુ'થી પ્રાચીન કાવ્યમાળાનો આરંભ થાય છે. ડૉ. ધ્રુવ ખરેખર ત્રિમૂર્તિની યોજનામાં એક પ્રકારના સદાચક્ર જની ગયા છે. જ્યેષ્ઠ અન્ધુના આ પ્રકારના વક્તવ્યો-દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ (૧૮૫૬-૧૯૩૮) પણ આજીવન નરો વા કુજરો વા ની યુધિષ્ઠિરશ્રુતિ સેવી રહ્યા છે.

૫૨. પ્રાચીન કાવ્ય ત્રેમાસિકનો આરંભ થયા પછી બે વર્ષે (૧૮૮૭) શ્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇએ (૧૮૫૭-૧૯૧૨) 'નૃદત્કાવ્યદોહન'ની અન્યમાળા શરૂ કરી અને તેમાં પ્રેમાનન્દ વખેરે કવિઓનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યાં. 'નૃદત્કાવ્યદોહન' માળા માટે શ્રી દેસાઇએ જુદે જુદે સ્થળેથી જૂના કવિઓની કૃતિઓનાં નામે મેળવ્યાં હતાં, અને તેવાદી 'આર્ય'ગાન 'ધંક' માસિકના અંકમાં (જુલાઇ ૧૮૮૭) પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આ વાદીમાં દ્રોપદીહરણુ, ઋણ્યશૃંગાખ્યાન, ત્રણ નાટકો વગેરે ચૈદ નવી કૃતિઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે. (ડૉ. પ્રસન્ન વકીલ: કવિ પ્રેમાનન્દની સંલિખ કૃતિઓ, પૃષ્ઠ ૩૫).

આ ચોદ દૃતિઓમાંથી ૭ દૃતિઓ ફક્ત પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, અને બીજી ત્રણ દૃતિઓ પ્રથમ પ્રા. કા. નં. અને માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે અને ત્યાર પછી જ જૃદતકાવ્યદોહનમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. બીજી ચાર દૃતિઓનાં નામો પ્રાચીનકાવ્યમાળાની કમિટીએ ૧૮૯૪-૯૬ માં (દ્વિ. પ્રમત્ત વર્ષીય જે લખે છે કે 'મને ૧૯૧૧ માં' એમન, પૃષ્ઠ ૩૫, તે બૂલ છે) ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોમાપરીને મોકલેલી ગ્રંથોની યાદીમાં છે (જ્યુવો, શુદ્ધિપ્રકાશ, પુસ્તક ૫૮ મું. જન્યુઆરી ૧૯૧૨; શુદ્ધિપ્રકાશ-લેખસંગ્રહ ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૪૨-૪૪). બીજામાઇએ લખેલા નાયાગંકરના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી ઇચ્છારામ દેનાઇને વડોદરેથી કેટલાંક પુસ્તકોની પ્રતિઓ મોકલવામાં આવી હતી (પૃષ્ઠ ૩૦). વડોદરામાં શ્રી જગન્નાથ મોકેરદાસ મોદી જેવા શ્રી ઇચ્છારામના મિત્રો પશ્ચ હતા, અને તેમના દ્વારા શ્રી ઇચ્છારામ વડોદરાની પરિસ્થિતિથી પરિચિત રહેતા હતા. આ બધી વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી સદજ અનુમાન થાય છે કે પ્રાચીન કાવ્યમાળાના વ્યવસ્થાપકોએ આશાત અથવા પરંપરાથી દેનાઇને ગ્રંથોનાં નામો પૂરા પાડ્યાં હોય.

૫૩. ૧૮૯૨ માં રોપલશિંકાસત્યમામાખ્યાન પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયું અને તરત જ શ્રી ઇચ્છારામદેસાઈએ તે વિષે 'ગુજરાતી'માં ચર્ચા ગત કરી અને ગ્રંથકાર વિષે શંકા ઉભી. તેમની ચર્ચાએ શ્રી મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી જેવા ગુજરાતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને શ્રી ઇચ્છારામ જૃદતકાવ્યદોહનના આન્મજ્જતાન્તમાં કહે છે તે પ્રમાણે શ્રી મનઃસુખરામને પશ્ચ સદજ સંશય ઉત્પન્ન થયો. દી. જ. મણિભાઈ જમભાઈએ પાશ્વ આ બધી વાત જાણી અને પોતાને આ બધા ગ્રંથોના રચનાર વિષે શંકા થયેલી હોય, છતાં પશ્ચ વ્યવહારકુશલતાથી આ બાજબમાં મત્ત થા મોન મેવી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રાખવી એ વધારે દિનકારક છે એમ તેમને લાગેલું. શ્રી ઇચ્છારામની ચર્ચા જે વધારે વખત ચાલે અને શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડને પ્રાચીનકાવ્યમાળાના

અન્યો વિશે જરા પણ શંકા થાય તો અન્યપ્રકાશનની યોજનાને સરકાર તરફથી ઉત્તેજન મળતું અટકી જવાનો સંભવ હતો. એટલે દી. બ. મહિંભાઈની બક્ષામણથી શ્રી.મન:સુખરામે શ્રી ઇચ્છારામને ચર્ચા બંધ કરવાની સૂચના કરી અને તદનુસાર શ્રી ઇચ્છારામે ચર્ચા બંધ પણ કરી.

૫૪. પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના યોજકોએ ૧૮૮૪માં પ્રકટ થએલા પ્રિમાનન્દના રણયત્તની પ્રસ્તાવનમાં પ્રિમાનન્દના અપ્રકટ અન્યો વિશે જે પ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે તે દર્શાવે છે કે યોજકોએ પોતાની બધી યોજનાની રૂપરેખા તે પહેલાં જ દોરી રાખેલી છે. રણયત્તના સંપાદન સમયે (૧૮૮૪) કાંટાવાળાને નાથાશંકર શાસ્ત્રીના સહકાર મળેલો છે. એટલે ૧૮૮૪ પહેલાં જ નાથાશંકરે કાંટાવાળાને અન્ય પ્રકાશનની યોજના સમજાવી દીધી છે. હોટાલાલ ભટ્ટ આ વખતે નાથાશંકરના ઘર ઠી સામેના ઘરમાં લોખંડી પડદા પાછળ રહીને અન્ય પ્રકાશનની યોજનાનું સૂત્ર પોતાના 'ગુપ્ત બંડાર' માંથી ચલાવે છે. દ્રૌપદી-હરણ જેવા અન્યોની પ્રસ્તાવનામાં પદ્ધતિસર સંદિગ્ધ અન્યોની પૂર્વપીઠિકા રચવામાં આવે છે અને કોઈને શંકા ન આવે એવું વાતાવરણ ઉભું કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. પ્રા. કા. ત્ર. અને પ્રા. કા. મા. ના અન્યો વિશે કોઈને પણ શંકા ન થાય તેટલા માટે યોજકો વડોદરેથી તે અન્યોની નકલો ઉતારાવી તે પ્રતો અમને અમુક ઠેકાણેથી મળેલા છે એમ જણાવી તે હાથપ્રતો અને પ્રિમાનન્દ વગેરેને નામે ચઢાવવાના બીજા અપ્રકટ અન્યોનાં નામોની યાદી મુંબઈ શ્રી ઇચ્છારામ દેસાઈ ઉપર મોકલી આપે છે. શ્રી દેસાઈ પછીથી તેમાંના કેટલાક અન્યો જુદાકાવ્યદોહનમાં પ્રસિધ્ધ કરે છે. એક જ અન્ય પ્રા. કા. ત્ર. કે પ્રા. કા. મા. માં અને જુદાકાવ્યદોહનમાં છપાય એટલે લોકોને તે અન્ય વિશે શંકા આવે નહીં. જ્યારે શ્રી ઇચ્છારામને પાછળથી જાણાયું કે આ બધું પ્રાચીન કાવ્યમાળાના યોજકોની પ્રતારણા છે ત્યારે તેમણે સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું કે 'જેમ બીજાઓને સ્વ. નાથાશંકરે ગોડીમડા ઓચ્છવ કરાવ્યો છે તેમ મને પણ રમાડ્યો છે' ('ગુજરાતી' તા. ૧૮-૮-૧૯૧૨, પૃષ્ઠ ૧૪૧૭).

૫૫. બીખાનાકાંઠે ધખેવા નાયાચંકરના જીવનચરિત્રમાં માકંડેય પુરાણનો જે પ્રમંગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેમાં હોટાલાલ બટ નાયાચંકર સાચીને કહે છે કે 'આજ તમોને પકડ્યા છે. મેં જે બાયાન્તર ક્યું છે તેમાં જે સ્ત્રોતમાં મેં જૂવ કરી છે તે જ સ્ત્રોતમાં તેવી બૂલ પ્રેમાનન્દ કવિએ પથ્ય કરી છે. માટે તમો મારા કંઠેલા બાયાન્તર ઉપરથી જ લખો છો.' (પૃષ્ઠ ૨૫). હોટાલાલનાં આ વાક્યો ઉપરથી તથ્યવાન સ્પષ્ટ થાય છે; (૧) પ્રાચીનકાવ્યમાળામાં જણાવેલું માકંડેય પુરાણ પ્રેમાનન્દનું નથી, (૨) તેનો મૂળ કર્તા હોટાલાલ પોને જ છે—કારણ કે પોને કંઠેલા માકંડેય પુરાણના બાયાન્તરમાં (૧૮૮૪ માં જણાવ્યું) અને પ્રા. કા. મા. ના માકંડેય પુરાણમાં (૧૮૯૧-૯૨ માં જણાવ્યું) એક જ જાનની બૂલ જોવામાં આવે છે—, અને (૩) હોટાલાલ પોતે ગુપ્ત રહેવા માટે બીખાઓ આગળ નાયાચંકરને તેના કર્તા તરીકે સ્વીકારે છે. વળી 'ટ્રાપ્પીહરણ' વિષે બીખાબાઈએ જે પ્રમંગ વર્ણવ્યો છે (પૃષ્ઠ ૨૦) તે ઉપરથી પણ 'ગુપ્તબંડાર'ની માન્યતા જનત આગળ વધારે દઢ કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો દેખા એમ જણાય છે. સોભરિકૃત એકાદશી કાચની પોતે જ કંપના કરીને 'ગુપ્તબંડાર' માથી આવેલા અર્થનું તે કાચની મદદથી હોટાલ લ ટીકાની પાદટીપમાં (ટ્રાપ્પીહરણ પૃષ્ઠ ૧૦૩) સમર્થન કરે છે. પોતાના કંપિત કાચમાં જે અર્થો આપેલા છે તે જ અર્થો 'ગુપ્તબંડાર' માથી મળેલા કાગળમાં લખાએલા છે! અર્થાત્ 'ગુપ્તબંડાર'ની અને સોભરિકૃત કાચની કંપના કરનાર એક જ વ્યક્તિ છે અને તે હોટાલાલ બટ. નાયાચંકરના જીવનચરિત્રને સફ્રમ દૃષ્ટિથી વાંચનાં એટલું તો જણાય છે કે હોટાલાલ બટ પોતાની જાતને નિર્દોષ સિદ્ધ કરવા દેડ સુધી પ્રયત્ન કરે છે, પણ આ તેમના સાવધાન પ્રયત્નો જ તેમને સદોષ દર્શાવી દે છે.

૫૬. નાયાચંકરનું ૧૮૯૬માં પાંત્રીસ વર્ષે અવસાન થતાં જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રવૃત્તિ એકદમ બંધ થઈ ગઈ! નાયાચંકરના જવાથી હોટાલાલના પગ ભાગી ગયા! નાયાચંકર સિવાય જનતમાં બીજા એવી એક પણ વ્યક્તિ ન હતી કે જે નાયાચંકરની માફક હોટાલાલનો સંપૂર્ણ

વિશ્વાસ ભોગને અને છોટાલાલના રચેલા અન્યો 'ગુપ્ત ભંડાર' માંથી લાવી પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રકટ કરે, જગતમાં એવી માન્યતા ફેલાવવામાં આવી હતી કે એકલા નાથાશંકર જ 'ગુપ્ત ભંડાર' માં પ્રવેશ કરી શકે છે. એક વખત આવી માન્યતા પ્રચરિત થયા પછી બીજો માણસ 'ગુપ્ત ભંડાર' માં પ્રવેશ કરી શકે નહીં એ વાત સહજ સમજી શકાય એવી છે. નાથાશંકર વિના છોટાલાલ પંચ બની ગયા અને લોકોની ઘોડી લાવીને પણ ચાલવાનું તેમને માટે અશક્ય થઇ ગયું ! તેથી છોટાલાલે બીજો સરસ માર્ગ રીતીકર્ષો અને ૧૮૬૬માં પોતે રચેલા 'શાન્તિમુખા' કાવ્યને ૧૮૯૬માં પોતાને નામે જ પ્રસિધ્ધ કર્યું. નાથાશંકરના જીવનકાલમાં જે 'ગુપ્ત ભંડાર' હતો તે તેમના અવસાન પછી છોટાલાલનો 'પ્રકટ ભંડાર' બને છે અને તેમાંથી અનેક અન્યો છોટાલાલ પોતાને નામે જ પ્રસિધ્ધ કરે છે. જે નાથાશંકર વધારે જીવ્યા હોત તો ૧૮૯૬માં અને ત્યાર પછી છોટાલાલે પોતાને નામે જે અન્યો પ્રકટ કર્યા છે તે પણ પ્રેમાનન્દ અને તેના કલ્પિત પુત્ર અને કલ્પિત શિષ્યમંડળને નામે પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં પ્રકટ થયા હોત. અને જે નાથાશંકર છોટાલાલની માફક ૧૯૩૭ સુધી જીવ્યા હોત તો છોટાલાલના બધા જ અન્યો પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં જ પ્રાચીન કવિઓના નામે જ પ્રકટ થાત, અને તેથી સંદિગ્ધ અન્યોની છોટાલાલના અન્યો સાથે તુલના કરવાનું કામ અસંભવિત જ થઇ જતું. પણ ભગવાનની હીલા એવી થઇ કે નાથાશંકર ૧૮૯૬માં ગુજરી ગયા કે તરત જ છોટાલાલે પોતાના અન્યો પ્રકટ કરવા માંડ્યા અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના યોજકો અને તેમના મિત્રોનું આજીવન મૈનવ્રત હોવા છતાં-બીખાબાઇ શુક્લ જ મોડા મોડા મૈનનો ત્યાગ કરનાર એક અપવાદ હતા-વિવેચક નિદાનોને તુલના કરવાનું એક મહત્ત્વનું સાધન મળી ગયું, અને 'ગુપ્ત ભંડાર' પ્રકટ થઇ ગયો !

૫૭. ૧૯૧૨માં વડોદરામાં બરાએલી ચૌધી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં છોટાલાલ મદદે 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને પ્રેમાનન્દ' એ વિષય ઉપર જે નિબંધ વાંચ્યો હતો તે પરિષદના અહેવાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. તેમાં તેઓ એક જ વાત કહે છે કે પ્રા. કા. ત્રે. અને કાવ્યમાળાના સંદિગ્ધ

અન્યો મેં નથી સમ્યા. ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઊગ્રાવાલનો આ આપદ-
પૂર્વક નિર્દેશ મૂલ્યે છે કે ઊગ્રાવાલ પોતે સદિગ્ધ પ્રયોના રચનાર છે તેથી
જ નિર્દેશ માટે આદરો વધે પ્રવલ્ન કરે છે. આત્મવૃત્તાન્તમાં ઊગ્રાવાલ
કાવ્યમાળા વિશે શ્રીખાખાઈની માફક સવિસ્તર દૃષ્ટિકોણ આપી નવો પ્રસાદ
નાખશે એવું માનનારા નિદાનોને નિરાશ થાય એ બહુ અવાજવિક છે.
બીજા અનેક બાબતો વિશે ઊગ્રાવાલ પોતાના આત્મવૃત્તાન્તમાં સવિસ્તર
માર્દંતી આપે છે પણ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાની
બાબતમાં બહુ જ થોડી સામાન્ય માર્દંતી આપે છે, અને તેમાં પણ
નાથાચંકરના 'યુક્તબંધાર'ની વાતને સમર્થિત કરી પોતાની જાતને નિર્દેશ
દરાવવા પ્રવલ્ન કરેલો છે! આ છેલ્લો પ્રવલ્ન પણ તેમની સિદ્ધિ જ નથી!

૫૮. પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રથમ અન્ય 'દ્રૌપદીહરણ' વિશે
ઊગ્રાવાલ આત્મવૃત્તાન્તમાં (પૃષ્ઠ ૧૨૦) લખે છે કે 'હરે અને વ્રતોવાળું
પુરતક મેં રત્નેશ્વરનું જોયું હતું. તે નિવાસ આ તે જાનનું પ્રેમાનંદનું
રચેલું પુરતક પ્રથમ જ જોયું. તેમના રચેલા નાગદંભુમાં ભુજંગી હરે,
હતા ખરા, પણ તેમને શુદ્ધ ભુજંગી વૃત્ત કહી શકાય નહિ તેવા છે. (કદાચ
અજ્ઞાન લેખકોની પરંપરાથી એમ થયું હોય તો કોણ જાણે!) આ
દ્રૌપદીહરણ જોઈને મને પરમ આનંદ થયો! તેમાંની કવિતામાં કર્મક
કૃત્રિમતા જેવું લાગવાથી મને લાગ્યું કે કદાચ વ્રતો રચનારો આ તેમનો
પ્રથમ પ્રયાસ હોય! પણ મને નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય કંઈ સમજાયો નહિ.
આખા અન્યની ટીકા તથા વિવેચન સમ્યા પછી મારે આનંદ પ્રદર્શિત
કરવાને મેં તેમાં એક પ્રેમાનંદપ્રસરિત પણ લખી! ટીકા લખવામાં પ્રથમ
સ્પૃહ કરગ નિવાસ વિશેષ હિંડા હિરવાનુ મારે પ્રયોજન ન હોતું, આ
પ્રંચની એક લેખી પ્રત મને જતાવવામા આવી હતી, પણ તે કોઈ
પ્રેમાનંદનાં શિષ્યે લખેલી હોય એમ મને લાગ્યું.'

૫૯. હિપર આપેલું ઊગ્રાવાલનાં વચનોનું અવતરણ મુદ્દમ દૃષ્ટિએ
વિચારવા જેવું છે. દ્રૌપદીહરણની એક પણ પ્રતિ નાથાચંકરના સંપ્રદર્શમાં

અને બીખાભાઈએ કરેલી યાદીમાં ન હતી. પ્રાચીન કાવ્યમાળાનો આ પ્રથમ અન્ય પ્રેમાનન્દનો નામે પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવે છે અને છોટાલાલ કહે છે કે આવું પુસ્તક રત્નેશ્વરનું જોયું હતું, તે સિવાય આ તે જનનું પ્રેમાનંદનું રચેલું પુસ્તક પ્રથમ જ જોયું ! બુર્ગીયજીવનની અશુદ્ધિ, અગાન લેખકોની પરંપરા, કવિતાની કૃત્રિમતા અને તેથી પ્રેમાનન્દના પ્રથમ પ્રયાસની કલ્પના, છોટાલાલનું શંકાઘ્ન માનસ અને આનન્દ પ્રદર્શનને માટે તેમણે રચેલી પ્રેમાનન્દપ્રશસ્તિ-આ બધું સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે દ્રૌપદીહરણુ પ્રેમાનન્દનું નથી પણ જેમણે પોતાનો આનન્દ વ્યક્ત કરવા પ્રેમાનન્દપ્રશસ્તિ રચી તે છોટાલાલનું જ છે. વળી, રૂઢ માન્યતા પ્રમાણે નાથાશંકર 'ગુપ્તભંડાર' માંથી બે ત્રણ પાનાં લાવી રાત્રે પોતે તેની નકલ કરતા હતા અને બીજે દિવસે સવારે ધનગ્યામ વૈદ્ય નાથાશંકરની નકલ ઉપરથી દરેક પૃષ્ઠ ઉપર દીકા લખવા માટે નીચલા ભાગમાં કોરી જગ્યા રાખી બીજી નકલ કરતા હતા અને તે નકલ દીકા કરવા માટે છોટાલાલ ભટ્ટને આપવામાં આવતી હતી. આ પરિસ્થિતિમાં છોટાલાલને દ્રૌપદીહરણુની એક લેખી પ્રત કેવી રીતે બતાવવામાં આવી તે સમજી શકાતું નથી. વળી, છોટાલાલ કહે છે કે તે પ્રત પ્રેમાનન્દના શિષ્યે લખેલી હોય એમ મને લાગ્યું. પ્રેમાનન્દનો કયો શિષ્ય એ વાત છોટાલાલ કહેતા નથી એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. પ્રેમાનન્દ-શામળઝઘડા અને પ્રેમાનન્દપુરાણીઝઘડાની માફક પ્રેમાનન્દસુત વલ્લભ અને પ્રેમાનન્દશિષ્યમંડળ પણ કલ્પિત જ છે. વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અન્યોની વ્યવસ્થિત યોજના માટે જ તે બધું છોટાલાલ ભટ્ટની કલ્પનાએ જ સર્જેલું છે.

૧૦. 'દ્રૌપદીહરણુ' અન્યમાં આરંભમાં દી. બ. મણિભાઈ જસભાઈની પ્રસ્તાવના-આ પ્રસ્તાવના પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સર્વ અન્યોમાં છપાએલી છે-, કવિચરિત્ર (પૃષ્ઠ ૧-૨૨, લેખકનું નામ નથી), કવિ અને કાવ્ય-પ્રશંસા (પૃષ્ઠ ૧-૩, લેખકનું નામ નથી) અને અન્યવિવેચન (પૃષ્ઠ ૧-૧૫, લેખકનું નામ નથી) છપાએલાં છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અથવા અન્યોમાં આજ પ્રમાણે કવિચરિત્ર વગેરેમાં લેખકનું નામ આપવામાં

આવ્યું નથી. સદૃશ અનુમાન થાય કે અન્યના સ પાદોએ-કાંટાવાળા અને નાથારાંકર ગાત્રીએ-તે બધું લખ્યું હશે. આ વિષયમાં છોટાલાલ ભટ્ટનું એક વાક્ય બહુ પ્રકાશ નાખે છે. છોટાલાલ પોતે જ આત્મવૃત્તાન્તમાં (૫૫ ૧૨૦) કહે છે કે દ્રૌપદીહરણમાં કવિપ્રશસ્તિ મેં લખેલી છે, આ કવિપ્રશસ્તિનો બહુ સદ્ભૂતાર્થી અભ્યાસ કરતાં કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો ઉઠ્યા જાય છે.

૬૧. કવિપ્રશસ્તિમાં ૧૪ શ્લોકો છે પ્રથમ શ્લોકમાં અનુક્રુપ, ખીખમાં વસન્તતિલકા, ત્રીખમાં સગરરા અને બાકીનામાં શાદ્ધલવિકીર્તિ જન્દ છે. ખીખ શ્લોકમાં પ્રશસ્તિના લેખક-છોટાલાલ ભટ્ટ-પ્રેમાનન્દનાં નવીન નાટકોનો અને કાવ્યોનો નિદેશ કરતા કહે છે કે:-

‘જેણે રચ્યાં નવિન નાટક કાવ્ય વાર,
વણ્યાં જ્યહાં નવિન લાયક જત ચાર;’

અત્યુત્ શ્લોકમાં છોટાલાલ પ્રેમાનન્દના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે:-

‘જેના ચાર સમર્થ શિષ્ય કવિઓ શોભે મહાસુંદર,
નામે વલ્લભ વીરજી કવિ તથા રત્નેશ ને સુંદર;’

નવમા શ્લોકમાં છોટાલાલ કહે છે કે આખાહરણ અને નળાખ્યાનના પ્રસિદ્ધ રચનાર પ્રેમાનન્દના ‘દ્રૌપદીહરણ’ ને કોણ નહીં વખાણે ? આ શ્લોકની છેલ્લી પંક્તિમાં છોટાલાલ કહે છે કે :-

‘તેણે આ રચ્યું દ્રૌપદીહરણ તે કો’ કો વખાણે નહીં ?’

દસમા શ્લોકમાં દ્રૌપદીહરણ વિશે લખનાં છોટાલાલ કહે છે કે :-

‘કાધું કાવ્ય નવીન ગુજ્જરગિરા જતો રૂડાં આદરી,
શમ્ભો ટંક મધૂર સંસ્કૃત ધરી ગોભાવિ વાણી સરી,
અર્થાલંકૃતિ પ્રાસ ને યમકથી બાવોયી પૂરી બરી,
શોભે દ્રૌપદિહરણ કંઈ કવિતા સદૃશ કો સુંદરી.’

આમાં 'નવીન કાવ્ય' એ શબ્દો બહુ સૂચક છે. સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ, યમક અને અનુપ્રાસ જેવા શબ્દાલંકાર, અને ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, કાવ્યાદિ અર્થાલંકાર—આ બધાં શૈલીનાં લક્ષણો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

તેરમા શ્લોકમાં છાંટાલાલ ઝોખાદરણ અને નળાખ્યાન સાથે દ્રૌપદીદરણની તુલના કરતાં કહે છે કે :—

‘ઝોખાદણુંરૂપે સુધ્ધુરસને પીવા દિધો લોકને,
અધું સાકર સાથ દૂધ જમવા વર્ણી નળાદીકને;
આ તો એક અપૂર્વ છે ફણસ જે કાંટા થકી છે કયું’
છોલીને પછી આખતાં નિરખશે પૂરું સુધાથી બધું’.

આ શ્લોકમાં દ્રૌપદીદરણ ‘અપૂર્વ’ અને ઝોખાદરણ અને નળાખ્યાનથી ભિન્ન પ્રકારનું છે, કાંટાવાળું ફણસ છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બહુ મહત્વનું છે. ‘કાંટાયકી અપૂર્વ ફણસ કયું’ આ વાક્યમાંથી ‘કાંટાવાળાના કહેવાથી આ નવો ગ્રન્થ રચ્યો’ એવો અર્થ કાઢવો હોય તો તે શક્ય છે. છેલ્લા શ્લોકમાં દ્રૌપદીદરણરૂપી ફણસને આખવાની આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરવામાં આવેલી છે.

૬૨. દ્રૌપદીદરણમાં જે કવિચરિત્ર છાપેલું છે તેના લખનાર કાણ છે તે જણાવવામાં આવેલું નથી. એ ચરિત્રમાં કોઈક સ્થળે ‘મને’ (પૃષ્ઠ ૧૧) તો કોઈ બીજા સ્થળે ‘અમારે’ (પૃષ્ઠ ૧૨) એ પ્રમાણે પ્રયોગ થયેલો છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સંપાદકોએ—કાંટાવાળા અને શાસ્ત્રીએ—આ કવિચરિત લખેલું હોય. કવિચરિત્રમાં યોજનાપૂર્વક પ્રેમાનન્દના શિષ્યમંડળની સવિસ્તર હકીકત અને પ્રેમાનન્દના ગ્રન્થોની યાદી આપવામાં આવેલી છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળાના આરંભ પહેલાં પ્રેમાનન્દને નામે છપાએલા ચાર ગ્રન્થોનો નિર્દેશ કરી સંપાદકો લખે છે કે ‘આ શિવાય બીજા કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો અમારે હાથે લાગ્યા છે, અને હજી ખોળ કરતાં બીજા વધારે ગ્રન્થો મળી આવવાનો સંભવ છે. આથી કવિએ (પ્રેમાનન્દે) રચેલા ગ્રન્થોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે એમ વાંચનારને માલમ પડશે’. (પૃષ્ઠ ૧૨).

જા' ને સિચાગે દી મ મહિનાઈના નામે ઠપાએડી પ્રનાનનામા આમાન
 ગરૂએ જોવામા આવે છે દી જ નખે ડે કે નડોલ ગાન નિવાસી
 મિઓની ધિના ઉપરાન ગુજરાનના ખીજા પ્રસિદ્ધ મિઓની અપ્રસિદ્ધ
 વિનાનો ધણો નથો રાનમાડેમ દરગોવિદામ તથા શાસ્ત્રી નાથાસ રની
 પ્રગસની ગોધથી એ ગે થરેનો છે, અને નારે જયો એ ગે મના
 પ્રાતન મિમિ તગ્ધથી જતરી ગખવો એમ ધારણા છે (પૃષ્ઠ ૪) મિ
 ચરિતના લેખકોએ પ્રમાનન્દની કૃતીકૃતિઓના નામ આપ્યા છે પણ
 નામકો વિરે ખીનડન ઉલેખ રોં નથી, પણ છોટાસાન બડ આજ
 અન્યની-કૌ દીદગ્ધની-અર આપેડી મન્યપ્રામામા પ્રમાનના નીન
 નામકો અને કા રોનો નિર્દેશ કરે છે પ્રાનીન કાન્યમાગાના પ્રથમ અન્યની
 પ્રસિદ્ધિ સમયે સપાદકો પ્રાચીન અથોની ગોધ ગ્વાની એમ તરફ પ્રતિપા
 મે છે-અને તેમણે દગ્ધુ મુધી પ્રમાનન્દના નામકોની વાન મરી નથી-તો તે
 ને મમરે છોગસાન બડ પ્રમાનના નામકોની વાન મદે છે મિચરિતમા
 આપેડી પ્રમાનના શિષ્યોની વાતનો નિર્દેશ ડોગસાવની કા ૫૩૪મામા
 ૫૪ નેવામા આવે છે અર્થાત્ છોગવાવની ૫૪૩૪૪૪૪૪ સપાદકાના
 કવિચરિતથી વધારે આપ્ય છે આ બાનન બડુ મુચ્ય છે પ્રાચીન પુગ
 કોની ગોધ પ્રનાની પ્રતિપા નેનારા સપાદકોને દગ્ધુ પ્રમાનન્દના નામકો
 મળી નથી આપ્યા ત્યાં તો છોગસાન પ્રમાનન્દના નામકોની વાત કરે છે
 દગ્ધુ તો નાથાસકર શાસ્ત્રી પ્રમાનના ગુપ્તભાર'માથી નામકો લા વા
 નયો ત્યાં તો છોટાવાવ પ્રમાનના નામકોની જાદુરાન મે છે આ ઉપ
 રથી એ ને વાન કૃતિન થાય છે કે પ્રમાનનો ગુપ્તભાર' છોગસાવના
 ધરમા અને મગમમા પેવાથી તેઓ પ્રમાનન્દના નામકોની વાન કરી ચક્રવા
 છે જ્યારે નાથાસકર શાસ્ત્રીને દગ્ધુ તે ગુપ્તભાર'માથી નામકો મળી
 નાપ્યા નથી તેથી તે વિરે તે કડુ મ્દી રોકે એડી સિધનિર્મ નથી પોતે
 રમેરો મન્ય-કૌદગ્ધુ-પ્રમાનન્દને નામે પ્રાનીનકાન્યમાગાના પ્રથમ
 અન્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થતા છોગસાન બડુને રામાવિક રીને ને અનિચય
 આન નથએતો નેના પરિણામે નેમન કા ૫૩૪૪૪૪૪૪ અને તેમા

અનરધાનથી પ્રેમાનન્દનાં નાટકોની વાત લખી નાખી! નેમના મનમાં જે
‘દનું’ તે કાવ્યપ્રશંસામાં લખાઈ ગયું! પણ આનાથી મુન્દરાતીસાદિત્યના
એક ફટ પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ ગયું. આ પ્રમાણે પ્રેમાનન્દનો ‘ગુપ્તબંડાર’
એ છોટાલાલ બટ્ટ પોતે જ છે અને પ્રેમાનન્દ, તેના કવિપત્ર શિષ્યો અને
બીજા કેટલાક કવિઓના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિઓના કર્તા છોટાલાલ
બટ્ટ જ છે એ ચાંદ છોટાલાલના જ પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી નિષ્પ્રય થાય છે.

૬૩. દ્રૌપદીદરણના કવિચરિત્રમાં (પૃષ્ઠ ૧૩) સંપાદકો લખે છે કે
‘દ્રૌપદીદરણ તેમણે (પ્રેમાનન્દે) એક અલ્પાલ્પિયામાં પૂરું કર્યું.’ સંપાદકો
જાણે પ્રેમાનન્દના સમકાલીન અને અનિપરિચિત્ત હોય તેમ દ્રૌપદીદરણની
રચનાને કેટલો સમય લાગ્યો તે પણ જણાવે છે; આગળ ચાલનાં સંપાદકો
લખે છે કે ‘શામળશાનો મોટો વિવાદ કવિએ બે દિવસમાં પૂરો કર્યો હતો’!
કવિચરિત્રમાં આવાં વિધાનો કરીને સંપાદકો પોતે ‘ગુપ્તબંડાર’ પ્રકટ
કરી દે છે એ પણ બગવાનની લીલા છે. વળી સંપાદકો કહે છે
(કવિચરિત્ર પૃષ્ઠ ૨૧) કે ‘જાણે આખા પિંગળનો એક સ્ખરે
ઉપયોગમાં આણી દેવું ન હોય, અને જાણે કદિન ઇદોનો ઉપયોગ
કરી પોતાની શક્તિ બતાવવી ન હોય એ ગીતે તેમણે (પ્રેમાનન્દે) દ્રૌપદી-
દરણમાં સંખ્યાબંધ ને કદિન ઇદો પસંદ કર્યા છે.’ છોટાલાલ બટ્ટ કાવ્ય-
પ્રશંસામાં (પૃષ્ઠ ૨) દસમા શ્લોકમાં પણ આજ વાત કરે છે અને વધારામાં
શબ્દાલંકારો અને અર્થાલંકારોનો નિર્દેશ કરે છે. ઉપર દર્શાવેલાં
‘દ્રૌપદીદરણ’ નાં લક્ષણો પ્રેમાનન્દની સિદ્ધ કૃતિઓમાં નથી પણ
છોટાલાલની નિદ્ધ કૃતિઓમાં છે. અને છોટાલાલને શબ્દસાક્ષિત્યનો બહુ
મોહ હતો એમ તે પોતે જ આત્મવૃત્તાન્તમાં (પૃષ્ઠ ૮૨) કહે છે. પ્રત્યક્ષ
પુરાવાથી જે છોટાલાલનું કૃતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે તેને આ અન્ય પુરાવા-
ઓથી સમર્થન મળે છે.

૬૪. છોટાલાલમાં ગુપ્ત પ્રકારે રહીને કામ કરવાની શૃંગારી જ ટેવ
હતી. આત્મવૃત્તાન્તમાં (પૃષ્ઠ ૭૩-૭૪) વર્ણવેલો એક પ્રસંગ આપણા

પ્રસ્તુત રિવરને ગદુ ઉપદ્રવ છે. જ્યારે છોટાલાલ મૂંચ છતાંનાં ભુવા ગામમાં સિદ્ધક દત્તા ત્યારે ત્યાંના માધવરામ પુરાણી સાથે નેમને બેઠ થયો. ભુવા ગામના લોકો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના હોવાથી જ્ઞાતિઓને બદલે પોતાના મંપ્રદાયના સાધુઓને જમાડતા અને મરણોત્તર વિધિ પ્રસંગે બધું દાન ધડતાલ જાહેર કરતા. આથી જ્ઞાતિઓને અસંતોષ થયો હતો. એટલામાં અધિક માસ આવ્યો અને માધવરામ પુરાણીએ છોટાલાલને કંથું કે અધિક માસમાં જ્ઞાતિઓને કાંઈ મળે એવી યુક્તિ કરે. છોટાલાલે તરત જ 'ગુપ્તગંગામાહાત્મ્ય' નામનું સાતેક અધ્યાયનું એક સંસ્કૃત શ્લોકખંડ પુસ્તક રચી કાઢ્યું અને માધવરામ પુરાણીને આપ્યું. પુરાણીએ પ્રથમ પોતાના ઘરમાં અને પછી પોતાના કુળિયામાં વાંચ્યું. વાત પ્રસરી અને ગામનાં બીજાં કુળિયામાં 'ગુપ્તગંગામાહાત્મ્ય'ની કથા થવા માંડી. છોટાલાલ જ્યાં રોજ રનાન કરવા જતા હતા ત્યાં જ ગુપ્તગંગા આવી હતી, તેથી થોડાં લોકો અધિક મામમાં ત્યાં ન્હાવા જવા લાગ્યા. જ્ઞાતિઓ ત્યાં પાચદણું નાખીને બેસતા અને તેમને દાણા મળવા લાગ્યા. આ માહાત્મ્ય આગુઆગુનાં ગામડાંઓમાં પ્રસર્યું અને એ ચાર ગાઉથી લોકો ત્યાં નાહીને જ્ઞાતિઓને દાન કરવા લાગ્યા. છોટાલાલ કહે છે કે 'બીજાં બધા જૂનાં માહાત્મ્યો આવી રીતે તો નહિ રચાયાં હોયા' (અશ્વમજ્જીવન, પૃષ્ઠ ૭૪). છોટાલાલ વડોદરે આવ્યા તે પહેલાં જ તેમનામાં ગુપ્તગંગા-માહાત્મ્ય જેવા શ્લોકખંડ સંસ્કૃત ગ્રંથો રચવાની વ્રતિ અને શક્તિ હતી. ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ છોટાલાલના માનસનો અભ્યાસ કરતાં આપણને જણાય છે કે જે માણસ 'ગુપ્તગંગામાહાત્મ્ય' રચી જગતને અદ્ભુત રીતે છેતરી શકે છે તે માણસ 'ગુપ્તમંદાર' રચી જગતને છેતરવાને અનિ સમર્થ છે. પ્રાચીન કાવ્યવૈમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાની યોજનામાં કાંટા-વાળાએ માધવરામ પુરાણીનો પાક બર્જાએ દરો ?

૬૫. પ્રાચીન કાવ્યમાળાના કેટલાક ગ્રંથો વાંચ્યા પછી મને પણ શ્રી નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલની ગ્રાંથક (જુલો તેમનો છોટાલાલ બંદુ ઉપરનો પત્ર, પર્લિસિબ્લ ૧૧) તે ગ્રંથોના કનૂંત્ર નિમે પ્રથમ સંદેહ

થએલો અને પછી લાગેલું ; આ બધા સંદિગ્ધ ગ્રન્થો છોટાલાલ બટ્ટે જ રચેલા હોવા જોઈએ. એક વખત આ વિષયનો ખુલાસો મેળવવા જ્યારે હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે શ્રી અંબાશંકર વેવ ત્યાં બેઠેલા હતા. તેમની લાગરીમાં જ મેં છોટાલાલ બટ્ટેને કહ્યું કે પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ગ્રન્થોમાં દીકાકાર અને ગ્રન્થકાર એક જ હોય એમ જણાય છે અને તેથી તમેજ આ બધા ગ્રન્થોનાં રચનાર છે એમ કાગે છે. મારું વાક્ય પૂર્ણ થયું ન થયું ત્યાં તો અંબાશંકર બટ્ટે દુર્વાસાની માફક ક્રુદ્ધ થઈ ગયા અને ગમે તેમ બોલવા લાગ્યા. હું શાન્ત બેસી રહ્યો; છોટાલાલ બટ્ટે પણ મૌન સેવી રહ્યા. પાંચ મિનિટ મૂક દરમિયાન આટલું અને હું ત્યાંથી ઉઠી ગયો. ફરીથી પાછો હું છોટાલાલને મળવા ગયો. સદ્માત્રે આ વખતે તેમની પાસે કોઈ ન હતું. મેં તેમને પ્રાચીન કાવ્યમાળા વિષેનો મારો અભિપ્રાય બહુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યો. તેમણે બહુ જ શાન્તિથી મારું કહેલું સાંભળ્યું અને જરા દરમિયાન એને બોલ્યા- ‘ આ બધા ગ્રન્થો જેણે લખ્યા હોય તેણે ખરા; તમને એમાં રસ પડતો હોય તો વાંચજો. ’ આ વખતે તેમણે કરેલું સ્મિત અને તેમનાં ચમુઓમાં જણાતું ધનનું લક્ષણ-એ બે વસ્તુઓથી મને પોતાને તે વખતે જાણ્યું કે બધા સંદિગ્ધ ગ્રન્થોના કર્તા છોટાલાલ બટ્ટે જ છે. હું ચિત્રકાર નથી એટલે તે સમયે છોટાલાલના મુખનું જે દરમિયાન તે ચીતરી શકું, પણ શબ્દચિત્ર દોરતાં એટલું કહી શકું કે જેમ એક માણસે આપણી લાકડી સંતાડી દીધી હોય અને પછી જ્યારે આપણે તે લાકડીની શોધ કરીએ ત્યારે પેલા માણસને જે પ્રકારનું મન્દસ્મિત થાય અને તેનાં ચમુઓમાં બધી પરિસ્થિતિનું જાણે જાન ન હોય એમ જણાય તેમ છોટાલાલ બટ્ટેનાં સ્મિત અને ચમુઓ હતાં. આ પ્રસંગે મને પેલું પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વાક્ય યાદ આવ્યું- ‘ ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યારવ્યાનં શિષ્યાસ્તુ હિક્ષમંશયાઃ. ’ મને પોતાને તો તેજ વખતે છોટાલાલના કૃતૃત્વ વિષે ખાતરી થઈ ગઈ.

૬૬. આ પ્રમાણે છોટાલાલ બટ્ટેનું આત્મચરિત્ર આપણા સાહિત્યના એક મહત્ત્વ કૃત પ્રજનનું નિરાકરણ કરી શકે છે અને તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં મદદરતનું સ્થાન ભોગવવાને અધિકારી બને છે. જ્યારે

પ્રાચીન કાંચ ત્રિમાસિક અને પ્રાચીન કાચ્યમાળાના સમિધ અન્થોના કર્તા તરીકે ડોળવાવ સિધ્ધ થાય છે ત્યારે તેમના પ્રમિધ અપ્રમિધ મો અન્થોમા બંધ સંગે ઉમેરે થઈ તેમના અન્થોની સખ્યા લગભગ મનાસે જોવાની બને છે. આટલું વિપુલ માદિત્ય રચનાગના ચળુમા આપણું મિત્ર નથી જાય છે. અને આજે પણ ગુજરાતના આવા પવિત્રો અને આદ્ય-ભાવ દર્શાવના માટે તેમની શનામ્દી કે જ્યન્તી આપણે ઉજવી રાષ્ટ્રીએ ઈશીએ, વડોદરાની પ્રેમાનન્દ સાહિત્ય મંચાએ ડોળવાવ બકની શનામ્દી ઉજવીને પોતાનું કર્તવ્ય જમાવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ડોળવાવ, પ્રો. જળતરંગ મહેર અને ન્દાનાથાવ દ્વિ જેવી યત્નિઓ જે પ્રમુખ તરીકે અત્યા નુધી ન આવી રાષ્ટ્ર હોય તો માદિત્ય પરિષદ એક નરીન માર્ગ રીકારી નાણુમુખિ મેળવી શકે છે. પરિષદના એક સંમેનનમાં એક વ્યક્તિનું ચિત્ર, બીજા સંમેનનમાં બીજી વ્યક્તિનું ચિત્ર, અથવા તો લાઘવની ખાતર એક સંમેનનમાં જ આવી અધી વ્યક્તિઓના ચિત્રો, પ્રમુખનાને પચરાવે અને એક ઉવત યોગ્ય વ્યક્તિને ઉપપ્રમુખ બનાવી સંમેનનનું જડું માર્યું ચલાવે. પવિત્રોના પૂજન વિના કોઈ પણ માદિત્યનો અને સમાજનો ઉદ્ધાર થઈ શકે નથી એ વાત નો દિવામિદ્ધ છે.

આકાશ,
જાગીરાવ મેઠ, વડોદરા.
તા ૨૬-૪-૧૯૫૩

ગોવિન્દલાલ દરગોવિન્દ બંદ

આત્મવૃત્તાન્ત.

ચરોદરા, મહુમદવાડી, રંગમહોલ,

તા. ૨૨-૩-૩૫.

પ્રકરણ ૧ લુ.

ઉપોદ્ધાત.

પ્રિયબાહ અંગાશંકર ગેહેયરબાહા વૈવ,

મારા બીજા મિત્રોની જેડે તમારો પલ્લુ અતિ આશ્ચર્ય છે કે મારે મારું
જીવનવૃત્તાન્ત લખવું. તમારો આશય હું નમસ્તું છું. તમે એમ ધારો
છો કે "તમે નાનપણથી ગામડાની શાળામાં ગેહેતાજી થઈ જોડાયા, અને
જ્યાં તમને વિદ્યાનોનો પ્રદવામ મળેલો કંઈ એવા પ્રદેશમાં રહીને તમે
મંરૂન, અગ્રેજી, ઉર્દૂ, મરાઠી અને હિંદી એ બાપાઓનું સારું જેવું જાન
શી રીતે સંપાદન કર્યું? અને તે સાથે તમારા નિશાળ બહુવચના કામમાં
સમે શી રીતે ફતેહમંદ થયા? આ પાત બીજાઓને કાંઈક વિરમયભરી
લાગે છે. માટે તમે જે તમારું જીવનવૃત્તાન્ત લખો તે કોઈ બીજાને તે
જાણવા જેવું થઈ પડે. કાં તે તમારામાં કોઈ અસાધારણ સુદ્ધિ જન્મથી જ
હોવી જોઈએ; અથવા સુદ્ધિવર્ધક કોઈ પ્રયોગ કર્યો હોવો જોઈએ!"
ધ્યાત્રિ રીતે કહીને તમે મને મારું નજીવું જીવન કહી બતાવવાની ફરજ
પાડો છો. પણ તમે જાણો છો કે આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયે કેટલો કાળ વીત્યો?
કેટલા-લાખો અને કરોડો મહાપુરુષો આ પૃથ્વી પર થઈ ગયા, જેનાં
નૌમ પલ્લુ આપણે જાણતા નથી! હાથથી ચલાવવાના રેટિયા, ગાડાં,
ચાંકળા, વગેરે કોણે શોધી કાઢ્યાં? લેલ્લામાથી અનેક પ્રકારનાં ઔગ્ધનો

બનાવવાની પ્રથમ ગોધ મળે કાળે ધીરે ઉભાથી તાલ હા મારી ને ૥ વન
મનાવવાની માગે કાળે ગોધી મારી આરી ને આરી. આપના નિમ્ન
ઉપયોગમા આવતી દોવાથી આધારબુદ્ધિ પડેતી એ કોડે અને દર્શન
તાલનો છે કે જેના ઉપર આપણે આરી નિ કુઠીએ ના તેના ગોધની
બુદ્ધિ વિશે આમ ૧ થતા વિના રહે નહીં દા, નામમે દરજ્જા તાલમા થોગે
મોડે મુધાગે થતા થતા આજ આપણે આ વિનામગરક અને પ્રવનને
બૂતે મારનારા વિદુદાદિથી આપના મજાના યુગ મુધી આરી પડેલા ધીએ
તેના ગોધકે અવાનીન દોવાથી તેમાના કેનાકને આ રંગે નામમાયથી
પત્તુ જાતીએ ધીએ ૫ ૥ નખતાની પિાનો ગોધ કાળે કોઈ ને તમે કા
સકો ના ?

આ મનુ કહેવાનુ પ્રોજન એ છે કે, જમનો બુદ્ધિવેશ અનેક
પ્રવનના ૥ ગિચાનમા કેન્દ્રાર મવાને નમય થોડે, અને જે નેત્રો
આપણામાં તેમને ધન્યતા આજ નિમ્ન કહેવાનુ નથી, તેમના અંત્રો
જાણુ ૥ આપણો ઉત્ક્રાંતિ થા ૥ એ આદર્શ છે ૫ ૥ જેણે દેવયોગમાં
ગ્રામ થોવા આધનોતો ઉપયોગ કરી માત્ર તે પોતેજ કૃતક થોડે તેણ
તેના અંત્રમા રિચિ ૥ એનુ તે મું દોષ કે જ જાણુવાની બીજાને આમ ૬
થા, અને રસ પડે ?

અસ્તુ મારા સમધમા કહુ તો મેં અત્યાર મુધી જે વાચુ છે,
માનવ્ય છે, અનુભવુ છે, વિચારુ છે, તે મધા પરથી માગે એવો દ
નિમ્ન થયો કે કે આ જગત આગપણ કે, એમા મેળવેતી કાતિ અને
ગોધાઈ એ સિનથર છે, અવિચારથી માત્ર મોહ ઉપગતે એતી છે. જગત
તો એનુ છે કે એ જગતની આમાદી જોઈને તેને લખાણુ ના મડી પડે છે
અને તેજ માણુસ પત્ની થકે તેની નિન્દા કરવામા પણ આધુ પાછ
જુએ નહીં આત્મચરિત્રોના થોડે થોડકા નધે પુસ્તકો જૂના કા નાચ
પામે છે, તેની નકલ પણ શોધી મળતી નથી, અને આખરે તે ન લખા
હોય તેમ વિસ્મૃતિમા ડગાઈ જાય કે ખડ પૂડે તો વિચારવાન મનુષ્યને
કાતિ એ હિમાવના મથાળા પરના બરફ જેતી છે જેમણે સેડે વિધિ

વિગ્નાનનાં, સાહિત્યનાં અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો જાણ્યાં છે, તેમાંનાં કેટલાં આજ હયાત છે? આજ મુઘીમાં જાણવામાં આવેલાં સંસ્કૃત ભાષાનાં પુસ્તકોની સ્ત્રી મારા જોવામાં આવી હતી. તેનું વાગ્ન આશરે પાંચ શેર કે સાત શેર હશે! પણ જે પુસ્તકો નાશ પામી ગયાં હશે, તેનો વિચાર કર્યો છે? લાખોમાંનાં થોડાંક-ગણી શકીએ એટલાં હાલ ઉપલબ્ધ છે! એમ છતાં એકાદ વાર્તા કે કાવ્ય લખીને હું ચિરંજીવી થાજી, એવો મોહ તમને છે!

આ જગતમાં તો શું, પણ પૃથ્વીમાં-અરે તેના એકાદ દેશમાં નહિ, એકાદ પ્રાંતમાં, તમે છો, પણ શી ગણતરીમાં? તમારા ગયા પછી તમારું શ્વેતકેટલો વખત? તમારા જવાથી જગતને શી જોડ પડવાની હતી? માંધાતા, રામ, નળ, યુધિષ્ઠિર, અકબર, શિવાજી, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, વિવેકાનંદ અને રામતીર્થઃ અથવા નામ ગણાવવાની શી જરૂર છે? અનેક મહાપુરુષો પૃથ્વીમાંથી હતા ન હતા થઈ ગયા, તેથી કાંઈ જગત્ આલતું 'આટકી પડ્યું'? તમે તેમનાં પુસ્તકો અને તેમજે મૂકેલી યાદગીરી પર ભાર મૂકતા હશો તો તે પણ કાળમહાસાગરમાં એવાં વિલીન થઈ જશે કે પછીની પ્રાગ્જ્ઞાને તેમના અસ્તિત્વની પણ ખબર નહિ હોય! આખાં ઇન્દ્રિયોના નાશ પામી જાય છે તો પછી મનુષ્યો 'હું છું', 'મેં કર્યું', 'નામ રહ્યું' રક્ષે, નાણું નહીં રહ્યું, કીર્તિ કેરું કોટડાં, પાડ્યાં નહિ પડ્યું' એમ જે માને છે તેમાં કેટલું પોકળપણું, અદીર્ઘદર્શિતા, અને મુગ્ધતા છે, તેનો તો વિચાર કરો? આપણા પિતામહો ગયા, તેમ આપણે જાણ્યું; તેમને જૂલ્યા તેમ આપણે જૂલાઈયું. માટે હું કાંઈક છું, એવી જે સૂક્ષ્મ અહંતા અને અભિમાન છે, તે કેવળ ભ્રમણાજ છે. સ્વભાવથી મનુષ્ય શરીર જન્મે છે, સ્વભાવથી મરે છે! સ્વભાવથી જીવે છે, અને મરે છે! એમાં જે કાંઈ વિશ્વક્ષણતા જણાય છે તે કાંઈ સ્વાર્થથી, અવિચારથી અથવા અજ્ઞાનથી હોય છે, એમ હું માનું છું.

આટલો ઉપોદ્ધાત સાંભળ્યા પછી પણ શું તમે મને કહો છો કે "તમારું જ્ઞાન-ત્ત્વ લખો"? આ મારું આજનું જ્ઞાન-ત્ત્વ છે. ગઈ કાલે એવું જ હતું. એ વાં ઉપર એવું હતું. "પણ વર્ષો પહેલાં" ?

“એમ તમે શા માટે પડો છો ? શ્રીમદ્ભગવાદગીતાનો ૮^{મો} અધ્યાયી છું. ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે’ એ પ્રમાણે અભાવાધીન કર્મો તો થયા કંઈ ને ? એમા જેટલો ગમદેવ તેટલો નુખદ ખતો અનુભવ !

સ્વભાવની પ્રેરણા પ્રમાણે આત્મ જગત્ વત્પાં જાય છે, પણ ધણુક એમ મનને છે કે અભાવ જેવું કાંઈ છે નહિ, પણ અમેજ અમારી ભુદિથી વ્યવહારમા આગળ વધીએ છીએ. ‘આટલું મારે છે, આટલું મે મેગવ્યું’ કંપાદિ વિચારોમા કાળક્રમ થયાર કરે છે. હું પણ એમાનોજ ! હું પણ ધકેલાયો અને મારા પંચાશી વર્ષે જના ગયા તે મને કાંઈ જણાયું નહિ એ પંચાશી વર્ષમા મે શું ક્યું તેમાનું મને કાંઈ ગોધ કરવા જેવું આજ સાબરતું નથી. હું ગાળક હતો, તરુણ હતો, જુવાન હતો અને આજ જૂઠ્ઠા લેખાઉં છું. ‘હું’ આજ જૂઠ્ઠું છું, તેથી પહેલા જુવાન હતો, બીજાએ જુવાન છે તેમ’ એ રીતે અનુમાનથી હું મારી જુવાની અને તારુણ વગેરેની રૂપના કરી શકું છું. શું માત્ર તત્તાન્ત પણ મારે એવા અનુમાનના ખાયા ઉપગજ વડી કાવું નહિ પડે ?

જોકેવળ અનુમાન ઉપર નહિ, પણ તમારી અમરણશક્તિ પણ તમને તેમા મદદ કરશે” એમ તમે કહેજો

“બને, દને પણ તમે માત્ર સક્ષિપ્ત જ્ઞાન્ત જાણવા માગો છો?”

“હા, પણ સક્ષિપ્ત શા માટે ? નિસ્તારથી લખો ને ? ”

“ રીક, તમારા જેવા મારા એક બાઈની જિજ્ઞાસાને માન આપી હું પ્રથમથા તે કહું છું ”

પ્રકરણ ૨ જી

મારો બાલ્યકાળ

કચ્છના પાંચમા વંશમાં ઉદિચ્ય ટોળકીયા બ્રાહ્મણ સ્થિતિમાં અડાળજી કુટુંબમાં અમારા પૂર્વજો જન્મ્યા હતા. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં તેઓ અડાળજીમાં રહેતા હતા તેથી અમે અડાળજી બદલ કહેવાઈએ છીએ. મારા બાપનું ગામ અલીદરા, તા. માતર, હતું. એ ગામમાં તેઓ જ્યોતિષનો ક્ષાદેશ કહીને નિર્વાહ કરતા, પણ તેમને જીવાનીમાંથી અશીષ આવતું વ્યસન વળગ્યું હતું તેથી ઘણો ખર્ચ વખત તેમનો નુકસાન થતો. મારું મોસાળ મેહેમદાવાદમાં હતું. મારી માતાનું નામ જમના. જમના એ લાઈ વચ્ચે એક જ એન હોવાથી તથા તે બંને બાઈ સારા રોજગારી હોવાથી એનને ત્યાં વાસણ કસણ દાણાદુધી અને હુણાંધતાં વગેરેની સર્વ પ્રકારની તેઓ મદદ કરતા, અને તેથી મારા પિતાશ્રી પોતાના દિવસ સારી રીતે ગુજારતા.

શ્રી. છોટાલાલ બક્ષીની જન્મ કુંડળી આ પ્રમાણેની મળે છે. (સ.)

મારા પિતાનો હું સૌથી પહેલો છોકરો હતો. મારો જન્મ સંવત ૧૯૦૬ ના બાદરવા સુદિ ૧ ને ગેજ થયો હતો. જન્મ થયા પછી હું ત્રણેક વર્ષનો થયો ત્યારથી મને મારી માની મા ગલાલખાઈએ પોતાની પાસે મેહેમદવાદ શાખો હતો, અને તે પછીનાં મારાં બાલ્યકાળનાં વર્ષ મેહેમદવાદમાં જ વીત્યાં હતાં. મારા બે મામા તથા ત્રણ તેમના કાકાના દીકરા (મામા) હતા. મામીઓ મારા પર જહુ હેત રાખતી તથા મારા બાલ્યકાળની ચેષ્ટાઓ જોઈ ખાનંદ પામતી. મારા મોટા મામાનો દીકરો ગિરજશંકર જે મારાથી બે વર્ષ મોટો હતો તે મારો મોખતી હતો. એ બાલ્યાવસ્થા મારી કેમ ચીતી, તે મને હવે બરાબર વાદ નથી, પણ હું ઘેઘા મેહેતાની ગામડી નિશાળે જતો એ મને યાદ છે. ઘણા ખરા આંક હું ત્યાં શીખ્યો હતો, અને તે પછી મને સરકારી નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો. તે વખતના લોકો એમ માનતા કે આંક અને લેખાં સરકારી નિશાળ કરતાં ગામડી નિશાળે સારાં શીખવાતાં અને મરકારી નિશાળે તો વાચન માત્ર સારું થાય.

સરખાતની સરકારી શાળાઓમાં લાકડાની મોટી થોડીઓ પર વચમાં લાકડાની ચીપો જડી તે ઉપર હારજથે ખીજા દેખાતા હતા, તે ખીજાઓમાં પાટીઓ ભરતી હતી. તે પાટીઓ પર બાળબોધ તથા ગુજરાતી લિપિમાં સ્વરો, વ્યંજનો, ખારાખડી, અને થોડાંક એકાક્ષરી, દ્વિઅક્ષરી વગેરે શબ્દો મોટા અક્ષરે છપેલા ચોટેલા હતા. આવી નિશાળે મને મોકલ્યો અને કાકાના વર્ગમાં બેસાડ્યો. તે વખતે મેહેમદવાદની સરકારી ગુજરાતી શાળામાં મુખ્યશિક્ષક બટુ રેવાશંકર અંબારામ હતા. તે મેહેમદવાદના વતની હતા. (પાછળથી તેઓ અમદાવાદ જઈ રહ્યા હતા.) અને તેમના બાપને મારા દાદા સાથે મિત્રતા હતી અને મેહેમદવાદમાં એક જ પોળમાં (બુલા પોળમાં) અમારાં ઘર હતાં, તેથી મેહેતાજીની બીક જે કે મને થોડી લાગતી, તો પણ બીક લાગતી તો ખરીજ.

આ નિશાળમાં મેહેતાજી ઉપરાંત બે આસિરદંટ મારતરો હતા. પહેલા આસિ. ને ૩. ૩) અને બીજા આસિ. ને ૩. ૨૧૧ પગાર મળતો. છેલ્લા વર્ગોમાં ઉપલા કલાસના છોકરા શીખવતા. (પાછળથી કેટલેક વર્ષ પચાસદાર મોનીટરની પદ્ધતિ આપુ ચાલુ હતી.)

તે વખતનો અભ્યાસક્રમમાં પ્રથમ ક્રમો બારાખડી શીખવ્યા પછી ત્રિપિધારા, બોધવચન, બોધકથા, શરેઈસની વાતો, ઇસપનીતિ, બાળ-મિત્ર, કાલંબસનો વૃત્તાન્ત, ચરિત્રનિરૂપણ, એ પુસ્તકો શીખવવામાં આવતાં. આ પુસ્તકો મરાઠી ઉપરથી ગુજરાતીમાં બાપાન્તર કરેલાં હતાં. મારા બાળવા પ્રમાણે એ બાપાન્તર ભરૂચના વતની મોહનલાલ ઝવેરીના પિતા રણછોડદાસે કરેલાં હતાં. બાપામાં તથા જોડણીમાં મરાઠીની હયા ધણા પ્રમાણમાં હતી. વાચનપુસ્તકો ઉપરાંત વ્યાકરણ, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ વગેરે પુસ્તકો, તથા ગણિતનાં પુસ્તકો પણ મરાઠી ઉપરથી થયાં હતાં, તથા પ્રાયઃ તે બધા બાળબોધ ત્રિપિથી શિક્ષાપ્રેસમાં છપાયેલાં હતાં.

મારો અભ્યાસ નીચલા વર્ગોમાં ચાલતો હતો, અને હું બોધકથાના વર્ગમાં હતો, તે વખતે નવી હોપ વાચનમાળા ટાઇપથી છાપેલી બહાર પડી. હોપસાહેબ તે વખતે મુંબઈ ઇલાકાના ઉત્તર વિભાગમાં એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર હતા. તેમની દેખરેખ નીચે રા. સા. મહીપતરામ, કવિ દલપતરામ, શાસ્ત્રી વ્રજલાલ, મહેતાજી દુર્ગાશંકર, એક ઉર્દુ જાણનારા મુનશી, વગેરેની એક કમિટી નીમાઈ હતી અને તેમણે અમુક પાડો તૈયાર કરી તેમને કમવાર ગોડવી વાચનમાળા તૈયાર કરવાની હતી. શબ્દોની જોડણી કેવી રાખવી તે વિશે પણ વાટાઘાટ કરી નિયમો કરાવ્યા હતા અને તેજ પ્રમાણે વાચનમાળાની જોડણી રખાઈ હતી. બાપા લોકોમાં પ્રચલિત હોય તેવી તથા કડી પ્રાંતથી તે નવસારી પ્રાંત સુધી અને પંચમહાલથી તે દારકા સુધી લોકોમાં સાધારણ લાગે તેવી વાપરવામાં આવી હતી. આ વાચનમાળામાં વિશેષ ખુબી એ કરવામાં આવી હતી કે નીરસ એવા મૂળાક્ષરો શીખવવાની કડા-ફટમાંથી વિદ્યાર્થીઓ બચી જાય અને શરૂઆતથીજ અર્થવાણાં ઉચ્ચારણથી બાળકો ગમ્મત સાથે વાંચવા લખવા શીખી જાય. વળી વાચનપાડો એવી રીતે ગોડવવામાં આવ્યા હતા કે પહેલી ચોપડીના છેલ્લા પાડમાં અને બીજી ચોપડીના પહેલા પાડમાં કાંઈ અંતર દેખાય નહિ; બીજીના છેલ્લા પાડ સાથે ત્રીજીનો પહેલો પાડ મળતો આવે; અને એજ રીતે ઉત્તરોત્તર બાપાની ટ્રાદી વધતી જાય. વળી બાળકોને પ્રિય લાગે એવાં ચિત્રો કામકામ મૂકવામાં આવ્યાં હતાં, તથા બાળકોને ચોખ્ખાં એવી ચઠતી શ્રેણીની કવિતાઓ પણ કવિ દલપતરામ પાસે રચાવી મૂકી હતી. બહુધા પ્રત્યેક પુસ્તકની શરૂઆત કવિતાથી થતી.

રેડ પુસ્તકમાં નિવારણોની સમજૂતિ ઉપર આધાર રાખીને નિબંધ વિરોધના પાડોની રચના કરવામાં આવી હતી તથા તે પાડો યોગ્ય અનુક્રમમાં ગોઠવવામાં આવી રહ્યા નીતિ સામાયિક બાબ (વ્યાકરણ પિંગળ ૬) ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વાસ્તુશાસ્ત્ર, શારીર, એવા અનેક વિરોધના પાડો શીખનારને ઋણિક નામે એવી ભાષા અને ગૈરીમા ક્રમનાર ગોઠવવામાં આવી હતા. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હોય સાહેબની વાચન માળામાં પાછળથી જે ફરક થયા છે તથા તેને બહુ સાધારણ સમજીને નહીં વાચનમાં—નહીં ગૈરીમા અને લગભગ દિનતર ભાષામાં—રચાઈ છે તેમાં નિવારણોની શક્તિ કરતા તે રચાવનાર વિદ્વાનોની શક્તિનો વિશેષ વિચાર થયો છે. તેમને લાગુ કે વિનિયમિત બાબ પ્રેમ અને સમૃદ્ધ થતી જાય છે. માટે વાચનમાં પછી નેહી ભાષા દાખલ કરી. નિવારણ દુનિયા આગળ વધે છે, માટે જાણનાચનમાં પછી નિવારણ પાડો દાખલ કરના. હોયનાચનમાં પ્રતિ મામાન્યતા અને નિવારણ પાડો છૂટા છૂટા દાખલ થયાં, કે, તે થતા તે મધ્યમાં બિન બિન જથ્થામાં જાણી દીધા હોય. તેમ કીક! (જા માટે હોયનાચનમાં જો પાડો છૂટા છૂટા આપ્યા હતા તેનો સ્થિતિ કલાય પથાર્યપણે નહિ આપે હોય!) કવિ દનપતરામની પ્રતિજ્ઞા મહેતી પ્રાચીન અને કાવ્યમત્સરિતિ વિનાની છે એમ માની તેને કામે જૂની કવિતા દાખલ કરી. (પછી તેમાં સ્ત્રી કાવ્યમત્સરિતિ ઉભરાઈ જાય છે તથા તેમાંથી વિવારણો કેવા રસન બની જાય છે તે પ્રકારે વિચાર્યું છે) ઇતિહાસ ભૂગોળ વ્યાકરણ આદિ વિરોધ જૂના શીખનાર છે. માટે વાચનમાંથી તેમને દેશનિર્માન થયાં પણ વાચનમાં તરફે સ્ત્રીખનાતા તે પાડો અને રસન પુસ્તક તરફે સ્ત્રીખનાતા તે પાડો કેવું મોટું અંતર છે તે સિદ્ધિ કરતા વસારે આગળ વધી ગયેલા વિદ્વાનોથી સી રીતે મમળાય.

અરજી આ તો વિચારના યજ્ઞ જાય છે. પણ જે કેવળગી આશ્ચર્યમાંથી અને મળી છે તેના માધ્યમે (વાચનમાં આદિ)ની અમર મારા પાછળના વિદ્વાનમગ ઉપર થયેલી હોય તેમજ એમ મને લાગે છે. આ તો તેથીજ તે વખતના સાધનો કેવા હતા તે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

નિશાળો દર્શેશાં જે વખત બરાની; સવારના સાતથી દશ, અને જ્યોત્સના જેથી પાંચ. સવારમાં વાચન, લેખન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ઇત્યાદિ અક્ષર-વિદ્યાના વિષયો શીખવાતા; અને જ્યોત્સના અંકગણિત, અક્ષરગણિત, ભૂમિતિ, લેખાં, વ્યાજ, આંક, ઇત્યાદિ જે વર્ગમાં જે ઘટે તે શીખવાતું. અંકગણિત અને અક્ષરગણિત માટે પહેલાં તે શિક્ષકમાળા પ્રથમબાજ અને દ્વિતીય બાજનાં મોટાં વજનદાર પુસ્તકોમાંથી શીખવતા; પછી હુ:પ વાચનમાળા બદલે પડી તેની સાથે અંકગણિત અને અક્ષરગણિતની પછુ જે નાની નાની ચોપડીઓ—પછુ પ્રાથમિક શિક્ષક માટે પૂરતી—બદલે પડી હતી. આ ચોપડીઓ પછુ શિક્ષકગણની દષ્ટિએ ઉત્તમ હતી.

જ્યારે નિશાળોમાં જૂનાં પાઠ્ય પુસ્તકોને બદલે નવી વાચનમાળા ચાલુ થઈ ત્યારે મને બીજી ચોપડીના વર્ગમાં એસાડવામાં આવ્યો. તેમાંની 'સારી ચોપડીઓ શોભાય', 'એકો માળો બાંધવા', ઇત્યાદિ કવિનાઓ અને 'જમની ને કાશી', 'બહુ ખાનારી છોડી' વગેરે વાનોથી અમને બહુજ રમુજ લાગવા માંડી. હવે અનુક્રમે ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, એમ અભ્યાસક્રમ વધવા માંડ્યો.

આજ પૈસાની કીંમત નથી, પછુ તે વખતે સાધારણ પરિવ્રિતાં ઘરોમાં રોકડ નાણાંની મોટે ભાગે અજાત રહેતી, અને ખાસ જરૂર સિવાય લોકો રોકડ નાણાં વાપરતા નહિ શાક લેવાને બેરાં બજાર બાજરો ખુશીયી કાઢી આપે, પછુ જે પૈસા એ કીમતી ચીજ! એ પીડા મારે પછુ વખતો-વખત ભોગવતી પડતી. ત્યાંપુસ્તકો ખરીદવાના પૈસા મારો મા (માની મા) આપે નહિ, તેથી કોઈ બાઈબાઈ છોકરાની ચોપડી વાંચીને ચલાવતું પડતું! અને તે વખતના ભારતરો પછુ એવા દયાળુ કે કલાસમાં પડેશી છોકરાની ચોપડીમાં જોવા દેવા કે વાંચતી વખતે તેનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં વાંધો લેતા નહાં. મારા આખા અભ્યાસક્રમ દરમ્યાન બીજી ચોપડી, પાંચમી ચોપડી, હુ:પ વ્યાકરણ, ભૂગોળ ભા. ૧ લો, એટલીજ ચોપડીઓ મારા દાદાએ ખરીદી આપી હતી. રહેતો તે મારા મામા બહેણા તે હતીજ! કોપી લખી જવાને કાગળો જોઈએ, તેની લાંબગડ પડતી. પછુ મારા દાદા વેચ હતા; તે લખેલા ચોપડાના પાનાં અને બીજા કાગળો પડીકાં વાળવા લાવતા. તેમાંથી એક તરફ કોરા હોય એવા કાગળો હું તારવી કાઢી તેની ચોપડી બાંધતો અને તેમાં લખી જતો. મારા કૃપાળુ શિક્ષક તે મંજુર રાખતા, અને અક્ષરના સારાપણના પ્રમાણમાં મને નંબર મળતો.

હું પાંચમી ચોપડી બહુતો દતો ત્યારે મને કવિશ્રી દયપત્ર મની કવિતા બહુ પ્રિય લાગતો. તેમની વાચનમાળામાંની કવિનાઓ હું વારંવાર ગાતો. નાનપણમાં માગે કંઈ સારો દમે, તેથી તે વખતના મારા હેડમાસ્તર રા. સા. આશારામ મોતીરામ મારી પામે નિશાળ છોડના પહેલાં કવિના ગવરાવતા—ખામ કરીને બુર્ગી છંદ. અરકાશના વખતમાં અંગઉધારનો ગયડો. અને બીજી પછી જે કવિનાની ચોપડીઓ મળી આવે તે હું વાંચતો. થોડા દોદરા ચોપાઈઓ પછી બનાવતો અને છોકરાઓને ખજિવતો. એક વખત કોઈ છોકરાનું નામ આવે એવી કવિતા મેં રચેટ પર લખી, તે રચેટ મારી પામેથી ખુંચાવી લઈને હેડમાસ્તરને તે છોકરે બતાવી. મને શિક્ષક થવાનો બચ લાગ્યો અને તેથી મને હેડમાસ્તરે બોલાવ્યો, ત્યારે દીન જેવો થઈ ગયો. પણ માટે નમીત પાછરું તેથી મહેતાજી ગુરમે થવાને બદલે દસ્યા અને મને કપોડા આપના હોય તેમ લખાઈથી કનુઃ “આવો નકામો વખત કાઢવા કરતાં તાગ અબ્યામ પર મક્ક આપ, જાઓ, બેસી જાઓ.” હું શિક્ષકમાંથી બચી ગયો તેથી મને, અને મને કપોડા અપાવ્યો તેથી ફરિયાદીને, બન્નેને દર્પ થયો અને અમે પાછા મિત્રની પેઠે વાતો કરવા લાગ્યા.

આ અરસામાં મને જનોઈ દેવ માટે માગે ગામ અલિંદે સેંધ ગયા. મારી ઉંમર આશરે દશ કે અગિયાર વર્ષની હતી. જનોઈ દીધા પછી મારી બાની ધન્ય મને ત્યાં થંદેક દિવસ રાખવાની હતી. પણ મને ત્યાં ન ગમવાથી ત્રણ સાર દલાડા પછી મારી મુમરી અને ચોપડીઓ લેકેને બનોઆનો મેદુમદાવાદને રહેતે પડ્યો. અલિંદેથી મેદુમદાવાદ માત્ર ગાઉ થાય. બેડાનો કેમ્પ મૂકીને હું એકસો ઉતાળાના મજાદને બાગજ જતો હતો. મારી પોળમાં રહેતો એક વાળીનો બેડેલી મેદુમદાવાદ જતો હતો તેને મને જોયો. ચોપડીઓ બાંધવાનું કપડું ફાડીને મેં બન્ને પને બાંધ્યું હતું. કેમકે તેનીમાં કાપડું મળ્યું થયું હતું. આ વાત પેલા વાળીનાએ ધર જતો મારા હાલને કરી. મારા હાલ ધરમાં પડેલી જોડીઓ મને જલ્લીયા મારા સામા આપ્યા અને મને ધર તેડી નવાને મારો નિશાળનો અન્ધામ આગુ કપો.

અલિંદરામા તો મારી શોધાશોધ થઈ રહી. એક માણસને વસો તરફ, બીજાને માતર તરફ, ત્રીજાને હરેન્ગ તરફ અને ચોથાને મલિયાતમ તરફ મોકલીને મારી બા મેહેમદાવાદ આવી. મને નાદી આવવાનું કારણ પૂછતાં મેં કહ્યું કે હું બહુ દલાડા ગેરહાજર રહું તો મારું નામ ઉતરી જાય.

નિશાળના અભ્યાસ ઉપરાંત બીજી જે ચોપડીઓ દાથ આવે તે હું વાંચતો. મારા દાદા ચૈવ મહિનામાં ઓખાહરણ વાંચતા. ઓખાહરણ, નળાખ્યાન, મામેરું, નંદબત્રીરી વગેરે દાથથી લખેલી ચોપડીઓ મારા દાદાના ઘરમાં હતી. તે તેમની ગેરહાજરીમાં હું વાંચતો. નિશાળમાં ચાલતી વાચનચોપડીઓ ઉપરાંત બીજી હું કાંઈ વાંચું તો મારા દાદા મને નેમ કરવા મના કરતા, અને મેહેતાજીને કહી દેવાની ધમકી આપતા.

દરરોજ સાંજે ઘરના ઓટલા પર એસી ઓકો બોલી જવા પડતા. હું અને ગિરજાશંકર સામનામે બેસતા. દાદા ઘરે ન હોય ત્યારે પોળમાં રમવા જતા, પણ તેમને દૂરથી આવતા જાણતા કે ગુપચુપ ઘેર જતા રહીને વાંચતા બેસી જતા. મારી મા અને મામીઓ તે જોઈ દસતાં, પણ મારા દાદાને કહી દેતાં નહીં. અમારે સદ્ભાગ્યે દાદા રાત્રે નવ વાગ્યા પહેલાં તો કોઈ વારજ વહેલા ઘેર આવતા. ઘણે બાગે હતુમાનમાં જાંઘને મયાધર બઢું, પીતામ્બર વ્યાસ, મોતીલાલ વ્યાસ, વગેરે ચાતિજનો (જે બધા દરરોજ હતુમાનનાં દર્શન કરવાના નીમધારી હતા) સાથે જુદી જુદી પાતોનાં—ઘણું કરીને ચાતિમંબંધી પાતોનાં— ગરખાં હાંકતા. ઘેર આવ્યા પછી બાગોળે શાય માટે જતા, પછી નદાતા અને પછી સાયંકૃત્ય કરીને બોજન કરતા. પછી ઓટલે પાડોશીઓ જોડે વાતો કરતા, અથવા કોઈ વાર કોઈ પુરાણની આખ્યાયિકા કહેતા, અથવા કોઈ વાર પોતાના મુંબાઈના વસવાટ દરમ્યાન બનેલો ખનાવ કહેતા (તેમણે જુવાનીમાં મુંબાઈમાં રહી વૈદું કરી બે પૈસા મેળવ્યા હતા); કોઈ વાર અમે બહુના હોઈએ તો અમને પ્રાર્થાવિક શ્લોક શીખવડાવતા. ઘણું કરીને રાત્રે અગિયાર પહેલાં તો સૂવાનું કચચિત્ત થતું.

મેહેમદવાદમાં તે વખતે એક પિઠાનોનું મંડળ હતું. તેમાં મયાધર-ભટ્ટ, ગંગાશંકર વૈદ્ય, દરિયશંકર પુરાણી, પીતામ્બર જોશી, લક્ષ્મી જોશી, દર-ગોવિંદ શુક્લ, મોતીરામ દવે, તુલસીરામ જોશી, વગેરે દના કોઈને કોઈ મંદવાડયા નો વેદને ખોલાવે; વેદ તેને મદદદશા જોવરાવવાની સલાહ આપે. જોશી તેને અમુક મદના નડનરની શાંતિ માટે જપ અથવા હોમ કરાવવાની સલાહ આપે. આ રીતે વારંવાર હોમ દવન અને જપાનું દાનાદિ ચાલ્યા કરતાં અને તે મંડળને પણ પૂર્ણાદુતિમાં મિષ્ટાન્ન અથવા સીધાં મગતાં. જપાદિકમાં પ્રમુખ જોશી હોય, તે પોતાના મંડળમાંના વેદને, પુરાણીને, દવેને, અને તેવાજ બીજા આત્મચી વૃત્તિથી નિર્વાહ કરનારનેજ પસંદ કરે. બહુ વાર મારા દાદા અને તથા ગિરમ્ભશંકરને આથે જમવા તેડી જતા; ગિરમ્ભશંકર બહુધા એને મોસાળ ઝોડ રહેતો તેડી મને એ લાગ બહુ વખત મગતો ! વળી મારા દાદાએ મને નવ મદના પુરાણોકત મંત્રો શીખવી મૂક્યા હતા, તેડી જપ કરવામાં પણ મારું નામ વખતે લખાય થઈ જતું ! બધા જપ કરનારા ધણું કરીને દનુમાનની ધર્મશાળામાં કે વાવક નદી ઉપરના ગંગનાથ મદાદેવની ધર્મશાળામાં જપ કરવા માટે જતા. કોઈ વખત તો ત્યાંજ રહેાઈ કરાવતા અને બધા ઉત્તમીનો આનંદ મેળવતા.

આ વખતનું વાતાવરણુજ એવું હતું. આત્મજોને નિર્વાહનું માધન નિશાળ ભણાવતી, જપાનું દાન કરવાં, ચંડીપાદ અથવા નવચંડી કરવી, તદંગમૂત હોમ કરવો, પાર્થિવપૂજા કરવી, કૃપા પુરાણ કરવું, મદદગાઓ કહેવી, કસ્યાદિ હતું. વળી શુભ પ્રસંગે અલ્પભાગન હોય ત્યાં મ્લોક મોક્ષ વાનો પણ સંપ્રદાય દતો; કેટલીક વાર તો મ્લોક મોક્ષનારાઓ નામ સામે સ્વર્ધમાં ઉતરતા અને એકના અત્યાધારથી આરંભ થતો મ્લોક બીજો બોલે એવી કરતો થતી, અને આટલા માટે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પણ હોકારાઓ મ્લોક મોદે કરવા વલયાના.

આવાજ વાતાવરણમાં ઉછેરેલો હું પણ દતો. એક બાપો પુરાણી નામે આત્મજોનો હોકારો એના જાપ પામે સ્વર્ધમાં શીખતો દતો. (તે વખતનું શિક્ષણ એટલે બધાજ મુખપાઠ.) તેની પામે હું પણી વખત મ્લોક મોક્ષાવી લખી લેતો અને મોદે કરતો. મારા દાદા પણ આંગે જવાર બેઠા હોય ત્યાંજ દરગાજ એકાદ મ્લોક શીખતો.

આગળ ઉપર મારા દાદાએ મને રુઝાપટાધ્યાયી શીખવવાનો આરંભ કર્યો. ગોથો અધ્યાય ચાલતો હતો ત્યારે દેવયોગે દરગોવન શુક્લ ત્યાં આવી ચડ્યા અને હું ખોટા સ્વગતો ઉચ્ચાર કરું છું એમ જોઇને તેમણે મારા દાદાને સલાહ આપી કે એને તમે ન શીખવતાં મોની દવે પાસે મોકલો. મોતીરામ દવે પાસે તે વખતે પાંચ સાત વિદ્યાર્થી સંહિતા શીખતા હતા.

અમારી નિશાળ હમેશાં દશ વાગે છૂટતી. તે વખતે હું આરોગ્યાર મોતીરામ દવેને ત્યાં જતો અને એકાદ બે મંત્ર શીખીને ઘેર આવતો.

વળી મારા દાદાએ મને દેવપૂજન બજાવી હતી, તેથી દેવપૂજન તો બહુધા હું જ કરતો. વળી તેમણે મને એક સરસ્વતીસ્તોત્ર શીખવ્યું અને તેનું અનુષ્ઠાન કરવાનું કહ્યું. મેં આશરે છ એક માસ તે કયું દશે. આ વખતે હું ગુજરાતી છઠ્ઠી યોપડીના વર્ગમાં હતો.

✓ આવા વાતાવરણમાં ઉજ્જ્યાથી મંરૂત બાપા મને બહુ પ્રિય થઇ. મારા દાદાના ઘરમાં હાથે લખેલાં વૈદકનાં, યજ્ઞોનિષર્ગાં અને પુરાણનાં પુસ્તકો હતાં. એ પોથીઓ મેલાં કપડાંમાં બાંધીને મેડા ઉપર અબરાધના પાટિયા પર દારબંધ ગોડવી મૂકી હતી. પણ રોજેને હું તે અવળા સવળી કરી નાખું કે બગાડું, એવા બચથી તેને અડવાની મારા દાદાએ મના કરી હતી. પણ નેમની ગેરદાજરીમાં ત્રાકડી બરતીને તે પોથીઓ હું ઉતારતો, છોડતો અને દ્રૌપદીવસ્ત્રદરણુ, સીતારવ્યંવર અથવા એવાંજ કોઇ નાનાં પુસ્તકો કાઢી લેઇ હું વાંચતો અને પાછાં બાંધી દેઈ અસહ્ય પ્રમાણે ગોડવી દેતો. હું તે પુસ્તકો સમજતો તો નહિ, તથાપિ તે મને મધુર લાગતાં. હું જાણ્યો કે આ મારી ગોરી કોઇ જાણતું નથી, પણ પાછળથી મારા સમજવામાં આવ્યું હતું કે તે મારા દાદાના જાણવા બદાર નહોતું.

હું મંરૂત વાંચતો ખરો પણ તે મને સમજતું નહોતું. કોઇ કોઇ જોડના અર્થ બોધા પુરાણી કહેતા. મને સંરૂત શીખવાની ઇચ્છા થઇ, પણ મેદેમદાવાદમાં તેવી શાળા નહોતી કે કોઇ ગુરુને ત્યાં તેવા વિદ્યાર્થીઓનો સમુદાય નહોતો. મારા જાણવામાં એકલા બોધા પુરાણી હતા. ને જોતાંને ઘેર જોતાંના પિતા પ્રાપ્તજન પુરાણી યામે શીખતા; કયી વખતે

શીખતા તે પણ મને જણાવું નહિ. જીને એક અમારી રાતિનો અમાધર કરીને માગથી આશરે પાચેક વર્ષ મોઠો ઊકરો દનો તે પોતાના રિના જાગાધર પામે રીખનો. માગાધર પણ પુગણ અને વેધકનો ધધો કરતા. મારા મલ રેડ રોઈને ચંડીના ઉપાનક દતા ખરા, પણ મંગુત બ્યાગણ તેમને અવગત નહોતું. મારા મોઠા મામા પણ પુગાળી અને વેધ દતા પણ તે વખતે તેઓ ગુમરી ગયા હતા તે વખતે ધણાખરા મસ્કૂત રીખનારા પેગ્યાદમા બધુતા ત્યા આશરે સો સવામો બ્રાહ્મણોના ઊકરાઓ મધુકરી માગી લાડીને જાકગણ મગ્ય. જ્યોતિષ વગેરે વિષયો યથાગતિ રીખના પેગ્યાદમા તે વખતે આચારામ, કૃષ્ણારામ વગેરે આગ વિદ્વાનો દતા અને તેઓ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પુત્રવત વાતમલ્ય રાખીને તેમને બણાવના તથા તેમની મબાળ રાખતા આ વિદ્યાર્થીઓ એકજ વિષય રીખના તે મુખપાક કરતા, અને મારીના વખતમા કેનાક તો ઉત્કૃષ્ટ ખનપણે તોફાન પડ કરતા. એમ જતા તેઓ વિદ્યાર્થીઓજ દતા, તેઓ કાઈની મેન દીમરી કે સ્ત્રી ત્રત્યે અમર્યાદપણે કહી પણ વનંતા નહિ, તેથી લોકો આવા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર માયાની દ્રષ્ટિથી જોતા, તથા પ્રમગોષાત તેમને કાગળ, પુસ્તક વગેરે બણવાના સાધન પણ પૂરા પાડતા.

હું આ વખતે ઝૂંઢી ચોપડીના વર્ગમા હતો મગનવાવ કરીને એક અરાદ કે નીશ વર્ષનો તરુણ ઊકરો અમારો શિક્ષક હતો માગ નખર બહુધા ઉપર રહેતો તેથી આ શિષ્યની મારા પર કાંઈ પ્રીતિ હોય એમ મને લાગતું. તેની સાથે હું છટથી વાત કરી શકતો એક વખતે અમારા મુખ્ય મહેતાજીના ટેમન પર 'મસ્કૂત યાકરણુનેશ' એ નામની ચોપડી પડેલી મે જોઈ, અને મહેતાજી નહોના તે વખતે મે તેના પાના ફેરવી જોવા તે સિના પ્રેસમા છપાયલી હતી. આ ચોપડી નિરાતે જોવાની મને ઇન્દ્ર યઈ, પણ મુખ્ય મહેતાજી પાસે માગવાની દિમ્મન ચાલી નહીં. મારા વર્ગના શિક્ષક મગનવાવને મે વિનવતી કરી કે તે મને એ ચોપડી ફક્ત થોડો વખત પણ જોવા આપી શકે તેમણે કહ્યું 'હું જોઈશ'. સાંજે સાળા છૂટી વખતે તેમણે મને એ ચોપડી આણી આપી અને કહ્યું કે 'જગડે

નહિ તેની કાળજી રાખી કાણે સવારે મને પાછી આપજો." હું એ ચોપડી થેર લઇ ગયો, અને તરતજ આતુરતાથી વાંચવા લાગ્યો. એવી સહેલાયથી તે લખાવણી હતી કે એકજ રાતમાં તેના અગિયાર પાડ મને વગર શિક્ષકે સમજાઇ ગયા—આવડી ગયા. બારમા પાડમાં ધાતુનાં કર્મણિ રૂપો કરવાનો પ્રકાર હતો, તે મને સમજાયો નહિ. બીજો દિવસે એ ચોપડી મેં પાછી આપી, અને આપતી વખતે શિક્ષકને પૂછ્યું કે, "ગમ્ ધાતુનું કર્મણિ ગમ્યતે, હનનું હન્યતે, પીઢનું પીઢ્યતે, એમ તો થાય છે; પણ વમનું વમ્યતે, કનું કિયતે; વાનું વોયતે, ઇત્યાદિ કેમ થાય છે? એ સંજોગી આમાં કાંઈ નિયમ જણાતો નથી; ફક્ત રૂપજ લખ્યાં છે!"

શિક્ષકે કહ્યું: "મેં આ ચોપડીનો અભ્યાસ કર્યો નથી." થોડીવાર ચોપડીમાં જોયા પછી તેમણે કહ્યું. "સંસ્કૃત વાક્યો બનાવવાને ઉપયોગી પડે એવાં થોડા શબ્દોનાં તૈયાર રૂપ આપીને ચત્તાચુ" લાગે છે—કદાચ આગળ ઉપર તે વિસ્તારથી લખ્યું હશે. આ તો 'આકરણ્યકેશ' છે. સંસ્કૃત ભાષામાં રચિ ઉત્પન્ન કરવાને નવા વિદ્યાર્થીઓ માટે આ પુસ્તક દોષ એમ લાગે છે."

મને એવું પુસ્તક ખરીદવાની ઇચ્છા થઇ, પણ તેની કીંમત તે વખતે આઠ આના હતી. કલાસમાં તે ચાલતી નહોતી, તેથી એટલા પૈસા મારી મા પાસે માગવાનું મને હીક ન લાગ્યું અને એ તત એટલેથી પડતી રહી.

આ વખતે મને એક મુમત્સમાન મિત્ર મળ્યો. તેની ઉંમર લગભગ વીશેક વર્ષની હતી; તે આરજની ઝોલાદનો હતો અને સૈયદ કહેવાતો. એના બાપનો ધંધો મુસલમાનોનું ગોરપદું કરવાનો હતો. એના બાપ ગુજરી ગયા હતા, તેથી એ પોતે મુસલમાનોની લગનની અને મરણની કિંયા કરાવતો, પણ એમાં કાંઈ સારું મળતર નહોતું. જે થોડીક જમીન હતી તે ખેડાતીને પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરતો. વર્ગમાં બીજા છોકરા ધણા હોવા છતાં મારી સાથેજ તેને મિત્રતા થઇ, તેનું કારણ અમારા બેમાં કાંઈ પણ મળતાપણું હશે કે શું તે હું સમજી શક્યો નથી, પણ મિત્રતા એવી

થ. કે પાછળથી મોટી ઉંમરે પણ અમે એક જીવનને આદના દત્તા હું
 વચ્ચે ઘડાઈના નિશ્ચયમાં મોકલે દત્તો ત્યાં એ અમરવાદ ગાદિપુર ઉદ્ધ-
 રકવમાં મુખ્ય શિક્ષક દત્તો. કેલ કોલવાર એ શુદ્ધિપ્રકાશમાં કવિતા કે વેપ
 વખતો. પણ તેની બાપા ગુરુ ગુરુમતી લેવામાં આવતી

આ માન મિત્રનું નામ નન્નુનીયા દત્ત, પણ અમે તેને નાનામીયા
 કહેતા દત્તા, તથા મારું રમરણ ખરું હોય તો સાચાના ગુરુદત્તમાં પણ
 'નાનામીયા ગુરુમીયા'ના વખાણ દત્ત. આ મિત્રને પેર હું જાણુ વખત
 જતો, અને તે ઉદ્ધમથી કિન્ના વાચતો-અનિમક એક નોદાગર, શકર
 અગાદ જાતો થા; થદ્ મેમીની અપાને કો, મળીત્યામાન દ્યાના થા" દત્ત્યાદિ
 વાતો વાચતો અને મને તેમાં ધણે આનંદ આવતો. આવા ધણક કિન્ના
 મેં એની પામેથી જાણળ્યા હશે. એ જાતે મુગવમાન દત્તો, અને એને પેર
 હું જાણું છું એમ માગ માગએ જાણું ત્યાં મને એવાની મોગન ન ગાખ-
 વાની બવામણ કુગી. એમ જતા કોઈ વાર એ મારે ઘેર આવતો ત્યારે વારો
 ચેત નદિ; અને કેલ ગારી-જળ વાપરવાનું હોય તેવા કામમાં એનો ઉપ-
 મોગ કરવામાં પણ વાણે લેના નાદ.

માતમી ચોપડીમાં મારી સાથે નાનામીયા, મથુગમાઈ પરબુદામ,
 પરમોતમ ત્રિભોવન દેખાઈ, કરસનદામ મુગજાઈ અને એ તા જીવન
 ધણકે હોડેના દત્તા, અવધાનના વખતમાં હું તેમને મદાભારત અને રામા-
 ચણુની વાતો કહેતો, તે નાંનગી તે રાજ થતા. એ વખતે રૈલ્વ આધવાનું
 નવું રાજ થયું હતું તેથી વાતક નદી પર પૂલ બંધાતો હતો તે જોવા અમે
 જાતા જતા. આગમીમાં પાણીની ગંગાથી ગતિ કેમ ઉત્પત્ત થાય છે તે
 વિશે વિચાર કરતા, પણ યામિક રચના કેલ સમજાવી નકતા નદિ. છેવટે
 અમે અમાગ મુખ્ય મેહેતાજી-મહેતાને પૂજું અને અમને પાટિયા પર મિત્ર
 દેરી સમજાવું.

અમારો માતમી ચોપડીનો અભ્યાસ આવતો દત્તો તે દરમિયાન એક
 પારમીએ ખાનાગી ગીને એક અગ્રિજ શીખવવાનો વર્ગ ન્યાપન કર્યો. મારે
 નિશાગ છટ્યા પડી એક કવાક અગ્રિજ શીખવવાનું તેણે રાખ્યું હતું અને
 દત્તેક દાખવ થનાર પામે ચાર આના શી લેવાની હતી. માગ માગને કહી
 હું તે વર્ગમાં દાખલ થયો

આ વખત દરમીયાન વારંવાર મારે અત્રીંદરે જવું પડતું. ત્યાં અમારે ઘેર એક પ્રજ્ઞામી પંથનું મંદિર હતું અને મારા કાકા હજી મહારાજ તે મંદિરની સેવાપૂજા વગેરે કરતા, તથા પ્રજ્ઞામી પંથનો ઉપદેશ આપતા અને શિષ્યોને કંઠી બાંધતા. મહારાજ હસમુખા અને મધુર બોલનારા હતા. વળી મને તે સંસ્કૃત તથા દિંદીમાં સારા અક્ષરે લખાવટાં પુસ્તકો પાંચવા આપતા. આ પુસ્તકોમાં પ્રજ્ઞામી પંથની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવી હતી તથા ગુરુનો મદિમા વર્ણવ્યો હતો. તેમની વાતચીતથી મને જહુ આનંદ થતો. અને થોડાક વખતમાં તેમણે મને પોતાનો શિષ્ય કરી લીધો. મેં તેમની પાસે કંઠી બાંધાવી અને તેમના પંથની ઉત્તમતા વગર સમજાવે મારા મનમાં ફરી. તેઓ મૂર્તિનો આકાર કરી તેની સેવાપૂજા અને આરતી કરતા તથા ચરણામન અને પ્રમાદ વહેંચતા. શીખધર્મની પેઠે તેઓ પુસ્તકપૂજા કથુવ રાખતા અને શ્રીવશ્યભાયાપના મન પ્રમાણે બાળકૃષ્ણને પંચ પોતાના હાથ માનતા. બીજા ધર્મવાળાઓનો આત્મ-તિક પ્રજ્ઞામાં નાશ થાય છે ત્યારે આ પરમધામવાસીઓ લયમાં આવતા નથી. પરમધામમાં શ્રીપૂર્ણપુરુષોત્તમ તથા રાધાજી બિરાજે છે અને બાર હજાર ગોપીઓ સાથે અખંડ રાસ રચ્યા કરે છે. આવી આવી વાતો પોતાના પંથવાળાઓને તે સમજાવતા, અને તેમાં હું પણ લોભાયો. તેમની પાસેથી હું પાછો મેહેમદવાદ ગયો ત્યારે ત્યાં પણ એક પુસ્તક ગોખલામાં પંધરાવી તેની પૂજા કરતો. મારા દાદા ને જોઈ હસતા. પણ મને મારી રમત કરવા દેતા.

મારા અભ્યાસ દરમીયાનજ મારાં લગ્ન કર્યાં. મારી ઉમ્મર આશરે બાર વર્ષની હતી. કન્યાની ઉમ્મર આશરે દશેક વર્ષની હતી. તે વખતે મારા જાપ સાથે તથા બીજા કાકાઓ સાથે હજી મહારાજને કાંઈક અણ-જનાવ જેવું હતું; તથા હજી મહારાજને સ્ત્રી તથા બે છોકરાં હતાં. તથાપિ તેઓ ત્યાગીના જેવો વેપ રાખી ન્યાતજ્ઞતામાં ઓછા ભગતા, તેથી તેમણે જનમાં આવવાની ના કહી. તેમના બાકાંઓએ તથા દુષ્ટ પિતાએ પણ

દરકાગ કરી નહિ, એમ જ્ઞા મહારાજે મારું મન એવું દરજી કયું હતું કે
જે મહારાજ ન આવે તો મારે પરજીયા જવું નથી એવી દૃઢ મે લીધી
મારા ધરનાએ માન મૂકીને મહારાજને નીન્યા તેમજે માથે આવવાનું
કમૃષ કયું અને મારા નમન થયા

વળી હું મેહુમદાવાગ ગયો અને મારા અબ્યાસમા મુકામે, માનમી
ચોપડીનો અબ્યાસક્રમ પુરો થયો હતો અને મેહુતાજીએ પામવાની નામે
એમ આમનું પુસ્તક ગોળવડુ રાઝ કયું હતું તથા તે માથે અમરગચ્છિનમા
વર્ગમીમરુ ચ અને યુકિનડના આગળના સિદ્ધાન્તો સનાવના હના વળી
મિશિશ કુકિયાની નોપડી ઉપરાંત રમય સાહેમનો જગતનો ઇતિહાસ માનું
કર્તો હતો અગ્રજી પ્રાચીન પૂરી થઈ હતી એનામા કોઈક વારજીયર પાછું
અનીદરે જનાનું થયું અને પાછો હુ જ મહારાજની લને લાગ્યો.
જ મહારાજે મને બીજા ધર્મના પુસ્તકો બતાવ્યા ધામનું વર્ણન,
જગતની ઉત્પત્તિ અને લાનો પ્રકાર, માખ્યોએ માનેના તત્ત્વો વિશે વિચાર,
અબ્યાસ વિગત પુરુષનું ચિત્ર અત્તાદિ સાત પાત્રાળ અને પૃથ્વી આદિ
સાત જીવોના તથા તે ઉપરાંત શલ્યસાદીઓના લોક, કમીનું ધામ મહા-
માયા, અબ્યાસ દેવીનું ધામ, અમરબગવાનનું ધામ તથા મૈત્રી પર પરમ-
ધામ આ બધું ચિતરેલું એક મોટું ચિત્રપત્ર મને દેખાડયું અને મમજા પુ.
જ મહારાજ ઉપર મગ્ન થયેનો હુ પણ તેમની પાછળ પાછળ ફરવા લાગ્યો.
મારા મામાપને તો એમ લાગ્યું કે રખેને હુ સાચુ થઈ જાઉં જ મહારાજ
એમ વખત પગે ચાલીને જોતપર વગેરે એમના મેવકો જે ગામમા હતા ત્યાં
જવાને તૈયાર થયા હુ પણ તેમની સાથેગમે રસ્તામા તે મને હિંદી બાપામા
અને પાતો મેહુતા અને તે સાબગવાના રસમા રમતાનો થાક જણાતો નહિ
તે દિવસો ઉનાળાના હતા અને જગનમા મને તરમ નાગી એનામા કહી
પાણી કે નાશ્ય જલુર્ણ નહિ, પણ મહારાજને અમર હશે તેથી તેમજે
મને કહ્યું કે, 'દેખ જવ્યા પાની કે વારતે મે શ્રીરાજજીકી પ્રાર્થના
કરતા હુ, યદ્યદ્ વરખત દિવાને હે તદા તુ જા તેરેકા પાની મિતેગા ' હુ તે

ગાડ પાસે ગયો. ત્યાં એક ખાડો અને તેમાં નિર્મળ પાણી હતું. પાણી મેં પીધું અને મહારાજ ઉપર તો મારી શ્રદ્ધા દ્વિગુણિત થઈ. અમે જોતજોત વગેરે ડોકાણે ફરીને એકાદ અડવાડિયામાં પાછા ઘેર આગ્યા.

મેહુમદાવાદમાં હવે મારે વધારે અભ્યાસ કરવાનો રહ્યો નહોતો અને મારી ઉંમર આશરે ૧૩-૧૪ વર્ષની હતી, તેથી મને અમદાવાદ ટ્રેનીંગ સંસ્થામાં દાખલ કરે એમ નહોતું. તથાપિ રા. સા. મહીપતરામે એવા છોકરાઓ મારે એક વ્યવસ્થા કરી હતી, તે પ્રમાણે ચાર આના શ્રી ભરીને ટ્રેનીંગ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે શિક્ષણ લેઈ શકાતું. એ રીતે હું અમદાવાદ ટ્રેનીંગ સંસ્થામાં શીખવા રહ્યો અને મારા મામાના મિત્ર રા. પ્રાણુગોવિંદ રામરામ મહેતાજીને ઘેર રહેનો હતો. એ વખતે રા. સા. મહીપતરામ અંગ્રેજી શીખવના તથા શિક્ષણપદ્ધતિ બુલાવના અને રા. રા. પ્રાગજી વડલભરામ ગણિત વગેરે શીખવતા. થોડાક દલાડા ત્યાં અભ્યાસ કર્યો. એવામાં મરકારે ગામડામાં નવી શાળાઓ ઉઘાડવાથી તેમાં આસિસ્ટન્ટ ટ્રિનિટી પૂરા પાડવાને ઉમેદવારોની એક સામાન્ય પરીક્ષા લેવાનું ફરિયાદ, અને તે માટે મેહુમદાવાદ સેન્ટર નક્કી કર્યું. આ વાતની મને ખબર પડવાથી હું મેહુમદાવાદ ગયો અને ઉમેદવારીમાં માફ નામ નોંધાવ્યું. આખા છુટલાના મળીને આશરે ૭૦૦ ઉમેદવારો આવ્યા હતા, અને પરીક્ષક તરીકે ફેટલાક પ્રખ્યાત મહેતાજીઓ, ડે. ઇન્સ્પેક્ટર, એમ.યુ. ઇન્સ્પેક્ટર, અને ખેડાના આસિ. કલેક્ટર વગેરે બેઠા હતા. પરીક્ષો કોપી ન કરે તે માટે તથા બીજા બદોજસ્ત જાળવવા માટે પોલીસ મિપાન્ટ્રો રાખ્યા હતા. આ મદદન પરીક્ષાસત્ર એ ચાર દિવસે પૂરું થયું અને મધ્યરજાએ પાસ થઈને માફ નામ પહેલું આવ્યું અને મારા મામાના દોકરા ગિરજશંકરનું નામ ત્રીજું આવ્યું. પહેલા નામ વાળાને રૂ.૭ની, અને પછી ગામડાની શાળાઓની ચોખ્ખતા પ્રમાણે રૂ.૬,૫,૪, વગેરે જગ્યાઓ મુકરર કરી હતી. રૂબાઈની જગ્યા રૂ. ૭ ની હતી અને મારા ગામની અલીદરાની જગ્યા રૂ. ૪ ની હતી. મને રૂબાઈમાં જગ્યા આપવામા આવી. મેં મારા મહેતાજી રા. સા.

આશીરવાદ મારાં અર્ચક કુળે કે મને મારા ગામમાં જગ્યા આપવામાં આવે તો ઠીક. કેમકે મને એકલા રહેવું તથા દાથે રસોઈ કરીને જમવું કામગે નહિ મેં. એજવુ, હાથેકટર સાટેમે નિચાર કરી ડબાણુની જગો ૩૬ ની કરી મારા ગામના જગામા ૩૧ ની વધારી ૩૫ ની કરી મને તે જગો આપી, અને ગિરજાથાંકને ડબાણુની જગો ૩૬ થી આપી

મારી નિશાળના નુપ્પ મહેતાજી ખેડાના ગ્રંથવાણી જોર્સાંગભાઈ ત્રિકમભાઈ ટૂંડ શિવક દના એમના અગિ બહુ મુંદર દના, તેટલા જ મારા અથરો ખગમ દના તેથી તેઓ દક્ષતરી કામ પોતે કરના અને મને વખવા દેતા ન હોતા એમ જા તેઓ ધણા સાગ દતા અને પ્રેમથી મને વખથા કેમ રાખતી, શિવક કેમ આપતું, ને શીખવતા.

દરે મને વાચવાની ખૂબ મળ પડી. નાની જાણના પ્રમાણુમાં પણ તેની વાચકીમા ચાર્સ પુસ્તકો દતા વળી ગુજરાત શાળાપત્ર, બુદ્ધિ-પ્રકાશ, બુદ્ધિવર્ધ અને જ્ઞાનપ્રસારક એવા ચાર માનિક ચોપનિયા નિશાળમા આપતા ને હું બહુ રમથી વાંચી જતો અને તેમાથી મને ઘણી માહિતી મળતી.

આ વખતે મને મરાઠી પાંચથી ચોપડી તથા મરાઠી નાનું વ્યાકરણ, આ એ ચોપડીઓ મળી આવી. કયાથી મળી તે આજ યાદ નથી, પણ તે વાચવામા હું પ્રગત થયો અને મને સમજના વાળી.

પરના હું મેરેમલવાદમા બહુતો દતો ત્યારે મારા મામા જે સુરતમાં મને આતામા દના તેમના પાનના કાગળો લેધને એક મરાઠી પોસ્ટમેન મારા દાદાને ત્યાં આવવો, તે વખતે તેકો એમ સમ તા કે ટિકિંગ ચાટ્ટેના કાગળ વખતે જોઈને પડવાનો સમજા છે, પણ નોટ પેંડ મનગ તો પહો આડવોજ પડે ! મારા દાદા તે પોસ્ટમેનને ચા પેમા કાગળના વૂરના આપના અને તે ઉપરાંત તેને રોટલા પણ ખવડાવતા આ પોસ્ટમેન વિનોદી દતો તે વખતે મારા હાથમાં એક નાની મરાઠી ચોપડી આવી, તે ફિલિયન મિશન બૂક મેમ રીજે બધી દતી. નેના પૂઠા પા એક પેરા

છાગેણેં દનો તે મેં વાંચ્યો. મને આજ તેમાંનું પહેલું વાક્ય યાદ છે તે આ પ્રમાણે હતું :-

“આજ્ઞાશરે ! તું મુંગી કડેમ જા; તીચા માગે પાહૂન વિદ્વાન હો.” આ વાક્યમાં મુંગી નો અર્થ મને સમજાયો નહિ. મેં તે પોસ્ટમેનને પૂછ્યું. “મુંગી એટલે શું?” નેને ગુજરાતી બાપા બરાબર આવડતી નહોતી. તે બોલ્યો : “મુંગી હાગજે હું મુંગ્યા, ઘરાન જિથે તિથે ફિરત આહેત તેં; તુઝી વાહિલ્યા નાહીત કાય ? વદા વદા! હી તો જાત આહે ! “એમ કહીને એક કાડી મને બતાવી. મેં કહ્યું “આ તો કાડી છે.” “દોઢ તીચ તીચ હી મુંગી આહે.” હું સમજ્યો કે મુંગી એટલે કાડી. આ મરાડીનો પ્રથમ પરિચય હતો. પાછળથી મને એક “સદાચરણાચ્યા ગોઘી” નામની બીજી ચોપડી મળી આવી, તે મેં વાંચી અને હવે મેં પાછળ કહ્યું તેમ મરાડી પાંચમી ચોપડી અને વ્યાકરણ મને મળ્યાં. વ્યાકરણમાં હું નામની વિભક્તિનાં રૂપ ધ્યાનથી જોઈ ગયો. અને એ મરાડી પાંચમી ચોપડીમાંથી “દિનમાન ” નામનો એક વિષય વાંચી તેનું ગુ. બાપાન્તર મેં કયું. વળી આ વખતે હું કવિતાઓ પણ લખતો. મને વિચાર થયો કે હુદ્દિબ્રકાશ વગેરે માસિકના જેવું હું પણ એક માસિક લખું ! “ રાનદર્શક ” નામ આપીને મેં તે લખવા માંડ્યું અને તેના કેટલાક અંકો મેં લખ્યા. અલ્પઅલ્પ ! તે બાળકોની રમત જેવા આજ મને લાગે છે, તથાપિ તે અંકો એક ચોપડીના આકારમાં બાંધી મેં રાખી મૂક્યા છે, તથા તે વખતે કરેલી કવિતાઓનો સંગ્રહ પણ મારી પાસે છે.

શિક્ષકની નોકરી લીધા છતાં પણ મારું વય વિદ્યાર્થીના જેટલું અને વજન પણ વધારે અભ્યાસ કરવાનું હતું. મારી ઇચ્છા અગ્રેજી બાપા શીખવાની થઈ અને મારા મુખ્ય મહેતાજને કહી. તેમની પાસેથી મારા પગારના પાંચ રૂપીઆ લઈ મારા બાપની નામરજી છતાં પણ હું અમદાવાદ જઈ એક સગાને ત્યાં ઉતર્યો, તથા પછીથી સાંકડી શેરીમાં નં. ૩ની નિશાળમાં રહ્યો. તે નિશાળના મહેતાજ રા. પ્રાણુગોવિન્દે મને એક ખાલી ઓરડી વાપરવા

આપી. નિશાળના એક આનિ. નાનાલાલ દેવશંકર તથા ગોપાળ મનસુખરામ નામે હતા. તેમની જોડે માટે રોડ થયો. ગોપાળ મને ગોદડી તથા વાસણની મદદ કરી, નાનાલાલે મને શાળાની સાયબેરીના પુસ્તકો વાંચવાની સગવડ કરી આપી.

મકાનમાં ફરો, દાંડુ વગેરે મગવડ ચારી હતી. ખાડીયામાં નં ૨ ની. આંચરૂઢમાં હું દાખલ થયો અને તેમાં થઈ બૂક બા. ૧ હા સુધી અભ્યાસ કર્યો. રૂઢના શિક્ષકોનો મારા પર આરો બાવ દનો. શાળામાં નાની વયના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે પંદર વર્ષનો હું જોઈ દેખાતો અને જૂદો પડી આવતો. વળી મારી ગામડાની બાપા ઉપર હેઠકરા વખતે ટીકા કરતા કે આળા પાડતા. એમ છતાં તે શાળાનું માસિકપત્રક હું બનાવતો (કેમકે આમિ, ની નોકરી વખતે દરેકરી કામની માહિતી મેં મેળવી હતી) તથા શાળાના ગુ. શિક્ષક કવિ રણુહોડ મહુરામ હું કવિના બનાવતો તે જાનતી મારા પર બહુ રોડ રાખતા.

મારંગપર દેવજનખાનામાં એક વિહમદિર છે. ત્યાં નારાયણ મહારાજના વખતમાં મારા પિતાશ્રી સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે રહેલા, તથા હું ત્યાં ગયો તે વખતે બાપા મહારાજ (મારા પિતાશ્રીના મિત્ર) હતા, તથા મારા પિતાશ્રીનાં માસી ગંગાગાઈ પત્નિ હતાં. આ ઝોળખાણથી હું તે મદિરમાં વારંવાર જતો તથા ઘણી વાર ત્યાં જમતો. પાછળથી બાપા મહારાજના મોટા દાદા મહારાજને ગણિત શીખવવાનું મેં માથે રાખ્યું અને તેથી મારું બોજન પણ ત્યાંનું થતું. પણ આ પ્રકાર બહુ વખત આજ્યો નહીં. રાત્રે જ્યાં સુધી બાપ અને એક માણસ હાથમાં તાલ વગાડીને “જયજય વિહમદિર ચક્રમાધ” ગાતો- ગાતો ફરતો હોય (કેમકે ત્યાં અખંડ બજન ચાલતું) તે વખતે હું “A Lion, bravest of the wood; Whose title undisputed stood.” ક્ષત્રીદિ ગોખતો. બાપા મહારાજે તે સાંભળ્યું અને બીજે દિવસે મને કશું કે “આવા મદિરમાં તું આવું મેચ બાપાનું પડન કરે છે તે અવોચ છે! નો વંદાવતીં નામ પ્રગૈઃ હજ્યતૈરિ” એવું તે દયાર

છે. એવી ભાષા બોલ્યા બદલ તારે તો પ્રાયશ્ચિત લેવું પડશે! મેં કહ્યું
“હવેથી હું મંદિરમાં એવું નહિ બોલું.” પણ ત્યારથી મેં મંદિરમાં જવાનું
માંડીં વાળ્યું.

— મારા પિતા મારે અમદાવાદનો, ખર્ચ મોકલવાને અશક્ત હતા,
અને મારા મામા તે વખતે સુરત સીટી સર્વેમાં કામ કરતા હતા,
તેથી મને સુરત મોકલવાની મોકલવણ કરવામાં આવી. સુરતમાં ગયા
પછી ગુણવંતરામ કરીને નડિયાદનો વતની વડનગરા નાગરનો યુત્ર હતો,
મારા મામાના મિત્રનો તે બત્રીજો હતો અને સરવે ખાતામાં કામ શીખતો
હતો, તેની સાથે મારે મિત્રતા થઇ. એણે મારે અંગ્રેજી અભ્યાસ આગળ
ચલાવવામાં મદદ કરવાનું માથે લીધું. મારા મામાનો વિચાર મને સર્વે-
ખાતાનું કામ શીખવી વેળાસર ધધે જોડવાનો હતો. ગુણવંતરામના
કહેવા પ્રમાણે હું દરરોજ તેની ઑફિસમાં (જે કોડીમાં આવેલી હતી ત્યાં)
જતો. ગુણવંતરામે મને એક ચોપડી આપી, જેનું નામ ‘આમર ઓફ
ધી હિંદી લેંગ્વેજ’ હતું. આ ચોપડી અંગ્રેજોને ઉર્દુ તથા હિંદી ભાષા
શીખવવા માટે રચાયેલું હતું. પ્રાયઃ ગુરુ વગર જ આ જન્ને ભાષાઓ
વાંચતાં આવડે એવી એ પુસ્તકની રચના હતી. (હજી આ પુસ્તક મારી
પાસે છે) મેં એને વાંચવા માંડ્યું અને ઉર્દુ ક્ષિપિ વાંચતાં શીખવાનો યત્ન
કરવા લાગ્યો. એવામાં સર્વે દક્ષતરદારની ઑફિસમાં એકાદ માસ માટે
એક જગ્યા ખાલી થઇ અને તે ડેકાણે મારી યેજના કરી. તે જગ્યાએ
ખેતરો વગેરેના નકશાઓની નકલો કરવાની હતી. શી રીતે નકલો
ઊતારવી તથા તેમાં સારા અને માપસરના અક્ષરો શી રીતે લખી શકાય,
તે મને ઑફિસના એક કારકુને શીખવાડ્યું. મને તે ઝટ સમજાયું અને
એવા નકશાઓની નકલો ભૂલ વગર હું કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી વળી
તાલુકાનાં ગામેના સીમાડાઓ સાથેની તથા તેમાં આવેલાં નદી, નાળાં,
તલાવ, ટેકરા વગેરેની છાપવાની નકલો કરવાની હતી, તથા તેમાં જમ
અને તેમ સંબાળથી સારા અક્ષરો લખવાના હતા. કાળજીથી આ કામ

પણુ પંદરેક દિવસ કર્યું. પછી એ જગોનો કાયમનો માણસ દાજર થયો એટલે મને રાગ આપવામાં આવી.

હવે મને ટ્રેનીંગ સંકલ્પમાં દાખલ કરવાની મારા મામાને કોઈએ સલાહ આપી. ટ્રેનીંગ સંકલ્પના હેડમાસ્તર તે વખતે નંદશંકર તુલસીશંકર મહેતા હતા. હું તેમને ઘેર જઈ તેમને મળ્યો. તેમણે કહ્યું કે હું તો હવે આજ છોડવાનો છું, પણ ટ્રેનીંગની પ્રવેશક પરીક્ષા થોડા વખતમા થશે, તેમાં તમે પરીક્ષા આપશો તો કદાચ તમને ટ્રેનીંગ સંકલ્પમાં દાખલ કરશે. હવે ત્યાં રા.રા. નવવરામ લક્ષ્મીરામ આવવાનો મંજૂર છે, પણ તમારે તેમને મળવાની અગત્ય નથી, તમે તમારા અભ્યાસની માહિતી માથે ત્યાં એક અરજ મોકલી આપજો અને પરીક્ષાના દિવસે હોજર રહેજો. આ પ્રમાણે તજનીજ કરી હું ટ્રેનીંગ સંકલ્પની પરીક્ષામાં દાખલ થયો. તેમાં માગે ત્રીજો નંબર આવ્યો, જેથી મારું નામ સ્કોલરોના લીસ્ટમાં લેવામાં આવ્યું.

અમારા અભ્યાસ દરમિયાન કાંઈ જાણવા જેવું બન્યું નથી. સ્કોલરોના પૈમાથી ત્યાં એક રીડીંગરૂમ ચાલતી હતી, પણ તેમાં આવતાં મામણિક પત્રો સ્કોલરોને વખતમર વાંચવા મળતાં નહિ. ઘણું કરીને કોઈ માસ્તરને ત્યાં જતાં અને છેવટે આવતાં. આમ ન થવા માટે વિદ્યાર્થીઓમાં મારી આગેવાની હતી, અને પરિણામે હું કેટલાકનો દ્વેષપાત્ર થયો હતો. મારા હિતૈષી શિક્ષકે મને ગીખામણુ દીધી કે, જ મળસ્યાગ્રતો મચ્છેત, સિદ્ધે કાયે સમ ફલમ્ । यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते ॥ આ વાત હૃદયમાં એવી બેગી ગઈ કે તે દિવસથી આજ સુધી હું એવેજ રહ્યો. મને લાગે છે કે ઉપરનું નીતિ વચન મેં ન સાંભળ્યું હોત તો ઠીક, કેમકે જો એનુંજ અનુવર્તન કરવામાં આવે તો સમુદાયાત્મક કાર્યો અઘરું થકેજ નહિ.

વળી એક ખીજ વાત :—

મારા માસ્તર નગીનદાસ કહેતા કે જેના ઘરમાં હું બાડે રહેતો હતો તેના છોકરાની વહુતું સીમંત આવ્યું, ત્યારે છોકરે કહ્યું કે આપણે પકવાન ખાવીએ. છોકરાની માએ કહ્યું કે તેમ ન થાય, સીમંત જેવા નાના

પ્રસ્તુતમાં તું એવો બારે ખર્ચ કરે તે શોભે નહિ, તારે માથે દંડ એમ
જે ઘરડાં જોખાં છીએ. છોકરાઓ કહ્યું, તમે છો તો તે વખતની વાત
તે વખતે, પણ મારા જેવા પ્રખ્યાત માણસની વહુનું સીમંત સાડું ન થાય
તો દુનિયામાં મારી આજરૂના કાંકરા થઈ જાય.

અમારા માસ્તરે અમને કહ્યું કે, હું તે બધું સાંભળતો હતો, અને
છોકરાનું છેલ્લું વચન સાંભળી મને હસવું આવ્યું. મેં બારીએથી ડોકડું
કરી પૂછ્યું: “હરિકિસનમાં! તમે દુનિયા જોઈ છે?”. “જોઈ છે એટલે
કેમ! આખું સુરત શહેર એ તે દુનિયા છે કે બીજું કંઈ?”

મેં પૂછ્યું: “સુરત સિવાય બીજી દુનિયા હશે?”

તેણે કહ્યું: હશે તો ખરીજ! મુંબાઈ છે, અમદાવાદ છે, કાશી છે
મથુરા છે, કેમ? બધીએ છે.

“તે સિવાય?”

“તે સિવાય તો.....કતારગામ”

“વારૂ વારૂ, ત્યાં તમને જોળખે કે? તમે તે બધાને જોળખો કેમ?”

તે બોલ્યો:— “રામ રામ કરો! આપણે તેમની શી પડી છે! આ
તો તમે પૂછો છો ત્યારે હું જાણું છું તે કહું છું. લોક કહે છે કે એક અમદા-
વાદ છે, કાશી છે, મુંબાઈ છે,.....”

“ત્યારે તમને કેટલી દુનિયા જોળખે?”

“એમ થું માસ્તર સાહેબ, આખું હરિપર”.

“તમે સુરતથી બહાર ગયેલા કે?”

“ના, માસ્તર સાહેબ, આપણે હું કરવા જવું પડે?”

“ત્યારે આખું હરિપર એ તમારી દુનિયા!”

“આ માણસના અજ્ઞાન વિશે મને બહુ ખેદ થયો!” અમારા
માસ્તરે કહ્યું. “તમે જોયું કે એને બૂઝાણ, ઇતિહાસ વગેરેનું જ્ઞાન હોત
તો એ એવું કહેત ?”

એકે વાર અનકાશના વખતે નવવરામભાઈ એમની રૂમમાં બેઠા હતા ત્યાં હું ગયો. મને જોઈને એમણે હાથમાંથી ચોપડી નીચે મૂકી પૂછ્યું “કેમ?” મેં કહ્યું : “કાંઈક પૂછવું છે, સ્વર્ગ હોય તો આવું.” તેમણે ગંભીરપણે કહ્યું “હીક, આવો, શું પૂછવું છે?”

મેં કહ્યું મૂઆ પંડી પુનર્જન્મ થાય છે કે કેમ? સ્વર્ગ નરક સાચા છે કે કેમ? આપણને સ્વર્ગ આવે છે તે શું છે?”

તેમણે કહ્યું —તમારા અભ્યાસનો વિષય છોડીને તમે આવા વિચાર કેમ કરો છો? સ્વર્ગનું સંબંધી ખુલાસો મળ્યાનાને તમને હજી વાર છે. એની માથે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય સંબંધ રાખે છે. તમારો પહેલો પ્રશ્ન આસ્તિક થવું કે નાસ્તિક થવું એ વિષય છે. કેમ ખડને?”

મેં કહ્યું. “એમ પણ કદાચ હોઈ શકે.”

તે બોલ્યા. “ત્યારે સાબજો; એ વિષય પણ ગહન છે. તમે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાચશો ત્યારે જ તે મમજશે. ત્યાં સુધી તો—” એક ક્ષણે તેમણે કહ્યો—‘અસ્તિ ચેન્નાસ્તિકો હૃતઃ’ એટલું મને સાબર છે. નેનો અર્થ એવો હતો કે, સ્વર્ગ નરકાદિ છે એમ આસ્તિક માને છે અને સત્કર્મ કરે છે; અને તે નથી એમ માનીને નાસ્તિક યથેષ્ટાચરણ કરે છે. હવે જો સ્વર્ગનરકાદિને સત્ય માન્યા છતાં પણ તે નજર હોય તો તેમાં મૂઆ પંડી આસ્તિકને કાંઈ ખોવાનું નથી, પણ જો સ્વર્ગાદિને અસત્ય માન્યા છતાં તે આચાર્ય હશે તો નાસ્તિક તો માર્યો જશે. આ વાત માનવી મને આનંદ થયો.

આવી રીતે સુરત ટ્રેનીંગને બાબતે સક્રમ અમારો પૂરો થયો. એવામાં અરકારે સુરત ટ્રેનીંગ સ્કૂલને અમદાવાદ ટ્રેનીંગ કોલેજ જોડે જોડી દેવાને હુકમ કર્યો જેથી અમારી છેવટની પરીક્ષા લેવામાં આવી. આ પરીક્ષા હાલના બીજા વર્ષની પરીક્ષા જેવી મળવામાં આવી અને એમાં પાસ થનારને કા તો અમદાવાદ સીનીયરને અભ્યાસ કરવા મોકલવા અથવા ૧૫ ના એડ-ની જગ્યા આપવી એમ કહ્યું હતું. એકંદરે આખીસ વિદ્યાર્થીઓમાં સોળ પાસ

• યથા અને ઈશ્વરકૃપાએ તેમાં હું પહેલો આવ્યો. મે. ડી. બી. કરડીસ સાહેબ પાસે અમને લેઈ ગયા અને પૂછ્યું કે તમારામાંથી અમદાવાદ જવા કોણ રાજી છે, અને જગો લેવા કોણ રાજી છે ? મેં જગો લેવા ઇચ્છા બતાવી ત્યારે કેટલાંક ગામનાં નામ વાંચી સંબળાવ્યાં અને તેમાંથી ગમે તે એક પસંદ કરવા મને કહ્યું. મેં અમારા કે. એ. ઈ. રા. સા. પ્રાગજીભાઈ તરફ આંગળી કરી કહ્યું કે, એઓ સાહેબ જે કહે તે ગામમાં મને જગા અપો. તે સાહેબે ભરૂચ તાલુકાનું અમલેશ્વર ગામ મારે માટે પસંદ કર્યું. મારા જે મિત્રો અનાવલા દેસાઈ હતા; તેમને પણ વાગરા તાલુકાના ગામમાં જગા મળી.

અમે ઘેર ગયા અને નોકરી પર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. મારાં મામી—પોતાના પેટના દીકરા જેવું તેમનું મારા ઉપર હેત હતું—તેમણે મારા માટે ગોદડાં, વાસણ કુસણ અને લુગડાં લાત્તાંની વ્યવસ્થા કરી. અમલપુષ્ટા પ્રદેશમાં એકલા જવાનો મારા આ પહેલો પ્રસંગ હતો. ગામ કેવું હશે ? પ્રથમ જાણે ક્યાં બિભા રહીશું ? લોકો શી જાતના હશે ? છત્યાદિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ મને થવા લાગ્યા. મારા મામાએ એ ગામની માપણી કરનાર મોજણીદાર શોધી કાઢ્યો. તેનું નામ દુર્લભરામ હતું. દુર્લભરામે મને કહ્યું કે તે ઘણું સારું ગામ છે, ત્યાં સન્નેધરા આબણોની, પાટીદારોની ગરાશિયાની વસ્તી છે. આશરે ૪૦૦ ઘરની વસ્તીનું ગામ છે. લોકો ખાતા-પીતા અને માયાળુ છે. તમે જાઓ ત્યારે ત્યાંના જૂના મેહેતાજીને ઘેર જાજો અને તે ન હોય તો ઇચ્છારામ ઉધરાતદારને ઘેર જાજો; કાંઈ શંકા રાખશો નહિ. આથી મને કાંઈક હિંમત આવી.

સને ૧૮૬૬ની પહેલી નવેમ્બરે હાજર થવાનો હુકમ અમને મળી ગયો હતો.

મકરાણુ ઉ બું

શાળાખાતામાં નોકરી.

ગુરતથી અમે ત્રણ જણુ બહુ જીજ્ઞાસુ જાનાના હતા, તેથી અમારો સામાન બાંધી અમે ત્રણે જણે બરચની ટીકીટ લીધી. મારા બે અનાવજા મિત્રોમાંથી એક જણુના કાકા બરચના રવામીનારાયણના મંદિરમાં ક્ષત્રચારી હતા, તેથી અમારો સામાન અનારે મંદિરમાં મૂકી પોતપોતાના ગામ પર જઈ પડી ત્યાંથી મંગારી લેવો એમ નહીં કયું. અમે મંદિરમાં જઈ ત્યાં ક્ષત્રચારીને સામાન સોંપી ગત રહ્યા, અને જીજ્ઞે દિવસે જમીને ખોપાર પછી નીકળ્યા, કેમકે અમારે દરેકને સાત ગાઉ કરતા વધારે દૂર જવાનું હતું નહિ. ગુરતથી નીકળતા પહેલાં બરચ જીજ્ઞાસુના નકશામાં અમારા ગામનું સ્થળ અમે જોઈ લીધું હતું. અમલેશ્વર બરચથી બરાબર પશ્ચિમમાં આવેલું હતું અને વચમાં ખાડો કે નદી કાંઈ આવતું નહોતું. રસ્તામાં કોઈ ગામ આવશે એમ નકશા પરથી જણાતું નહોતું, તથાપિ સાત ગાઉ મુઢીમાં બે ત્રણ ગામ તો જરૂર આવવાં જોઈએ એમ મેં ધાર્યું હતું. બહુ શહેર પાછડીપને છે એટલે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા પર પૂરું પશ્ચિમ લાંબું ને લાંબું વમેલું છે, તથા માટે પશ્ચિમ તરફ જતું હતું તેથી હું શહેર વચ્ચે થઈ પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યો અને છેક છેડે પહોંચ્યા પડી કોઈને અમલેશ્વરનો રસ્તો પૂછ્યો. એક જણુકાર મળ્યો. તેણે કયું કે આયમણ સીધા ચાલ્યા જાઓ અને આગો તજાવ જઈ પૂછજો. તે પ્રમાણે હું આગળ ચાલ્યો. મેં ધાર્યું હતું કે 'આગો તજાવ' નામે કોઈ ગામનું હશે, પણ તેમ નહોતું; તે એક મોટું તજાવ હતું અને તેના ઊંચા કિનારા પર ગાડ ઉભેલા દનાં. ત્યાં કોઈ માણસ મને મળ્યું નહિ. ત્યાં બે રસ્તા હતા, એક ઉત્તર તરફ જતો હતો અને જીજ્ઞે પશ્ચિમ તરફ; પશ્ચિમ તરફને રસ્તે હું ચાલ્યો. તે વખતે સાંજ પડ્યા આવી હતી અને માંમે મુઢી કોઈ માણસ જણાતું નહોતું. જ્યાં ગાડના નુંક જાણ્યા ત્યાં ગામ

હશે એમ અનુમાન કરવાનું રહ્યું. એ પ્રમાણે હું પશ્ચિમમાં ને પશ્ચિમમાં
ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે રસ્તામાંથી અડધાં વીણુની એક સ્ત્રી મેં જોઈ
અને તેને પૂછ્યું કે અમલેશ્વરનો રસ્તો કયો ? તે સ્ત્રીએ આશ્ચર્ય જતાં
કહ્યું “તમે આમ ક્યાં આવ્યા !” લાંબો હાથ કરી પશ્ચિમ તરફ દેખાડીને
કહ્યું “પણે બો લહેવાય !” અને દક્ષિણ તરફ ઝાડો જતાં નીચે કહ્યું “અને
પેલું વેંદકા; ત્યાં જાઓ, તમે જૂના પડ્યા છો” એમ કહી પાછાં
અડધાં વીણુવા લાગી. મને ભય લાગ્યો કે આ વેરાનમાં સાંજને વખતે
કાંઈ હુંડાડું વરેમાયું ને છુટી લેતા હશે, માટે સીધા પશ્ચિમમાં જવામાં
બો છે એમ આ સ્ત્રીએ કહ્યું; અને પેલાં ઝાડ પાસે ગામ હશે માટે મને
ત્યાં જવાની સલાહ આપી, તે જાણની સલાહ પ્રમાણે હું ચાલ્યો, પણ
ગામ તો આધું ને આધું જતું જાય ! આખરે સંધ્યા કાળે હું ત્યાં પહોંચ્યો
અને ગામને પાદર એક ઝુંપડું જોયું. તેની ચારે પાગ વાડ કરી હતી
તથા એક ખોડીયારામાં થઈ ત્યાં જવાતું હતું. તે એક રામ મંદિર હતું.
મંદિરના કંપાઉંડમાં પેલી સામે દેખાતી રામચંદ્ર, સીતા અને લક્ષ્મણની
મૂર્તિઓને મેં પ્રણામ કર્યા, પણ પાછ પેસે કાંઈ મૂક્યું નહિ. મંદિરના
ઉમરા બદાર એક સાધુ બેઠો હતો તેને મેં પ્રણામ કર્યા. સાધુએ પૂછ્યું
“ક્યાંથી આવો છો ?” “બરચયા” મેં ઉત્તર આપ્યો. “ક્યાં જવું છે ?”

“અમલેશ્વર”

“ત્યારે અહીં કેમ આવ્યા ?”

“જૂનો પડ્યો !”

“ત્યારે હવે ક્યાં જાઓ ?”

“રાતની રાત અહીં પડી રહીશ, અને સવારમાં રસ્તો પૂછીને જાશ”.

આ સાંભળી જાવાએ કહ્યું કે, “બાઈ ! અહીં તો બો જેવું છે, રાતે
કાંઈ તમારાં લૂગડાં તાણી જાય ! માટે તમે ગામમાં કોઈને ત્યાં જાઓ”.

મેં કહ્યું : “તમે અહીં રહો છો નો પછી શો બો છે ? મારી પામે
કાંઈ જવા જેવું નથી. ગામમાં હું જાઓ જોઈજતો નથી. આ અડધાંમાં
રાત મને નેમ ચીતાડીશ, ગામમાં વળા અને ધંર જાઉં !”

બાપે કહ્યું : “ગામના ગામોટ નરબેરામ કરીને છે, તેનું ઘર પૂછીને જાઓ, તે જાણાય છે, તમે જાણ્યું હો. તમને રાતે પાણી ખણીની અડ-અણ નહિ પડે. અહીં રાતે વડ અને શિયાળવા બટકે છે. હું તો બારણાં પાશીને સૂઈ રહું છું, તમને અહીં ખુલ્લામાં મારાથી ન સુવાડાય, માટે હા, ત્યાં જાઓ.”

આ તેનો છેલ્લો લગાર તુલકાગ બરી રીતે કહેનો મોવ સાબળી મને જોડું તો બહુ લાગ્યું, પણ શું કરાય ? હું હાથે અને ગામમાં આપો નરબેરામ ગામોટનું ઘર મટ જાયું ગામ નાનું હતું. નરબેરામનું ઘર પણ એક ઘટ્ટરી શું પડુ હતું. ઘરની પગથાળના ઉમરા બધાં માંની એક-લીઓ બીતને લગની કરેલી હતી. નરબેરામ ગામોટ ધાનનો બાગે માથેથી જમીન પર નાખી ‘હાગ’ કરીને ઉમરા પર મેકા અને તુ જઈ પહોંચો.

‘નરબેરામ તમારું નામ ?’ તેણે સીધાર તર્કિ ડોક હવા-યુ હું એકલી પર મેં કેવીક વારે તે મોંઘા, “શું કામ છે ?”

મેં કયું ‘કામ તો કાઢ નથી માત્ર રાત રહેતું છે’

‘કયા રહેતું ?’

“રહેવાનું કાવ તો સુરત પણ અમને નરમાં મહેતાજી નીમાણે છે, ત્યાં જતું છે. અહીં સાજ પડી ગઈ તેથી રાત રહેવા આવો છું જમતું ખાવ તો નથી માત્ર રાત ગાળી છે”

“અમનેશ્વર જનું છે ત્યારે આમ કયા આવ્યા ? બુવા પડ્યા હશે. જુઓને હું એકનો છું, મેંરા ડોઝગ પરગામ ગયા છે ઘરમાં પાણી ખણીનું પણ કેમલું નથી તમે સમગી નોકર છો તે સરકારી નોકરને ત્યાં શોભો માટે જુખીને ત્યાં જાઓ”

અગીથી પણ પાણીનું મગવાથી મને તો ધણું જ જોડું લાગ્યું અને આ અવિરોધી માણસ નરક થયો નિરમ્માર હૃદયો. પણ તેનો મનીમર કરવાની માગમાં શક્તિ નહોતી તેથી યુસ્મામાં જ એક પનું શબ્દ મોંઘા

ધગર હું ઉભો થયો અને આખરે સરકારી ચોરામાં જઈને પડી રહેવાના ધરાદારથી હું આગળ ચાલ્યો. થોડેક દૂર એક લાકડા ઉપર એક માણસ બેસીને બીડી ખીતો હતો તેને મેં પૂછ્યું “ગામનો સરકારી ચોરા ક્યાં છે ?”

તે માણસે મારા તરફ થોડીવાર જોયું, હું ક્યાંથી આવું છું, ક્યાં જાઉં છું લગેરે હકીકત પૂછી. મેં તેને બાધાની તથા નરબેરામની હકીકત કહી. ને સાંભળી તેણે લગાર હસીને કહ્યું : “નરબેરામે કહ્યું, તે મુખી હું જ છું. તમારે ચોરામાં જવાની જરૂર નથી; આપણે ઘેર ચાલો.”

મેં કહ્યું : “નહિ, મારે ઝાંઝને ઘેર જવું જ નથી; મને ચોરા બતાવશો?”

મુખી : “ચોરાની વાત જવાદો ને ! ત્યાં નરી ધૂળ પડી છે, નર્વાં જુવા છે, એક બંગીએ પડી રહે છે !”

“ત્યારે તજાડી ક્યાં ઉતરે છે ?”

“તે બરચના છે, તે હપ્તા વખતે અહીં આવે છે ને મારે ઘેર બેસી વસુલનું કામ કરે છે.” તમને નરબેરામ ગામોટ પર લગાર ખોટું લાગ્યું હશે, પણ તે બીચારો એકલો છે, બેરાં પિતૃર ગયાં છે, અને ખેતરમાંથી ચાક્યો પાક્યો આગ્યો દશે તેથી તમારો સત્કાર નહિ કરી શક્યો હોય. હવે તમે તે કાંઈ મનમાં ન લાવતાં મારે ઘેર ચાલો.” એમ કહી તે ઉભો થયો. તે આઘેડ વચનો હતો મારાતરુણપણાને લીધે થોડા અનુભવવાળી મારો મનની તે સ્થિતિ સમજી ગયો હોવો જોઈએ, પણ તે વખતે મને કાંઈ તે સંજ્ઞાથી વિચાર નહોતો. તેણે એક છોકરાને જતો દેખી કહ્યું કે જા કુંભારને કહે કે પાણીનું બેડું મૂકી જાય. મેં કહ્યું કે મારે જમવું નથી. મુખીએ રસ્તે આલતાં કહ્યું કે પણ પીવા તો જોઈએ ને ? ઘેર ગયા પછી અડાળીમાં ખાટલો નંખાવી તે પર ગોઠડું પથરાવી મને બેસાડ્યો તથા જમવા માટે બહુ આમ્રદ ક્યો પણ મારે જમવું નથી, એમ કહેવાથી તે આમ્રદ પડતો મૂકી મારી હકીકત પૂછી. બીજી ત્રીજી વાતો કરી રાતે દૂં ત્યાં મુકી રહ્યો.

તે પટેલનું નામ કાકાબાનું હતું. નવાગમાં માથે પાધરી મૂકી તથા હાથમાં પોટો બધ તે મને ખરા રસતા સુધી ખેતગદ્દુ રસતે થઇને મૂકવા આવ્યા, અને બીજી બે ગાઉ પેશું નામું દેખાય છે તે અમલેશ્વર એમ બતાવી પાછ વળ્યા. હું પણ તે રસતે મવાગના આગે વાગતાં અમલેશ્વર પહોચ્યો, અને માગમાં પેનનાજ એક ઘરમાં નિશાળ એસતી હતી તેમાં દાખલ થયો.

મને જોનાજ ત્યાંના જૂના મેહેતાજ એકદમ ઊંચા થઇ મામા આવ્યા, અને મને આવના કેમ ચાર વાગી વગેરે વાતો કરી તેમજે કુવું કે મળ કાવે તમે આવનો એમ ધાર્મ મેં જાણ્યું તે જોવાની ગમોઈ કરાવી મૂકી હતી જાનો, હવે જાજ તમારી જો; જાજનાં આ હીરટ તૈયાર છે. તેજે મને ગોડી, પાટિયુ, ખુરશી, રદુલ વગેરે જાકડીમામાન બતાવ્યો; જોપડીઓ કપાટમાં હતી તે બતાવી અને તે તપાસી જેના કચ્ચું. મે તેજે ખાજ આપી એટલે તપાસી જેવાની તરફી બાંધી નહિ. દૂનરની ફરિગત મને બતાવી તે કાગળો પાછ કપાટમાં મૂક્યા, અને એક આગિરટંટને વખત થયે શાગ ડોડી નકવાની ચચના કરી પોતાને રેર નેડી ગયા.

એ મેહેતાજ બચના પતની એક મહાવચચના હોકરા હતી, તેમના પિતા શ્રીમાન હોવાથી તેમને નોકરી કરવાની અગત્ય નહોતી, તથાપિ જાખન ખાતર તેમજે આ નોકરી લીધી હતી, અને તેમને હવે પોતાના પિતાના વેપારમાં મારિતા મેગવાની રચલ થવાથી નોકરીનું રાજનામું આપી રેર જવાના હતા. આજે મરમામાન બચ ચામીનારાપજુના મંદિરમાં છે એમ જાણ્યું પછી મને તેમજે કુવું, "માગ વાસજુ કુવજુ અને ગોદા કુ અહીં રહેવા રહે" છુ; કુ રહું છુ નેજ પરમા તેજ બાકથી તમે રહે-જે. તનારો તમામ કુ કોઇ જતા આવના માગવાળા માથે મોકલી આપીય, કેમકે અમલેશ્વરના માગ દરેકજ બદુલા બદચ તા આવના હોય છે. તે પછી માગે સામાન તમે મને ગોદલી આપજો." આ નેમની બપાઈથી માગ મનને જદુ આગમ થો

હવે અમલેશ્વરમાં હું નિશાળ શીખવવાના કામમાં પડ્યો. ટ્રેનીંગમાં મળેલી શિક્ષણપદ્ધતિને અનુસરીને બરાબર ટાઇમ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાનું મેં શરૂ કર્યું, તેથી ગામમાં સર્વત્ર મારાં વખાણ ચલાવ્યાં. પણ આ નિશાળ સ્થાપન થવાથી ગામડી મહેતાજી કાળીદાસની રોજી ગઇ હતી તેથી તે જ મહેતાજી આવે તેને દલકો પાડવાની તજવીજ કરતા; અને એ માણસ બેઠો હોય ત્યારે પ્રસંગ કાઢી મહેતાજીને કાંઈકના હિસાબ પૂછતા. પણ અક્ષરગણિત ગણનાર તેવા કાંઈક બહુ સહેલથી ગણી શકે છે, તેથી તેમાં તે મને દરાવવાને સફળ થયા નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ મારી ગણિત ગણવાની શક્તિ જોઈને અને હું જે ક જ્ઞ માંડીને હિસાબ કરતો તે જોઈને તેને વિસ્મય થયો, અને એ રીત પોતાને શીખવવાને તેણે મને વિનંતી કરી. મેં તેને સમજાવ્યું કે, જેમ ત્રિરાશિ, બહુરાશિ, વ્યાજ, વગેરેના હિસાબ ગણનાં પહેલાં આંક, સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, બાગાકાર અને અપૂર્ણાંક વગેરે શીખવાની જરૂર પડે છે તેમ અક્ષરો માંડીને તેના સરવાળા વગેરે તથા અપૂર્ણાંક વગેરે શીખવાની જરૂર પડે છે. વળી, અંકગણિતમાં જેમ વર્ગ, ધન, વર્ગમૂળ, ધનમૂળ, વગેરે શીખવાનાં હોય છે તેમ અક્ષરો માંડીને તેનાં પણ વર્ગ, ધન, વર્ગમૂળ, વગેરે શીખવાનાં હોય છે. તે પછી જ આવા હિસાબ ગણી શકાય છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો રાત્રે રાત્રે એકાદ કલાક મારે ઘેર આવતા જશો અને જરૂર હું તમને તે શીખવીશ. આવી રીતે કહેવાથી તે મહેતાજી પ્રસન્ન થયા, મારા મિત્ર થયા, મારે ઘેર આવતા જતા થયા, પણ તે શીખવાની તેમને કાંઈ ઇચ્છા થઇ નહિ.

/ હું પ્રથમ અમદાવાદ-ટ્રેનીંગમાં જ્યારે બહારના વિદ્યાર્થી તરીકે થોડો વખત બંધુવા રહ્યો હતો ત્યારે “સંસ્કૃત આકરણ લેશ” એ ચોપડી મેં ખરીદી હતી અને તે હું વાંચી ગયો હતો. બહુધા હું તે સંપૂર્ણ શીખ્યો હતો એમ કહું તો ચાલે; પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષાનું મને કાંઈ પાસ્તવિક જ્ઞાન થયું નહોતું. હા, સંસ્કૃત ભાષા શીખવાની મારી અભિરચિ વિશેષ ઉત્તેજિત થઇ હતી. હવે સંસ્કૃત અભ્યાસ આગળ ચલાવવા મસ્તા પુસ્તકો ખરીદ-

વાની મને અડચણ હતી નહિ. મેં સંસ્કૃત બાપાનું ચિપતુનકરતું રચેલું
 વ્યાકરણ ખરીદ્યું. એનું ગુજરાતી બાપાન્તર ગ. આ. મયારામ શંભુનાથે
 કરેલું હતું. તેમા સમ્બોના તથા ધાતુનાં રૂપો, સંધિના નિયમો, અમાસનું
 પ્રકરણ મંથિપ્તમાં આપેલું હતું, કૃદતો જનાવવાના કેટલાક સામાન્ય
 નિયમો હતા, સમ્બોના રૂપો સાથે તેના પ્રત્યયો પણ જુદા જુદા આપ્યા
 હતા. એ નધા અનેક પ્રત્યયો ગોખવાના હતા, એથી કરીને કાંઈ મારું
 કાંઈ થયું નહિ, કેમકે મારાથી તે બધું ગોખી કાઢવું મને અશક્ય
 લાગ્યું. એમ છતાં એ ચોપડી હું વાંચી ગયો ખરો વળી, મને માલમ પડ્યું
 કે પ્રાણજવનદાસ ખખખરલું રચેલું એક વ્યાકરણ છે. તે મેં મંગાવ્યું;
 તેમા પણ જુદા જુદા રૂપોનાજ જ્યાં આપેલા જ્યાં એવામા બાહારકરની
 માર્ગોપદેશિકા અને સેકન્ડ બુક અગ્રેજ સાથેની માગ જંતવામા આવી.
 આ પુસ્તકો મેં મંગાવ્યા અને તેમાથી અભ્યાસ કરવા માડ્યો. પહેલી
 ચોપડી (માર્ગોપદેશિકા) મેં પૂરી કરી ખરી, પણ હું સમજ્યો તેમા કાંઈ
 બુદ્ધ નથી એ કહેનાર મેંઈ નહોતું, અને અગ્રેજમાથી સંસ્કૃત વાક્યો
 જનાવના મને બહુ મુશ્કેલ લાગતું. વળી મારું અગ્રેજ જ્ઞાન એટલે કેવળ
 દ્વાવડની ત્રીજી ચોપડીના પહેલા બાગ જેટલું જા. એમ જતા હવે સંસ્કૃત
 બીજી ચોપડી મેં વાંચવા માડી, પણ બીજે ગણ અને ત્રીજે ગણ, ધાતુને
 દિત્વ કરવાના નિયમો, અમાન્ય બૃત્તકાળના અનેક લિટ્કરો, ઇત્યાદિ મને
 આવડત નહિ, કેમકે થોડા વખતમા એ બધાના નિર્ધારો યાદ રાખવાનું
 મારાથી જન્યુ નહિ. તો પણ એમાના સંસ્કૃત વાક્યો હું વાંચી જતો અને
 તેને અમજવાનો યત્ન કરતો. આમ કરવાથી મને જે કે વ્યાકરણવિષયક
 સારી માહિતી મળી નહિ, તથાપિ સંસ્કૃત સમ્બોના પરિચય મારો થયો.

તે પછી મેં સંસ્કૃત ત્રીજી ચોપડી મંગાવી. એમા વ્યાકરણવિષયક
 કાંઈ નહોતું. સરસ્વતમા મહાભારતમાનું નિગમ્યાન અને પછી રામા-
 યણમાથી દશમ્યપ્રાણત્યાગ, પચત્રની એ ચાર વાર્તા અને સુબાષિત
 ત્રોમિ ઇત્યાદિમાથી છનારા અને છેવટે સમ્બોના આપ્યો હતો. એમાના
 સુબાષિત ત્રોમક મને મહ પ્રિય લાગ્યા તથા તે હું વારંવાર વાંચતો

હજી મને સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન થયું છે એમ મને લાગ્યું નહિ, તેથી મેં રા. રા. રજુછેડબાઈ ઉદયરામના બાપાન્તરવાળો હિતોપદેશ મંગાવ્યો અને તેમાંથી સંસ્કૃત વાંચી તેનું ગુજરાતી સમજવા લાગ્યો. એક વખત રવિવારને દિવસે ઘર આગળ બેસી હું હિતોપદેશ વાંચતો હતો. તેમાં આ શ્લોક હતો :—

“ગુણિગગણનારમ્મે ન વતતિ કઠિની મુસંધમાયસ્ય ।

તેનામ્વા યદિ મુતિની વદ વન્ધ્યા કીદશી ભવતિ” ॥

અર્થ એવો છે કે, “જગતમાં ગુણવાન કોણ કોણ છે તેમના સમુદાયની ગણતરી કરવાના આરંભમાંજ જેના નામ પર ગણનારના હાથની ટચલી આંગળી એકદમ પડતી નથી, એવા માણસ વડે જે તેની માતા છોકરા-વાળી કહેવાતી હોય તો પછી વાંઝણી કોને કહેવી તે કહો?” અર્થાત્ ગુણવાનમાં પ્રથમ જ જે એકદમ યાદ આવતો હોય તેને જ ધન્ય છે.

આ શ્લોકમાંના કઠિની શબ્દનો અર્થ બાપાન્તરમાં ખડીનો કાંકરો લખ્યો હતો. જે કે એ શબ્દાર્થ ખોટો નહોતો, તથાપિ તે કાંકરો હાથ-માંથી પડી જવાનો સંભવ કેમ ઉભો થયો તે મને સમજાયું નહિ. વળી “ન વતતિ સ્વદિની કરાવસ્ય” એટલે જેના હાથમાંથી ખડીનો કાંકરો પડી જાય નહિ એવો પણ યાદ હતો. તેમાં પણ એની એજ શંકા હતી.

આ વખતે જે ચાર છોકરા મારી પરસાળમાં બેસીને અંકગણિતના દાખલા ગણતા હતા. તેમને મેં પૂછ્યું : આ ગામમાં કોઈ શાસ્ત્રી કે પુરાણી છે? એક જણ બોલ્યો, “હા સાહેબ, આપણી નિશાળ પાસેના ફળિયામાં એક પુરાણી રહે છે અને એમને ઘેર જે ચાર વિદ્યાર્થી લાલે છે.” હું બોલ્યો, “એમાં જુઓને! તે હમણાં ઘેર છે?” દેવયોગે તેજ પુરાણી માંડા ધરતી ખડકી બદારની શેરીમાંથી જતા હતા. તે જોઈને બધા બોલી ઉઠ્યા, “પેલા જાંવ, સાહેબા”. “એક જણ જઈને તેમને અહીં બોલાવી લાવે તો!”

પુરાણી આવ્યા, તેમને મેં માનથી ખેસાડ્યા, અને પછી પેચો શ્લોક દેખાડ્યો. તેમણે વાંચીને કહ્યું કે 'કઠિની અને સ્વટિની' પ્રાપ્તિ: પર્વાય શબ્દો છે, અને તેનો અર્થ 'ખડીનો ગાંગડો' એવો ન કરતાં 'દૃઢથી આંગળી' એવો કરવો. તથા "યસ્ય નામોચ્ચારણમયે સસંપ્રમાદ ગણનાકર્તુઃ સ્વટિની ન પતતિ" એવો અન્યથા કરવો. પછી તેમની માથે મેં ખીખ મસ્કૂતને લગતા વિષયો ઉપર વાતચીત કરી. તે વિદ્વાન છતાં ઘણા સાદા અને કષ્ટ વિનાના હતા. તેમને જોઈ મને બહુ આનંદ થયો અને વખતો વખત પધારવાની વિનંતી કરી તેમને વિદાય કર્યાં. એમનું નામ વિશ્વનાથ હતું.

હવે વિશ્વનાથ પુરાણી સાથેનો મારો પરિચય વરતો ગયો. તેમને વેદાન્તશાસ્ત્રનું મારું ચાન હતું, બ્યારે મેં આપાનન: વાંચેલી ચોપડીઓ ઉપરથી એકેય વિષયનું મારું જ્ઞાન પૂર્ણ અને નિશ્ચયાત્મક નહોતું. હું માત્ર પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી ટેવ પ્રમાણે મંખ્યા, બ્રહ્મચર્ય, તપન્યુ અને વૈશ્વદેવ કરતો. આટલાથી પણ ધાર્મિક તરીકે લોકો મને માન આપતા મેં પુરાણની વાતો માંબળી હતી પણ તેને હું મોટે ભાગે જોડી કાઢેલાં દ'દાન્તો માનતો. ભગવદ્ગીતા મેં વાંચી હતી પણ તેમાં હું કાંઈ સગળ્યો નહોતો એમ કહું તો ચાલે. પ્રાપ્તિ: પ્રાર્થનાસમાજના મતને હું કાંઈક મળતો હતો, અને એક અગમ્ય અગોચર ઈશ્વર છે અને તે બક્તોની પ્રાર્થના માંબળી તેમને સહાય કરે છે એમ મનમાં રાખ્યા કરતો હતો, તથા વારંવાર ઈશ્વર-પ્રાર્થનાની કવિતાઓ લખતો.

પુરાણી મારે ઘેર આવતા ત્યારે રાત્રે જાર જાર વાગ્યા મુઠ્ઠી કે ઝાંઝ વખત તેથી પણ વધારે વખત અમે વાતો કરતા. આ વાતો ધર્મવિષયક તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી હતી. એક વખત તો મતારમાં વહેવા ઉઠીને નેમનાં પત્ની પાગી જતાં દગે અને મારા ઘરનાં બારણાં ઉઘાડાં મુઠ્ઠીને અમે બે વાતો કરતા હતા તથા દીવો બળતો હતો તે દેખીને તે આશનાં આશનાં બોલ્યાં કે મહેતાજી ! હવે દીવો તો આજની નાખો, પછી વાતો કરો ! આ સાંભળીને પુરાણી એકદમ ઉઠ્યા અને મને કહેવું કે, મતાર ધાં મધું ! આપજો બહુ બેશ !! એમ કહી ત્રણ વહેવા વહેવા યેગ ગયા.

એક વખત વાતના પ્રસંગમાં કાવ્યમતૃતિ વિશે વાત નીકળી અને દૃષ્ટાન્ત તરીકે વૈદ્યજીવનમાંથી જે ચાર શ્લોક મને કહ્યા.

અંતર્લાપિકા તરીકે “માને ત્યજ પ્રેયસિ ! મન્દવાયુઃ”^૧ “કપાદ્ભવતિ મો મીઠ” (વૈદ્યજીવન ૪.૪૩) “રૂપં કીરદૂ મધુરવદને નુઃ પરે સો ગિરેઃ સ્યાત” (વૈદ્યજીવન ૩.૮). આવા શ્લોકો મેં સાબળ્યા ત્યારે પૂછ્યું કે આ કયા ગ્રંથના શ્લોક છે ?

“વૈદ્યજીવનના.”

“આ ગ્રંથ કેવો છે ?”

“આશરે ૨૦૦ શ્લોકનો.”

“મને બહુવશો ?”

તેમણે હા કહી. પછી મેં તેમની પાસેથી પુસ્તક આણી બાંધુવાનો આરંભ કર્યો અને તેના કડિન શબ્દો વગેરેની નોંધ સાથે પુસ્તકની નકલ કરવા માંડી. એ પુસ્તક પૂરું થયું ત્યારે મેં કહ્યું કે આ પુસ્તકમાં રોગોના ઉપચારો છે, પણ રોગની પરીક્ષા કરવાનું કોઈ પુસ્તક છે ?

તેમણે કહ્યું કે માધવ નિદાન પ્રચલિત ગ્રંથ છે, તથાપિ સામાન્ય વૈદ્યો “અંગન નિદાન” બણીને પણ ચકાવે છે. એ અંગન નિદાન પણ મેં ગુજરાતી નોંધ સાથે ઉતારી લીધું. હવે એમની પાસે વૈદ્યામૃત, ગુરિકાધિકાર, સન્નિપાતકુલિકા, ગુણાગુણી, શાર્દૂલર, આ ગ્રંથોનું મેં અધ્યયન કર્યું તથા તે ગ્રંથો લખો પણ લીધા. ગામડામાં નિશાળનો વખત ૭-૧૦

૧ આ શ્લોક હરિદાસ સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા (નં. ૧૩૬)માં સં. ૨૦૦૩માં કાશીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “વૈદ્યજીવન” ગ્રંથમાં નથી, પણ વડોદરાના પ્રાચ્ય મંદિરમાં વૈદ્યજીવનની પૌથીઓમાં (નં. ૧૬૩૭ અને ૧૬૩૮) પ્રથમ વિજ્ઞાસમાં એકવીસમા શ્લોક તરીકે જોવામાં આવે છે. “વૈદ્યજીવન”ની સમીક્ષિત આવૃત્તિની અપેક્ષા રહે છે એમ આ ઉપરથી સમજાય છે. (સંપાદક)

અને ૨-૫નો હતો તેથી ૧૨થી ૧૫ સુધી હું કલાક દોઢ કલાક એમને ઘેર બહુવા જતો. મારી તરફથી એમને કશુંજ મળતું નહિ, એમ છતાં કેવળ પ્રેમ અને પરાપકાર ભુદ્ધિથી તે પોતાનો મધ્યાહનનો આરામ લેવાનો વખત મારે માટે રોકતા.

વૈદિકના એટલા મધો શીખ્યા છતાં અને સંસ્કૃત ભાષાનો પરિચય થયા છતાં પણ મને સંસ્કૃતભાષા આવડી છે એમ મને લાગતું નહિ. આ વાત મેં ગુરુને કહી, ત્યારે તેમણે મને જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી તમે વાકરણ અને કાવ્ય શીખો નહિ ત્યાં સુધી એમ જ રહેવાનું.

હવે મેં સારસ્વત વ્યાકરણ બહુવાનો આરંભ કર્યો. પ્રથમ તો મુત્ર એટલે શું તે હું સમજતો નહિ; અને ગુરુને કહેતો કે “ સૂત્રો એટલે નિયમો ”, ત્યારે તે ના કહેતા; સૂત્રો એ નિયમો નથી. “ ભત્વાક્ષરમસદિગ્ધં ઇ” મૂત્રનું અપ્યાત લક્ષણ તે મને કહેતા. એમ છતાં હું તો માનતો જ કે વ્યાકરણના નિયમ દુકામાં કલ્પા હોય તે મૂત્ર. પાછળથી મીમાંસા અને શારીર સૂત્રોના જાખ્યનું મેં અધ્યયન કર્યું ત્યારે મને સમજાયું કે મારી તે માન્યતા ખોટી હતી અને ગુરુ કહેતા હતા તેજ ખરું હતું. સારસ્વતનાં પ્રથમ તો હું પાંચ પાંચ સૂત્રો સમજતો, પણ પછી મને સમજ પડી ગઈ તેમ તેમ દરરોજ ૧૦ થી ૨૦ સૂત્રો હું સમજતો અને રાત્રે ઘેર જઈ ચોપડીમાં ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત ઉતારતો. જ્યારે મેં સારસ્વતની બીજી વૃત્તિ પૂરી કરી ત્યારે તેમાં છેવટે મેં લખ્યું છે કે :—

શાદૈલવિકીરિત.

દીવા આગળ બેસીને દિન ગયે, આંખે સદી અગ્નિને,
કાંધા કેંક ઉજાગરા, દિવસમાં જૂએ કુખો વેડીને;
મંવત ચેલ સુખાંક જૂમિ વરને^૧ હાથગુન સુદી ગુરુ,
ચોથે આ ત્રિગિ વૃત્તિ, નિર્ભય સુતે, ‘આખ્યાન’ કિધું પૂરું.

મારી હિમ્મત આ વખતે એકવીસ વર્ષની ચાલંતી હતી એમ શ્લોક પરથી જણાય છે. હું તે વખતે મારા નાના ભાઈ શિવજીલ તથા મારી પહેલી પત્ની સાથે રહેતો હતો.

સારસ્વત પૂર કરતાં મને વરસેક દહાડો લાગ્યો હશે, કેમકે ગામડાની નિશાળ છતાં પણ નિશાળમાં ખાનગી વાચન કે કામ ન કરવાનો મારો આગ્રહ હતો; કેમકે તેનો ચેપ હાથ નીચેના શિક્ષકોને લાગવાથી શાળા ખગડે છે. આવ્યો ત્યારે પહેલા ક્લાસમાં ચોથી ચોપડી ચાલતી હતી. હવે તેમાં છઠ્ઠું ધોરણ ચાલતું હતું. શાળામાં એક સારોદના વહોરાનો છોકરો આસિસ્ટન્ટ હતો. તે આગાંધિત તો હતો, પણ ઘોડા ખેલાવવાનો ધંકડો હતો. નિશાળનું દફતરી કામ તો હું જ કરતો પણ ફક્ત છોકરાઓની હાજરી પૂરવાનું આખી શાળાનું રજીસ્ટર એની પાસે રહેતું. અને એમાં એ ગરબડ કરતો હતો એમ મને પાછળથી માલમ પડ્યું હતું અને તેનું પરિણામ મારે ભોગવવું પડ્યું હતું.

આ વખતે મારા ગામમાં શાળાને અગે એક સેન્ટ્રલ જૂક ડેપો ખોલવામાં આવી. તેના કામ બદલ મને સેંકડે દશ ટકા કમીશન મળતું. આસપાસની શાળાઓને ક્લાસ જૂકો માટે ભર્ય સુધી જતું પડતું તે અડચણ આપી દૂર થઈ. એક વખત દેહેજના મહેતાજી રા. ગણુપતરાન રાખરામે ચોપડીઓ મંગાવવા એક પત્ર સાથે વરતણીયો મોકલ્યો. તેમની લખવાની શૈલી જોઈને મને લાગ્યું કે આ માણસને નિખંધો કે એવુંજ કાંઈ લખવાનો અભ્યાસ હોવો જોઈએ. તેથી મેં તેમને એક પત્ર લખ્યો અને જતાં આવતાં મળવાની વિનંતી કરી. આનો મને જવાબ મળ્યો અને અમારો પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો. તે પછી પરસ્પર મળ્યા અને બંનેને કવિતાનો શોખ હોવાથી "સમાનશીલ્પ્યસનેષુ સહ્યમ્" એ ન્યાય લાગુ પડ્યો. અમે એક બીજાને ચોપાનિયાના આકારમાં કવિતા તથા ગદ્યમય લેખો-વાળા પત્રો મોકલતા. અમારો રનેહ વધતો ગયો અને તે આમરણાંન રહ્યો. તેના વિદ્વાન પુત્ર ગોવિંદરામ પણ મારા તરફ પોતાના પિતાગુણ

આદર રાખે છે, એટલુંજ નહિ, પણ એવિંદરામનો પુત્ર અનુપ પણ મને પોતાના કુટુંબના જરૂર તરીકે આહ્વે છે. તેમનો અભ્યુદય થાઓ.

હવે મેં ગુરુ પાસે રઘુવંશના બીજા સર્ગથી બહુનાનો આગ્રહ કર્યો, મલ્લિનાથની રીકાવાળો શિવાઈપમા છાપેયો, તેના ફક્ત અગિયાર સર્ગ મને મળ્યા કુમારમંભવ મળ્યોજ નહિ. તે પાછળથી મૂળ માત્ર માન સર્ગવાળી એપટ્ટી રૂપે કવકતાથી મેં મંગાવ્યો હતો. નરીક ન મંગાવવાનું કારણ કીંમત વંદારે પડે તે હતું; અને મોજ માટે મેં પત્રાત્મક શાકુંતલ નાટક મૂળ માત્ર મંગાવ્યું હતું.

ગુરુ પાસે બીજા મર્ગના ત્રીશ સ્તોક હું રીકામલિત શીખ્યો અને પત્રી ત્રીશ ઉપરથી પ્રથકેમ અમળ્યો તે મને આવડ્યું. તેથી બાકીના મર્ગ મારી મેં જોખાડતો ગયો, જ્યાં ચંકા પડે ત્યાજ ગુરુને શ્રમ આપતો.

કિરાતનાં શાસ્ત્ર અને માયનો એક જ મર્ગ મળ્યો હતો આ પુસ્તકો પણ મેં રીકા પરથી વાંચ્યા હતા માત્રના માત્ર પુસ્તક ઉપર મેં એક સ્તોક લખ્યો છે કે —

ત્વાનુરેણાતિજવેન પૂર્વે વિચિન્વતા યત્નલિત ગૃહાન્તે ।

પ્રાપ્ત મયા માપમિદ સર્વેલ યાતા ક્ષુધા પદ્ય ગુરો પ્રનામ્ ॥

અર્થ—“પરેવા એક વખત હું તરરો ગયો ત્યાં ઉતાવળથી ઘરમા “સલિન” (પાણી) ગોઘવા લાગ્યો, એટલામાં મને (‘સલિન’ તો ન મળ્યું, પણ) ‘સનીય’ લીધાવાનું આગ્રહાવ્યું મળ્યું, જેથી હું તરમને બુલી ગયો, એટલુંજ નહિ, મારી બૂબ પણ બાકી ગઈ! ગુરુનો પ્રતાપ જુઓ !”

આ સ્તોકમાં મલિત (પણી) એમા ત્રિ દ્વંશ છે, અને મર્દન (સંતા નદિન) એમા ત્રી દીપ્ત છે એમને ગુરુ છે. સી અમર ગુરુ થો ત્યારે

ભુખ પણ જાતી રહી, એમ ગુરુ અક્ષરનો પ્રતાપ કહેવાની સાથે મ્યેપથી ગુરુ (આચાર્યનો) પ્રતાપ વર્ણવ્યો છે, એ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા છે.

આ ઉદાહરણ આપવાનું કારણ એટલું કે તે વખતે મારા સંસ્કૃત જ્ઞાનમાં કેટલો વધારો થયો હતો તેનો આ વાંચનારને કાંઈક ખ્યાલ આવશે. એમ છતાં શાકુંતલ નાટક મેં વાંચવા માંડ્યું પણ સમજાયું નહિ, તેથી તે ઉપર મેં ગુજરાતી નોંધ કરી છે કે, આ પુસ્તક મને સમજાયું નથી, પણ એ પુસ્તક જ્યારે મને એક ગુજરાતી પુસ્તકની પેઠે સમજાશે ત્યારે મને થોડું ઘણું સંસ્કૃત આવડ્યું એમ હું જાણીશ.

હવે હું મારું પ્રથમનું રસ્તા પરનું ઘર છોડીને ઉધરાતદારની નજીકમાં રહેવા આવ્યો હતો. ત્યાં મારી પાસે પા. દયારામ, પા. નરનિહાબાઈ, પા. આશારામ, ઉચ્છડ્યાપુ, વૈદ્ય પરસોતમ, ઉધરાતદાર ભગુભાઈ વગેરે મંડળી રાત્રે ભેસવા આવતી. તેમને કોઈ વખત હું દેશાન્તરની ભૂગોળ સંબંધી, કોઈ વખત કોમના ચરિત્ર સંબંધી, કોઈ વખત ઐતિહાસિક અને કોઈ વખત મારી રચેલી કવિતાઓ કહી સભળાવેના. વૈદ્ય અને બીજા જ્યારે માંધાતા, અગર શિબિ, ધર્મવ્યાધ, વગેરે પૌરાણિક પાત્રોની વાતો કરે ત્યારે મને તેમાં સમજ પડે નહિ. એ સંઘર્ષ પુરાણ વાંચે તો સમજાય પણ પુરાણ વાંચવાની મારી ઈચ્છા થતી નહિ, કેમકે એમાં ઘણી અસંભવિત વાતો લખી છે, જે કદી જીવમાં આવતી નથી, તેમ બુદ્ધ પણ કથુબ રાખતી નથી ઉપર કહેલી મંડળીમાં પુરુષોત્તમ વૈદ્ય હતા. તે વિધુર હતા. તેમની પડોશમાં એક સંધવા બાઈ લગાર દેખાવડી અને જીવાન રહેતી હતી. તેનો ઘણી ખેતી કરતો અને રાત દહાડો ખેતરમાં જ પડી રહેતો; કોઈ વાર જ ઘેર સૂતો. અને ખેતીવાડી માટે જરૂરનાં પૈસા વૈદ્ય પુરુષોત્તમે ધીર્યાં હતા. આ અને એવી જ બીજી બાબતોનો લાભ લેઈ તેની સ્ત્રી સાથે વૈદ્ય આડો વ્યવહાર રાખતા, અને તે લગભગ બધાં જ જાણતાં. મેં પણ એ વાત જાણી. વૈદ્ય જેવા વિદ્વાન અને વળી કથા પુરાણ કરનાર તથા જ્ઞાન સંખ્યાદિમાં સખત નિયમધારી છતાં આવું કૃત્ય કરે તે ઠીક નહિ,

તેથી તેમને એ વેત કહેવાની મારી મરણ દતી, પણ ઉત્તરમાં લગભગ
અમણે તથાવત હોવાથી હું ગોસતો નહોતો. એક દિવસ મારે ત્યાં મળેલા
મંડળમાંના તેમના એક મિત્રે વેદને ઘેર જવા લાખા થયેલા જોઈ કંઈ કે,
અથવા વેદ, બેસને! ક્યા જાય છે?

વેદ—“મારે હજી માયંનંધ્યા કરવાની છે.”

મિત્ર—“કરી તેં સાયંસંધ્યા! બારણાં ઉઘાડાં મૂકીને ખાળે કુચા દે!”

વેદ—“તું શું સમજે? શાસ્ત્રી વિરુદ્ધ અમારું આચરણ હોયજ નહિ!”

મિત્ર—“ખીજની બેરીઓ સાથે બેસવા ઉઘાડું શાસ્ત્રમાં લખ્યું
હશે?”

વેદ—“પણ જ્યાં માણુમ! તે બાપડી આપણા ઉપર મુગ્ધ હોય અને
આપણને ચડાતી હોય તો પછી તેને નિરાશ કરી એ પાપ નથી શું?”

મિત્ર—“પાપ નથો એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું હશે?”

વેદ—“હા, હા. લખ્યું જ છે.”

આ સાંભળી હું બેઠી ઠાળે. વેદરાજ! એમ તમે શાસ્ત્રને વગોવો
નહિ. “શાસ્ત્રિ પર્માનિતિ શાસ્ત્રમ્” તે કદી અધર્મનું શામન કરે નહિ.

વેદ—“પણ શાસ્ત્રે કયો તેજ ધર્મ.”

હું—“ત્યારે તમે આચરો છો તે ધર્મ ક્યા શાસ્ત્રમાં છે?”

વેદ—“મીઠૂણુ જન્મખંડમાં.”

હું—એ સંજવિત નથી. કૃષ્ણ જન્મખંડના ક્યા અધ્યાયમાં!

વેદ—તે તો ખગર નથી; પાણુ છે એ નહી.

હું—અને ન હોય તો!

મિત્ર—વેદ આ અધાને દૂધપાક પૂરીની મિજબાની આપે!

વૈધ—“અને મંથમાંથી હું કહું છું તેમ નીકળે તો મહેતાજી તૈયાર છે!”

હું—“હા, જો શ્રી કૃષ્ણજન્મખંડમાં એમ લખ્યું હોય કે ‘પરસ્વીની ધ્રુજને માન આપી તેની સાથે અમર્યાદ વર્તન ન કરનારને પાપ લાગે છે,’ તો મારે આ બધાને મિજબાની આપવી. ચાલો વૈધરાજ, લાવો પુસ્તક અને ખતાવો.”

વૈધ—“તે તો મેં તમને કહ્યું તેમ ક્યા અખ્યાયમાં છે તેની મને ખબર નથી. એ તો પાછો હું ફરીથી વાંચું ત્યારે.”

હું—“એના બધા મળીને કેટલા અખ્યાય છે?”

વૈધ—“એક સો એકત્રીસ.”

હું—“ત્યારે લાવો, મને પુસ્તક આપો. હું બધું વાંચી જઈશ, અને તેમાં તમે કહો છો તેમ નહિ હોય તો મારા કહેવા પર સર્વને બરોસો છે?”

બધા—“હા, હા, મહેતાજી, પોતાની તજે રેલો આવે છે માટે વૈધ તો નહિ વાંચે, પણ તમે વાંચી જાઓ. આ વખતે વૈધને છોડવા નથી.”

ત્યાં બેઠાં બેઠાંજ વૈધે પોતાને ઘેરથી ખેંચી મંગાવી મને સાંપી અને મિજસસ ખરખાસ્ત થઈ.

આ પુસ્તક આદિથી અંત સુધી હું વાંચી ગયો. પુરાણની સહેલી બાપા છતાં અનેક પ્રસંગોનાં સુંદર વર્ણનો વાંચી મને બહુ આનંદ થયો. પ્રસંગોપાત્ત કેવા સુંદર ઉપદેશ અને દષ્ટાન્તો! પુરાણો વાંચવા જેવાં છે અને તેમાં ઘણું શીખવા જેવું છે એમ મને લાગ્યું.

વાદ્યસ્ત બાબતમાં આ રીતે હતું :—

દુર્વાસાના તપથી ભય પામેલા ઈંદ્રે તિલોત્તમા આસરાને મોકલી. આસરાએ મુનિને તપથી ચલાયમાન કરવા બહુ બહુ પ્રકાર કર્યા. બ્યારે મુનિએ અપ્સરા સાથે નજ જોયું ત્યારે અપ્સરા બોલી કે,—“હે મુનિ! જો મારી પ્રાર્થના સાંભળી તમે મારે સ્વીકાર નહિ કરો તો તમને મારે

નિશ્ચયે અને પાપ લાગશે, જે મનુષ્ય અભિમુખ સ્ત્રીનો તિરસ્કાર કરશે, તે પાપનો ભોગી થશે ! ૬૦'. દુર્વાસાએ તેને શાપનો ભય બતાવીને કાઢી મૂકી, આ મતલબનું લખાણ હતું. વૈદને મેં જાણ્યું કે એક તો બોધનારી સ્ત્રી વેશ્યા હતી, કોઇ કુલસત્રી નહોતી. બીજું તેનું વચન પૂર્વપક્ષે હતું, પણ મિધ્વાન્નરૂપે નહોતું. ત્રીજું દુર્વાસાએ તે માન્ય ન કર્યું. હતાં તેને કાંઇ પાપ લાગ્યું નથી, જેથી એ વચન કેવળ મિથ્યા ધમકી કે લાલચરૂપ હોઇને પ્રમાણ્યૂત શામન ગણાય નહિ. માટે તમારો એ ઉદાહરણથી પોતાનો બચાવ થઇ શકે નહિ.

બીજી વાર મંડળી અળી ત્યારે વેટે હો દા કરી વાતને દરી કાઢી અને મિજબાની ઉડી ગઇ ! પણ પછી પુરાણો વાંચવાની મારી ઇચ્છા જાગ્રત થઇ. પછી એ ગામમાં વિશ્વનાથને ત્યાં અને દેવ પુરગોત્તમને ત્યાં જેટલાં પુરાણ મળ્યાં તેટલાં મેં વાંચ્યાં. આ વાંચવાથી મારા સંસ્કૃત જ્ઞાનમાં માગે જેવો વધારો થયો, પણ શ્રીમદ્ ભાગવતનો શુનિ ભાગ મારાથી સમજાયો નહિ, તેથી તેની ચૂલ્લિકા માત્ર વાંચીને ચલાવવું પડ્યું.

આ અરમામાં મારા ગર વિશ્વનાથની ઇચ્છા મદાભારત નીલકંઠી ત્રીકાવાળું, તથા વાલ્મીકિ રામાયણ પણ અટીક મંગાવવાની થઇ મેં તે મંગાવી આપ્યાં, તે પત્રાત્મક પુસ્તકોની કિંમત અનુક્રમે રૂ. ૬૦ અને રૂ. ૨૫ હતી. આ પુસ્તકોમાંથી મદાભારતના પુસ્તકનું વચન ૬૫ મેર હતું ! આ પુસ્તકો આવ્યા પછી તે મારે ત્યાં રાખી મુકવાનાં દનાં. તેથી તે વાંચવાનાં મેં શરૂ કર્યાં, એક ચોપડી બાંધી તેમાં પવનો અંક, અધ્યાયનો અંક, અધ્યાયની શ્લોકમંજ્યા તથા અધ્યાયમાં શી દષ્ટીકત છે એવા મથાળાવાળાં બાનાં પાડી હું લખતો ગયો. જે કે પહેલે રચ્યે શ્લોકાર્થ સમજતા નહોતા, તથાપિ જ્ઞાનનો મંદમ્ આપુ રહેવાથી વાંચનાં રમજાતિ થતી નહિ. કેટલીક વાર તો વાંચ્યા મારે ઉભયરા પથ કરતો. પહેલે મદિને મદાભારતનું પારાયણ પૂરું થયું. મારી નોંધને અંતે " પ્રિયમિત્રો ! રત્નસંમદ મદાભારત વાંચે " હવેવાલિ

મેં બક્ષામણું લખી છે. મહાભારતમાં જે નથી તે બીજાં કોઈ જા-
નાટકાદિમાં જોવામાં આવતું નથી, અને જે જે અન્યત્ર કથાનકો દેખાય છે
તેં સર્વનું મૂળ મહાભારત છે એમ લાગે છે. હવે મને પુરાણોનાં તમામ
પાત્રો ત્રાત થઈ ગયાં અને કોઈ કથા મને અજાણી લાગતી નહિ. જેમ
જેમ હું મહાભારત વાંચતો ગયો તેમ તેમ સુનીતિને લગતા પ્રસંગો અને
શ્લોકો જુદા પુસ્તકક્રમે ઉતારતો ગયો. એ રીતે શૌનકપદ્ધતિ, દ્વાપત્રયો-
દશકમ્, દુર્ગાનિતરણમ્, વિદુરનીતિ, વગેરે અથા મેં ઉતારી લીધાં છે.
'નિસરતૈન્ય અથવા કમળની ચોરી' એ પ્રસંગ મને બહુ રમુજી લાગ્યો;
તેથી એટલું આખ્યાન મેં ગુજરાતી કવિતાક્રમે લખી રાખ્યું છે.

આ વર્ષમાં મારી પત્નીનું મરણ થયું. તરુણપણને લીધે મને એ
ધા અસહ્ય લાગ્યો. મેં આ વાત મારા મિત્ર ગણપતરાયને જણાવી. તેણે
મને પત્રદ્વારા દિલાસો આપ્યો, તથા પછી જાતે આવીને મારા મનને
શાંતિ મળે તેવાં વચનો કહ્યાં. એના મરણના સમાચાર કૃષિયામાં બદાર
પડ્યા કે ઘણાં સ્ત્રી પુરુષો બેગાં થઈ ગયાં. તેમણે લોકરીત કરવાની ઇચ્છા
જતાવી, પણ મેં ના કહી. ઉઠડ બાપુ અને એમના જીવન દીકરાઓ સાથે
મારે સારો સ્નેહ હતો. એક માસ સુધી એમણે મને મારે ઘર આવવાનું
ન કરવા દેતાં પોતાને ઘર એ વખત બોલાવતા. રાત્રે તેમના છોકરા
અને બીજાઓ મારે ઘર સુવા આવતા. જેમ બને તેમ તેઓ મને એકલો
પડવા ન દેતા. તેઓ ધારતા કે મન બીજી જગોએ લાગ્યું હોય ત્યારે
શોકનું દુઃખ કમી જાય છે, એમ છતાં મેં ઘણીક કવિતાઓ લખી અને
મેં મન વાળ્યું.

અમરેશ્વરની મારી પહેલીવારની નોકરીમાં (કેમકે બારેક વર્ષ પછી
ફરીને પણ એ ગામમાં મારી બહલી થઈ હતી) એક પ્રસંગ એવો બન્યો
હતો કે જેથી મેં સંસ્કૃત પુરાણો અને વૈદિકશાસ્ત્ર બહુવામાં વિશેષ ધ્યાન
આપ્યું હતું. તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે હતો :—

એક વખત કિરટમસના (ખરોખર મુદન યાદ નથી) તહેવારોમાં ઉત્તર વિભાગના મે. એન્જલ. ઇન્સ્પેક્ટર બુલ્ડર સાહેબે અમલેશ્વરમાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો હતો અને ગામની પશ્ચિમમાં આંમલીઓનાં ઝાડોમાં પોતાનો તબૂ નાંખ્યો હતો. બહુના મે. કલેક્ટર અને આસિ. કલેક્ટર સાહેબના તબૂઓ પણ ત્યાં ફેલાયા હતા. તેમના સીપાઇઓ અને ફૂતરાઓ પણ ત્યાં બમતા હતા. મને ખતર પડી કે શાળાખાનાના અમારા ઉપરી સાહેબનો મુકામ અહીં આવ્યો છે તેથી હું તેમને મળવા ગયો, પણ હું ગયો તે વખતે મેં ત્યાં કોઈ માણસ જોયું નહિ. એક ફૂતરો એક તબૂ આગળ બેઠો હતો. બધા તબૂઓમાંથી અમારા સાહેબનો તબૂ કયો તે પણ હું જાણી શક્યો નહિ. તબૂથી થોડેક દૂર હું કેટલીક વાર ઊભો રહ્યો. પણ કોઈ નજરે આવ્યું નહિ. આજ તમને દસવા જોયું લાગશે, પણ ખરીજ વાત કહું છું કે ગોરા સાહેબો પાસે એકાએક જતાં પણ મને ડર લાગ્યો. આ કારણથી આખરે હું પાછો ફરી માટે ધેર ગયો. બીજો દિવસે નેમનો સીપાઇ મારે ધેર આવ્યો અને મને કહ્યું કે આજ ચર વાગે સાહેબ તમારી નિશાળમાં આવશે. નિશાળમાં હું નેમની રાહ જોતો હતો; તેઓ પગે ચાલીનેજ આવ્યા; તેઓ આવ્યા એટલે જોફા બરાઇ ગયા અને કંઈક નવાઇ હોય તેમ જોવા લાગ્યા. સાહેબે ખુરશી લીધી અને ઊંકરાઓ પામે કવિતા બોલારી. નિશાળની સ્થિતિ પૂછી, સંખ્યા પૂછી, અબ્બામ પૂછ્યો. નકશામાં થોડાંક ગામ વગેરેના પ્રશ્નો પૂછ્યા. પહેલી ચોપડીના વર્ગને ઊભો કરી તેમને વંચાવા માંડ્યું. વર્ગના શિક્ષકને પૂછ્યું કે "કિટલા પાઠ થયા છે?" શિક્ષકે કહ્યું કે "પાંત્રીમ, આદેશ!" એક ઊંકરા સામું જોઇ કહ્યું: "પાંત્રીમનો પાઠ વાંચો!" તે ન વાંચી શક્યો. "સીસમો વાંચો." તે ન વાંચી શક્યો. "દશમો વાંચો." તે ન વાંચી શક્યો. "અક્ષતમો વાંચો" તે વાંચી શક્યો. "સાત પાઠ આવડે છે?" સાહેબ બોલ્યા. પંત્રી મારા સામું જોઇને સાહેબે કહ્યું: "પાંત્રીમ પાઠ આવડે છે એમ તો નમે કહેતા હતા!" મેં કહ્યું: "આદેશ! આ સરખાનોજ વર્ગ છે, તેથી નેમાં પાંત્રી કાંઈ નિયમ રોપ નહિ. શિક્ષકે પાંત્રીસ પાઠ કયા, તે વખતેમાં પણ કેટલા પાઠ

માલ્યા છે ને કશું હોયું જોઈએ. ”

સાહેબ—“ત્યારે આ છોકરાને શાળામાં આવતાં કેટલી મુશ્કેલી થઈ છે?”

તેના કેટલોગમાં દાખલ તારીખ જોઈને મેં કશું “આશરે સાત માસ, સાહેબ !”

“ત્યારે સાત માસમાં એ પાંચ પાઠ શીખ્યો !”

“એની હાજરી બરાબર નહિ હોય, સાહેબ.”

“હાજરી પત્રક લાવો.”

વર્ગશિક્ષકે તે આપ્યું અને તે હમેશાં હાજર હતો એમ માલમ પડ્યું ! સાહેબ અશ્ચર્ય દેખાડી બોલ્યા, “સાત મહિનામાં પાંચ પાઠ !” પછી સાહેબ ઉભા થયા અને જવા તૈયાર થયા તથા મને પોતાની સાથે આવવા ધસારત કરી. લોકો પાછળ આવના હતા તેમને જતા રહેવાનું કહ્યું. પછી રસ્તામાં આ પ્રમાણે વાતચીત થઈ :—

સાહેબ—“પહેલી ચોપડીના વર્ગમાં દરરોજ વાચન કેટલા કલાક શીખ્યો છો ?”

હું—“એક કલાક, સાહેબ”

સાહેબ—“એક માસમાં એાઝમાં એાછ કેટલા દિવસ વાચનના પાઠ શીખવાય છે ?”

હું—“આશરે પીંચ દિવસ.”

સાહેબ—“ત્યારે ૧૪૦ કલોકમાં સાત પાઠ શીખવ્યા ? તમે શું જોયું?”

હું—“પણ મારે દરરોજ ત્રણ વર્ગ શીખવવાના હોય છે, અને આસિ-સ્ટન્ટને પણ મોટા મોટા બે વર્ગ શીખવવા પડે છે.”

સાહેબ—“પણ તમે શું નીચલા વર્ગોનો અભ્યાસ જોતા નથી ? તમને સ્પષ્ટ અસાવતાં આવડતી નથી ! ડીક, હવે તમે જાણ શકો છો.” એ ન કહી સાહેબ પોતાનો તંબૂ નજીક આવવાથી તેમાં પેશી ગયા અને હું ગામના ચોરામાં ગયો, કેમકે મારા ડે. એ. ઇ. પરાગજન્તાઈનો મુકામ ત્યાં

આગ્યો છે એમ મને ખતર પડી દત્તી. સાહેબની વિઝિટની વાત મેં તેમને કહી. તે બોલ્યા, “ત્યારે સાહેબ ખુશ થયા નથી, અને નમને શાળા સંસ્થાવનાં આવડતી નથી, એમ તેમને લાગ્યું.”

મેં કહ્યું, “એમના, સાહેબ !”

“હીકે, બેઠકું”

પડી દું ઘેર ગયો.

બીજા દિવસે કે. માટેબને મળતાં તેમણે વાણીયું કે, “તમને ટૂનીંગ સૂક્ષ્મમાં બખુવા મોકલવાના તેમનો વિચાર હતો, પણ મેં તેમને વાણીયું કે ટૂનીંગમા મારો પહેલો નંબર હતો, ત્યારે તેણે તમને બેઠકાગણવાળા માની તમારા પગારમાં ઘટાડો કરવા કાર્ય હોય એમ લાગે છે ! જનમે ત્યાં સુધી હું બેઠકું”

તે પડી દશ કે જાર દિવસે મને દુકમ મળ્યો કે “આવના મામણી તમારો પગાર રૂ. ૧૦ કરવામાં આગ્યો છે.” આ જાણી મને દિલગિરી તો કાઢના ! પણ તે નાથે મને વિચાર આગ્યો કે તે સાહેબે મને બખુવવાને નાણાપક માની કમી કર્યો હોવા તો હું શું કરવું ? અને એજ કારણથી મોકલીને અચાનક માની કોઈક સ્વનંત્ર ધંધા શીખી મુકવાના જેટલી મેં વેચક અને પુરાણ શીખી મુકવામાં મન મગાડ્યું હતું.

ધંધો છોડશે જેને સાન મદિનામાં પાંચ જ પાંચ આવાજ દત્તી તેની નજીક કરનાં મને વાણીયું કે તે જરાજર દાગર જ નહેતો રહેતો, અને અગિયરકંઠ બેઠકારીથી તેની દાગરની પાડ્યો એવો હતો ! આ વાત મને પાડગર્મી માત્રમ પડી; પણ મેં વખતોવખત નક્કમ રાખી નહિ, તથા એવા એક બેઠકાર દિકાક ઉપર બગેમો રાખ્યો તેનું ફગ મારે બોમવડું પડ્યું ! એમાં મને કપરી માટેજ નગર કાંઈ મુકમાં થયો નહિ.

મેં વારંવાર મારી સિસા માફ થવા મે. એનયુ. ઇન્સ્પેક્ટરને
 અરજીઓ કરી. એક વાર તો જુદાંદર સાહેબ સંસ્કૃતના જ્ઞાતા છે એમ
 સમજી સંસ્કૃતમાં ગદ્યપદ્યાત્મક અરજી કરી, (આજ મને સમજાય છે કે
 તેમ કરવામાં કાંઈ અર્થ નહોતો), પણ મને કાંઈ જવાબ મળ્યો નહિ.
 છેવટની એક અરજીમાં મને જણાવ્યું કે તમારે બારોબાર અરજી ન
 કરતાં તમારા ડે. એ. ઇ. મારફતે અરજી મોકલવાનો રીવાજ રાખવો.
 ત્રણ મહિના પછી મે. ડે. એ. ઇ. સાહેબે જણાવ્યું કે તમને પગાર
 આવતા માસથી રૂ. ૧૨ મળશે, તથા તમારો બદલી આમોદ તાલુકાના
 જુવા ગામે કરવામાં આવી છે, માટે તમારો ચાન્સ આસિ. ને સોંપી
 તમારે ત્યાં હાજર થવું.

પ્રકરણ ૪ થુ.

બુવામાં મેહેતાજી.

બુવા આશરે ૧૨૫-૧૫૦ ધરતું ગામડું હતું, પણ તેમાં ૧૦ ધર આલ્મજીનાં ને થોડાંક બીજાં વર્ણનાં ધર બાદ કરતાં બધાં પાટીદારનાં ધર હતાં. પાટીદારે લગભગ બધાજ ખાતાખીતા અને સુખી હતા. ત્રિકમબાઈ કરીને ત્યાં એક અમીન હતા, જેસંગબાઈ પોલીસ પટેલ હતા, અને ત્રિભોવનદાસ ઉધરાતદાર હતા. આ છેલ્લા ગૃહસ્થ લક્ષ્યાધિપતિ હતા, અને આમોદ તથા કેરવાડના કાકોરનો સાથે તેમની લેવડદેવડ ચાલતી હતી.

ગામની ત્રણ બાજુએ ખાડી હતી અને પશ્ચિમમાં તળાવ હતું. તળાવને કાંઠે કુવો હતો તથા તેની પાસે મદાદેવનું દેવાલય અને તેની વિશાળ ધર્મશાળા હતી. ગામની વચ્ચે સ્વામિનારાયણનું સુંદર મંદિર બાંધેલું હતું. ઉપર જણાવેલા ઉધરાતદાર ત્રિભોવનદાસની એક ખડકી હતી. તેમાં ચારેક ધર હતાં ખડકીની બહાર એક વિશાળ માદ હતો તેના ઉપર સરકારી નિશાળ ખેસતી. માદની નીચે એક બાજુ કંડેગવાળો ચોરો હતો જેમાં ઉધરાતદારને ત્યાં આપનારાઓની મિજલમ બરાતી ચોરાની સામી બાજુએ હોબધ ઓટલી અને તે બેની વચ્ચે અંદરના ફળિયામાં જવાનો મોટો રસ્તો હતો. એ મિવાય ફળિયામાં જવા આવવાનો બીજો મુખ્યમાર્ગ નહોતો.

આટલું વર્ણન કર્યા સિવાય હવે પત્રીના પ્રસંગે ફીક પ્યાનમાં ન આવે, એમ મને લાગવાથી તે લેખ્યું છે. મારી બહવીનો મને હુકમ મળ્યો તે અગાઉની ગામની સ્થિતિ વિશે કાંઈક જણાવતું પણ યોગ્ય લાગે છે.

નિશાળમાં આશરે ૫૦ છોકરા ભણતા હતા પણ લાગ્યરી ધની ઓછી રહેતી હતી. નરબોરામ કરીને ઉમરેનો ખેડવાળ ત્યાં મેહેતાજી હતો, અને તે ગામના છેવાડા બાગે આલ્મજીના ફળિયામાં એક એકલા પડી

મહેતા ધરમાં બાડે રહેતો હતો. તે એકત્રો હતો તેથી ધરનું કામકાજ કરવા માટે એક રખારીની જુવાન છોકરી નેજે રાખી હતી. મેહેતાજીને તેની સાથે આડો વહેવાર છે એવી ગામમાં વાન ચાલી. જુવાનિયાઓ તેની ખજુબોદ કરવા લાગ્યા; અને આખું ગામ સ્વામિનારાયણના પંથમાં હોવાથી મેહેતાજીની આવી ચાલ પ્રતિ તિરસ્કારથી જોવા લાગ્યું. નિશાળમાં સંખ્યા કરી થઈ મધ્ય; લોકોએ મેહેતાજીને બદલવા અરજીઓ કરવા માંડી, પણ તત્કાળ કાંઈ બદલી થઈ નહિ.

એક દિવસ રાત્રે મેહેતાજી તથા પેલી છોકરી ધરમાં હતાં ત્યારે લાગ જોઈને જુવાનિયાઓએ બારણે સાંકળ વાંચી અને લોકોનું ટોળું એકઠું કર્યું. પછી મેહેતાજી પાસે બારણું ઉઘડાવ્યું અને બંનેને પકડ્યાં લોકોએ છોકરીને જત્યા દીધી અને મેહેતાજીને ચોરે લઈ ગયા. છોકરા તેને કાંકરા મારવા લાગ્યા અને લોકો દુરિયો બોલાવવા લાગ્યા. મુખીએ આવી લોકોને કાઢી મૂક્યા, તથા આવા પ્રતિષ્ઠિત ગામમાં તમારે આમ ન વર્તવું જોઈએ છત્યાદિ કહી તેમને વિદાય કર્યા. થોડે દિવસે ડે. એ. ઇ. પરીક્ષા કરવા આવ્યા ત્યારે લોકોએ તેમને આ હકીકત જણાવી અને મેહેતાજીની બદલી કરવા અરજ કરી. ડે. એ. ઇ. રેપેક્ટરે લોકોને ધીરજ આપી કે થોડા વખતમાં મેહેતાજીની બદલી થશે, અને તેને ડેકાણે એક વિદ્યાન અને ધણો મારો મેહેતાજી તમારે ત્યાં આવશે. ડે. એ. ઇ. ના આ હેતુ વાક્યે લોકોના મન પર બહુ સારી અસર કરી, અને તેઓ આતુરતાથી મારી રાહ જોવા લાગ્યા.

મને મજેલા હુકમ અન્વયે હું ત્યાં ગયો અને નિશાળમાં મારો સામાન ઉતાર્યો. નિશાળનો ચાજ લીધો. જૂના મેહેતાજી વિદ્યવ થયા. તે વખતે તેમના સંબંધમાં કાંઈ વાત મારા જાણવામાં નહોતી. શાળાની સ્થિતિ બહુ ખરાબ હતી. પહેલા વર્ગમાં ચોથી ચોપડી ચાલતી હતી અને તે વર્ગમાં આશરે ત્રણ કે ચાર જ છોકરા હતા ! નિશાળના એક ભાગમાં એક પાણું બાંધી ત્યાં મેં મારું રહેવાનું કર્યું, અને બાકીના ભાગમાં વર્ગો બેસાડી

તેમને શીખવવામા હું રોકાયેનો રહેતો. ધીમે ધીમે સખ્યા વધના માડો, અને બધા વર્ગોને શીખવાય, કોઇ છોકરો નવરો બેસી ન રહે એની મેં ગોઠવણ કરી. મારી માથે મારો ભાઇ શિવનાથ અને અમયેશ્વરના બે છોકરા આવ્યા હતા. તેમા પરમોત્તમ વેધનો દીકરો ગોવિંદરામ મારી પાસે સમૃત સીખતો હતો, તથા દયારામનો નાનો ભાઇ ભાદ્રજી ગુજરાતી શીખતો હતો. ચાર જણની રસોઇ અમે દિવમે કરતા નહિ, પણ રાત્રે કરતા, રાત્રે રોટલી, બાખરીઓ કે ચોપડા કરી મૂકતા, તે નિશાળ છૂટે ત્યારે દૂધની સાથે ખાતા અને પાછા રાત્રે દાળખાત કે ખીચડી ખાતા ।

વળી મેં એક કાગળમા સંસ્કૃત ભાષામા નિયમો લખ્યા હતા અને અમે ચારે જણુ મમજી શકતા હતા, તથા તે પ્રમાણે બહુ કાગળથી વર્તતા. તે નિયમો આના હતા —

- ૧ પ્રત્યહ પ્રાતઃકૃત્યર્થવરેણુ ગતેષુ સર્વે શયનાદુત્થાતવ્યમ્ ।
- ૨ તતો ગુપ્તગર્ભાં ગત્વા તન્ન પ્રાતર્વિધિં નિર્વર્ય ગૃહમાગન્તવ્યમ્ ।
- ૩ તતો ચાવદશ સ્વે સ્વે વિદ્યાભ્યસને વર્તિતયમ્ ।

ઈત્યાદિ

નિયમોમા લખેની ગુપ્તગર્ભા તે એક ચોખ્ખા પણ ખારા પાણીવાળી ખાડી, જે ગામથી પૂર્વેમા ચાર પાય ખેતરના દૂર હતી ત્યાં નદાવા ધોનાની સગવડ સારી હતી, તથા જ્યારે કપામના ખેતરોમા થઈને મરાગમા અમે જતા ત્યારે કપાસના છોડવાના મુગધેથી તથા ખુની દવાથી અમારા મન બહુ પ્રસન્ન થતા. નવ મહિના ૩. ૧૨) લીધા પછી મારો પગાર પાડો ૩ ૧૫) કરવામા આવ્યો હતો.

મારી શાળામા મખ્યા વધવાની સાથે ધોરણુ પણ વધ્યાં, ઉપચા ધોરણોમા વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા ત્યારે એક આમિસ્ટન્ટની માગણી કરી, અને મારી પમંદગીનો એક શિક્ષક ૩ ૫)થી નીમાઇ આવ્યો. આ શિક્ષક મારી પડોરામા જ રહેતો હતો તે મારા જેટલી ઉમ્મરનો હતો અને

સ્વામિનારાયણે ચુસ્ત ભક્ત હતા. તે મને વારંવાર મંદિરમાં આવવા કહેતો, પણ ત્યાં કાંઈ વાંચવાનું મળે તો આવું, એમ હું ઉત્તર આપતો. તપાસ કરતાં ત્યાં વચનામૃત અને ભક્તચિંતામણિ નામે પુસ્તકો હતાં, તેથી દરરોજ સાયંકાળે હું ત્યાં જવા લાગ્યો અને વચનામૃતની કથા કરવા લાગ્યો. લોકો મારું વ્યાખ્યાન સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયા અને ગામમાં મારી પ્રશંસા થવા લાગી. હવે મને દૂધ અને ગળતણું મફત મળતું તથા ઉધરાતદાર પટેલ-જેમને સામાન્યતઃ ‘દાભાઈ’ કહેતા-તેમણે કાઢીઆઓ પાસેથી દરરોજ શેર શાક મને મફત મળે એવી વ્યવસ્થા કરી. હું રાત્રે મારા ભાઈને અને એમના છોકરાને અગ્રેજી શીખવતો તથા એમનો છોકરો અને બે ભત્રિજાં પણ મારા ભાઈ સાથે જ સૂઈ રહેવા આવતા.

આ વખતે અમારા ડે. એ. ઇ. રા. સા. ગોપાળજી ગુલાબભાઈ આવ્યા હતા. તેમની સખ્તાઈની વાતો ઘણી સંભળાતી ! મેહેતાજીઓ તેમનાથી ધ્રુજતા હતા ! તેમણે એક સરકયુલર કાઢ્યો કે નિશાળોમાં રહેતા રોજમેળ ખાતાવહી બધે કરવાનાં છે, માટે નિશાળખાતે કાંઈ લેણું દેવું હોય તો અમુક નમુનાનું પત્રક ભરી મોકલવું. નિશાળનું કન્ડીન્જન્ટ રૂ. ૧) તથા ભાડું રૂ. ૧૫ દર ત્રણ મહિને નિયમિત મળ્યે જતું, તેથી નિશાળખાતે કાંઈ લેણું પડતું નથી એમ અમે માન્યું, અને પત્રકમાં શ્રેયો ભરી મોકલી. આનું પરિણામ એ થયું કે અમારું ત્રણ માસનું ચક્રેણું ભાડું અને કન્ડીન્જન્ટ અમને મળ્યું નહિ, અને ધરતું જોડવાનું થયું. જ્યારે અમે જાણ્યું કે કન્ડીન્જન્ટ અને ભાડું નહિ મળે ત્યારે અમે ડે. એ. ઇ. ને, એ. ઇ. ને, અને છેવટે મે. ડિરેક્ટર સાહેબને અરજીઓ કરી. આખા જીલ્લામાં આવી જ રીતે થયેલું હેવાથી જૂમારો વિશેષ થયો, અને સરકયુલર કાઢવામાં ડે. એ. ઇ. સાહેબે જાણી જોઈને બિચારા મેહેતાજી-ઓને બૂલાવ્યા છે એમ માલમ પડવાથી જે તે શાળામાં રા. મા. ગોપાળજીભાઈએ કન્ડીન્જન્ટ ભાડું પેતાના પદરથી ચૂકવું કરી પાવનીઓ મેળવવી એમ હુકમ કર્યો.

‘તેમને તપાસ કરતાં એમ માલમ પડ્યું કે મે. ડિરેક્ટર માહેજને અંકુશોદ કરાવવામાં શુવાના મેહેતાશની ઉશ્કેરણી હતી. તેથી તેમને શરૂમાં મારા પર ઉતર્યો. મને કેન્યુઅલ રજા પણ મંગલી કંકણ થઈ પડી ! સદન આજતમાં કંપકા બરેલા હુકમો આવવા લગ્યા. માનિક પત્રોમાં કાંઈ છેકણક કે બૂલ જણાતાં ચાર આના-આડ આના-ક-ટી-ગ-ટમાંથી કાપી લેવાતા.

કહાનમનાં ગામોમાં મુખ્યત્વે કપામ થતો. તેની તથા ધડિં અને જુવારની ખેતીની મોમમ લેવાનો સમય પાસે પામે આવતો, તેથી કાગણ માગ્યો તે પૈશાખ મામ સુધી ત્રણ મહિના હાજરી કરી રહેતી, અને છોકરા શી ન આપે તેથી તેમનાં નામ કરવાં પડતાં. મેં માગણી કરી કે દર મહિને શી લેવાય છે તેના કરતાં માર્યંથી ત્રણ ત્રણ મહિનાની શી મામટી વસુલ લેવાનો હુકમ થાય તો સાડં. દૈવગોગે આ પ્રકાર ઉપરિ સાહેબોને પસંદ પડ્યો અને કહાનમના તાનુકાઓ માટે ત્રેમાસિક શી લેવાનું ધારણ શરૂ થયું.

અરૂં છલ્લાના કેળવણીના ઇતિહાસમાં કવિ ગણુપનરામે રા. સા. ગોપાળજીબાઈની શાળાની વિજિટોને ઉદ્દેશીને લખ્યું છે કે,

“ સોરડી ઘોડી પર સ્વાર થઈ સંચરે,
પૈગડું પાંચ જોગનનું માડે ! ”

એક વખત મેં માસના ખરા તડકામાં બપોરે સાડા બાર વાગે સાહેમ શાળામાં પંધાર્યા ! બપોરે કંડકમાં બેસવા માટે મેં જવાસા મંગાવી તેની એક લાંબી ટટ્ટી માદના નીચલા ભાગમાં ચોરાના કંડેડા ઉપર ભરાવી હતી, તથા તે હમેશાં લીલા રહે માટે એક ઊંચે દગેલા કાણા ઘડામાંથી આખી ટટ્ટી પર પાણી પમરે એવી ચુકિત કરી હતી. વળી તે ગામની આગપામ મીઠણીનાં બહુ ઝાડ હતાં; તેમાંથી ડાળાં કપાવી મંગાવીને હું નિશાળ માટે સાવરણી બાંધીને તેને દબાવી મૂકવાનો ઉદ્યોગ કરતો હતો. આ વખતે અચાનક તેઓ માહેજે દાદર ઉપર ડોકું કાઢ્યું. હું તરતજ ઉભો થયો.

મેં ઘોતીયું અને પહેરણું પહેયું' હતું; તરતજ માથે 'પાઘડી મૂકી મેં સાહેબને સલામ કરી. તેઓ ખૂરશી પર બેઠા; મેં ઠંડું પાણી ટેબલ પર મૂક્યું અને પંજો નાંખવા લાગ્યો. મારા હાથમાંથી તેમણે પંજો લેઇ લીધો અને પોતેજ થોડી વાર હલાવી પછી ટેબલ પર મૂક્યો. પાણી પીધું; પછી પૂછ્યું;

“છોકરા ક્યાં છે?”

મેં કહ્યું, “શાળા બે વાગે ખરાશે.”

“એમ ! બે વખતની શાળા છે?”

“હા, હા.”

“તમે શું કરતા હતા?”

“સાવરણી બાંધતો હતો !”

“કંટી-જન્ટ બચાવવા !”

“હું કાંઈ બોલ્યો નહિ.”

“નીચે ટટી કેણે બાંધી છે?”

“આ છોકરાઓએ સાહેબ,” મારા બાપ વગેરે ત્રણ જણ તરફ આંગણી કરી મેં કહ્યું.

“એ કેણુ છે?”

“એક તો મારો બાપ છે; બીજો ખાલણનો છોકરો મારી પાસે સંસ્કૃત બણે છે; અને ત્રીજો મારા એક મિત્રનો છોકરો છે.”

“બધા તમારી સાથે રહે છે?”

“હા, સાહેબ !”

“ઠીક, ઠીક;” એમ કહી ઊભા થયા.

મેં કહ્યું; “સાહેબ, અરધો કલાક રોકાઓ તો છોકરાઓ આવી જશે”. નહિ! “તમારા જેવો અવકાશ અમને ક્યાંથી હોય?”

એમ કહી હું સાવરણી બાંધતો હતો તે બદલ ટકોર કરી. તેઓ નીચે ઉતરી થોડી પર સ્નાન થઇ ચાલ્યા ગયા.

કવિ ગણપતરામ સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો, એ વાન
ખાઈ કહેવામાં આવી છે, એક વખત એક કવિતામય પત્ર મેં તેમને
લખ્યો હતો. ને પત્ર ટપાલતો સીધાં આપવા આવ્યો ત્યાં કવિ રા. સ્વા.
ગોપાળજીભાઈની ઓફિસમાં બેઠા હતા, (કેમકે તે વખતે તેમનો મકામ
હજીર હતો.) મારો પત્ર જોઈને રા. સ્વા. ગોપાળજીભાઈએ પૂછ્યું “કાનો
કામગીર છે?” કવિ ગણપતરામે જવાબ દીધો : “એ તો મારા મિત્ર
છાત્રાલાલનો છે.”

ગોપા.—“ત્યારે તો અમારી નિન્દા કરી હશે?”

ગણ.—“ના સાહેબ, એ કોઈની નિન્દા કે એવો નથી.”

ગોપ.—“તમારી કાંઈ ખાતરી વાત હશે?”

ગણ.—“ના સાહેબ, કોઈ કોઈ વખત કવિતા કે એવાજ શ્રીમંત કોઈ
વિષય ઉપર અમે ચર્ચા ચલાવીએ છીએ.”

ગોપા.—“ત્યારે તો મારે જોવામાં અડચણ નથી!”

ગણ.—“હવે સાહેબ,” એમ કહી ગણપતરામે તે પત્ર કે. સ્વા. ને
આપ્યો. એ પત્ર આપ્યો ત્યાં સુધીકાલિદાસમાં લખ્યો હતો. તેમાં
કેટલાક સાંસ્કૃતિક ઉપાધિઓને સંધિ થયેલી મનના સ્થિતિ અને નિયમ
સંબંધી વાન હતી. તેમાંથી એક એક રા. સ્વા. ગોપાળજીએ મારેની
આર પાંચ વાર પાંચો. તે આ પ્રમાણે હતો :—

રાગમાં પપ્પ નોગ દુનરિ આ જોડિ હિમે જાગી,
આરી મોનમ મેતના મમ દરે, એકે ન રેંગે દરે:
આપે છે ઉપરિ પ્રચંડ અમને ને રંડ અન્વાણી—
તે મેંતા પ્રિય મિત્ર ! દામ મનની આ દાવ રેંતી નથી.

“કેમ ! દું કરેનો ને અરી વાન ને ? અમરી નિન્દા છે કે નહિ ?
રંડ ! અને ને વાંડ પ્રચંડ ! અને ને પાડે અન્વાણી !”

ગણુ.—“પણુ તે. કાંઈ આપનેજ ઉદ્દેશીને નથી લખ્યું ! કવિતામાં તો લગાર અતિશયોક્તિ હોયજ !”

ગોપાળજીભાઈ લગાર હસ્યા. “ મિત્રને બચાવ કરવો એ તમારી ફરજ છે. કાંઈ નહિ, એ તો તમારા મિત્ર મને વગર ઓળખ્યે લખ્યું છે, તેનું મારા મનમાં કાંઈ નથી.”

તે પછી થોડે દહાડે તેમનો મુકામ આમોદ આવ્યો. હું તેમને મળવા ગયો અને મારી નિશાળની પરીક્ષા ક્યારે રાખી છે તે પૂછ્યું. ગોપાળજીભાઈ મને જોઈને બોલ્યા : “ઓહો ! તમે આવ્યા કે ? ”આપે છે ઉપરી પ્રચંડ અમને જે દંડ અન્યાયથી !” હવે તમે ન્યાયની આશા શી રીતે રાખી શકો ?” પણુ મને ગણુપતરામે પ્રથમથીજ દેહેજમાં અનેલી હકીકત જણાવી દીધી હતી, તેથી હું કાંઈ પણુ વિસ્મય ન પામતાં બોલ્યો : “સાહેબ, આપના મનમાં કદી ન્યાય હોય અને અમને તે અન્યાય બાસે તો તે અન્યાય નથી પણુ ન્યાય છે એમ આપ શું ન સમજાવી શકો ? આપના મનમાં જે જાગત હિસાબ વગરની હોય તે અમારા સરખા ગરીબને બારે હોય તે આપ તો જાણોજ છો ”.

“કીક કીક, પરમ દહાડે તમારે ત્યાં આવીશું, કારમો લઇ જઇ તૈયાર કરી રાખો.”

“વાર સાહેબ,” કહી થોડી વાર ખેસી હું ગયો. પરીક્ષા કરવા તેઓ આવ્યા પણુ બધાજ નપાસ ! એક એક વર્ગમાં એક એક છોકરોજ પાસ ! જ્યાં ધીરણના ત્રણ છોકરા માત્ર પરીક્ષા વિના આવી રહ્યા. ડે. સાહેબે મને કહ્યું કે, “અમારો મુકામ ટંકારિયે ગયો હશે. તે અહીંથી કેટલે દૂર છે ?” મેં કહ્યું કે ત્રણ ગાઉ. “ત્યારે આ ત્રણ છોકરા લેઇ કાલે સવારે આવશો કે પછી આવે છે ઉપરી પ્રચંડ અમને..., એમ હોય તો અમેજ અહીં આવીએ !”

“ નહિ સાહેબ, હું સવારમાં આંક વાગતાં ત્યાં હાજર થઈશ.” “હીક” કહી સાહેબ પરીક્ષાનાં કારમો લખ વિદાય થયા.

બીજો દિવસે ત્રણ છોકરાઓને લેઈને હું ત્યાં ગયો. તેમાં એક માગે બાઈ અને બીજા બે પાટીદારના છોકરા હતા. સાહેબ તો ગામડે પરીક્ષા લેવા ગયા હતા, પણ પહેલા કારકુન ખંડુભાઈને પરીક્ષા લેઈ કાગળ ઉપર માકસ હાખી રાખવાનું કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે ઓદ્દિસમાંજ પરીક્ષા શરૂ થઈ. બીજો કારકુન સુનીલાલ કરીને ખેડાનો વતની વાણીયો હતો. હું આલીંદરાનો-ખેડાથી રૂકત ચાર ગાઉ પરજ રહેનારો દોષાથી અમાન વતની તરીકે તેની પ્રીતિ મારા તરફ હતી.

તેણે મને પાસે બેસાડી ધીમેથી કહ્યું કે, “ઉપરી માથે જુજ બાબતમાં તકરાર કરવી સાફ નહિ; જુઓ, તમે સાહેબની વિરુદ્ધ અરજીઓ કરી અને કગાળી, તેને પરિણામે તમારી બધાની બૂઝનું પરિણામ સાહેબને બોગવવું પડે એ તમને હીક લાગે કે ?”

મેં કહ્યું, “પણ એવી શી બાબત છે ?”

સુની—“કેમ જાણું તો નથી? બધાના કંટીન્ડાન્ડ બાકાના પૈસા સાહેબે જીને તેને આપી પાવતીઓ લેવાની છે તે !”

મેં—“તમારું શું કહેવું છે ?”

સુની—“હું એમ કહું છું કે તમે પાવતી લખી આપો કે મને કંટીન્ડાન્ડ બાકું મે. રૂ. એ. મા. તરફથી મળી ગયું છે. દીર્ઘદર્શી વાણીયા થાઓ, પાછળજી બિલ્લજી ન થરો. તમે મારા વતની છો તેથી તમને કહું છું. વળી તમારી પાવતીની બીજાને અસર થશે. અમજવા ? કહેા તો લખું પાવતી.”

મેં—“ સજો”.

“ સુનીચાસે પાવતી લખી, મેં તે ઉપર મંજી કરી. તે પાવતી તેણે દે-કસાકને આપી.

અગિયાર વાગતાં તાપથી રાતાચોળ થઈ ગયેલા સાહેબ આવ્યા. ડંડા પડ્યા પછી પેલી પાવતી સાહેબને ખતાવી. સાહેબે મારા સામું જોઈને કહ્યું: “કેમ છોડાલાલ, નાણું મળ્યાં?”

મેં કહ્યું—“હા સાહેબ! મારા જાણવામાં ખરી વાત આજ જ આવે છે!”

સાહેબ—(મારા તરફ) “એમાં!”; (ખંડુભાઈને) “છોકરાઓ તપાસ્યા કે?”

ખંડુ—“હા સાહેબ!” માકુંશીટના કાગળો રજુ કર્યા. સાહેબે તે લેઈને જાનૂ મૂક્યા. પછી મને પૂછ્યું: “ખાવાપીવાનું કેમ કયું?”

મેં—“બે છોકરા પાટીદારના હતા તે તો ગામમાં એમના સગાને ત્યાં જમી આવ્યા, અને અમને બે બાઈને રજા હોય તો કત્રાકમાં પહોંચી જઈશું?”

સાહેબ—“પણ તમે બે અહીં જ જમી લ્યો તો?”

મેં—નહિ સાહેબ, જુવા કાંઈ દૂર નથી.

સાહેબ—ખંડુભાઈ! એમને નહાવાનું પાણી અપાવો. નિશાળના મેહેતાજીને કહીને ગામમાંથી બે અબેદિયાં મંગાવ્યાં. અમે બે ત્યાં જમ્યા. બધા જમીને એકા પછી મારી શાળાનાં કામ લેઈ શાહીથી આંકડા મૂકી મને કહ્યું કે, “તમારી શાળાનું પરિણામ સંતોષકારક છે. તમને અંતરમાં માસથી ૧૫૫૭૦=૨૨૧૧ પગાર મળશે.”

“એ બધી આપની મહેરબાની સાહેબ!”

“નહિ, તમારી મહેનતનું ફળ છે.”

પછી રજા માગી અમે વિદાય થયા.

જુવાની નિશાળમાં હું પ્રથમ આવ્યો, ત્યારે જાપેલી કોપી જુકો કે કોપી રહીયો મળતી નહિ. છોકરાઓના અક્ષર સુધારવાને મેં જાતે યત્ન કરવા

માંડ્યો. મેં એક સર્વાક્ષર માલિની છંદ અથવા જેમાં વર્ણુમાળાના બધા અક્ષર આવી જાય એવી કવિતા બનાવી. એ કવિતાનું એક ચરણ હું દરેક છોકરાની કેપી છુકને મથાળે લખી આપતો અને નેના જેવા અક્ષર લખવાનું કહેતો. જેટલા અક્ષર નમૂના પ્રમાણે લખાયે તેટલા માર્કસ આપતો. આનું પરિણામ એ થયું કે થોડા દહાડામાં બધા છોકરાના અક્ષરો ઘણે ભાગે સુધરી ગયા. કેટલાકના અક્ષર તો મારી સાથે એટલા બધા મળતા આવતા કે આ માર્કેન્ડ લખેલું છે એવો મને પ્રભ થયો ! એ માલિની છંદ હજી મને યાદ છે :—

“શરદ ધન ગવાથી આવિ ખાસી અગાડી,
જગ મળ વણ કીધાં, જશની લીલિ ઝાડી;
બચપન બહ ! બેઠું ટાલનું એ ફરીને,
વિયમ હરકતો ગે સુઝ ! બો બપડીને,”

આ તો શાળા સંબંધી મેં મારી વાત કરી. હરે બીજી અંસારી વાત કહું છું.

આખું ગામ સત્સંગી અને હું એકથો કુમંગી ? દતો. દરેક પર બ્રાહ્મણનાં દર્તા તે પછી મતસંગીની કંડીવાળાં દર્તા. મને ત્યાં ગયા પડી થોડા વખતમાં માત્રમ પડ્યું કે સત્સંગી ચવાથી મારી શાળા વિશેષ આબાહ થયો. તેથી હું ગયો તેજ વર્ષના ચોમાસામાં સાધુ આગ્યા ત્યારે એક કૃષ્ણચંદ્રવનદાસ નામના સાધુ પામે મેં ગભાંગ ગ્રંથ કર્યો. મારો આનિરંદટ પછી ધણો રાજ થયો. મેં કંડી બાંધી અને મત્સંગીનું ટીકું કરવા માંડ્યું, સારા અક્ષરે શિલાપત્રીની નકલ કરી લીધી. એમ બીજા અંતરથી હું સ્વભાવવાદી બની ગયો હતો અને દામદની માથે નથા મારા આનિરંદટ માથે તે સંબંધી ગવ્યાં કરતો. એ ગામમાં માધવરામ નામે એક પુરાણી રહેતો દતો. તે પાખ દત્ત સત્સંગી દતો. તેનું મંરકન પાત્ર કાયું હતું તથાપિ તે મારી સાથે બ્રહ્મદમ્ દુર્માદમ્ બોલતો. તેની ગથે જન

સ્વભાવવાદની વાતો કરવા માંડી, અને થોડા વખતમાં ગુલાબદાસ, દાબઈ, ત્રિકમભાઈ અને માધવરામ, એટલા અને એકમતના થયા.

એક વખત કવિ ગણપતરામ દેહેજીથી બુરે આવ્યા અને તેમના છોકરાનું ઉપનીત હોવાથી મને આમોદ તેડી ગયા. છોકરાના મામા તરફનું કોઈ નહોતું તેથી મેં તેના મામા તરીકે ઉપચાર કર્યો. ગણપતરામે મને શાસ્ત્રી વૈજનાથ^૧ સાથે મુલાકાત કરાવ્યો. મુંબઈવાળા જીવજીવાલજી મહારાજના તે વિદ્યાગુરુ હતા, તથા તેમણે મથુરા વગેરે રથજો સભાઓમાં વાદ કરી જય મેળવ્યો હતો. ન્યાય અને સાહિત્યશાસ્ત્રમાં તે વિશારદ હતા, પણ તેની સાથે બીજાં શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોથી પણ તે અજાણ્ય નહોતા. તેમણે સત્સંગવિજય, જ્ઞાનદીપ, મિથ્યાચારપ્રહસન, અને બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં રચ્યાં હતાં. તેમાંથી પહેલાં બે પુસ્તકો છપાયાં છે. (જ્ઞાનદીપનું ગુજરાતી ભાષાન્તર મેં ક્યું હતું.)

શાસ્ત્રીજીએ કૃપા કરી મને ન્યાયશાસ્ત્ર ભણાવવાની અનુમતિ આપી. દર રવિવારે મારે આમોદ આવવું અને સાત દિવસનો પાઠ શીખી જવો એમ ક્યું. તે પ્રમાણે મેં નિયમથી ચાલુ રાખ્યું. વળી તે ઉપરાંત શાસ્ત્રીજીએ મારી પ્રવૃત્તિ જોઈને મને અધરાં કાઢ્યો શીખવવાનું પણ શરૂ કર્યું, અને વિશ્વગુણદર્શ, ભારતચંપૂ અને લક્ષ્મીસદસ્ય એ કાઢ્યો ભણાવ્યાં.

કેટલાક વખત પછી 'તત્ત્વગોળ' એ નામે સ્વભાવવાદનું પ્રતિબદ્ધ કરનારું એક નાનું પુસ્તક મેં રચ્યું અને તે શાસ્ત્રીજીને બતાવ્યું. શાસ્ત્રીજીએ ધ્યાન આપીને તે વાંચી જોયું અને પછી હસીને મરકરીમાં મને કહ્યું કે, તમે તો હવે તત્ત્વગોળ જેવા ગદ્ય વિષય ઉપર પણ અંથ રચો છો તે જોઈ મને આનંદ થયો છે. દાદર નીચે પોથીઓ સીંચી મૂકી હતી તેમાં એક લાલ બાંધણુવાળી પોથી બતાવી મને કહ્યું કે, પેલા પોથી લાવો, છોડો, ક્યો અંથ છે ?

૧ આ શાસ્ત્રી વડોદરાના સુપ્રસિદ્ધ મહામહોપાધ્યાય તર્કવાચરપતિ ખડરીનાથ શાસ્ત્રીના પિત્રાઈ દાકા થતા હતા. (સં.)

મેં કહ્યું :- “મર્વદશનમંદ.”

શાસ્ત્રી :- “હીક, વાંચો. પ્રથમ શું છે ? સમજાય છે ?”

મેં પહેલાં બે પૃષ્ઠ વાંચીને કહ્યું કે, એમાં ચાર્વાકે દર્શન છે અને મને સમજાય છે.

શાસ્ત્રી :- “આગળ વાંચો.”

મેં બોદ્ધદર્શનનો થોડો ભાગ વાંચ્યો. તેની પરિભાષા સમજાઈ નહિ. પછી જૈનદર્શન થોડુંક વાંચ્યું, તે પણ મને દુર્ગમ લાગ્યું. પછીના મંથનાં પાના ફેરવી ફેરવી હું વાંચવા લાગ્યો. પણ નિઃશ્વાન્ત કાંઈ ધ્યાનમાં ન આવ્યો. આખરે મેં કહ્યું : “આ અંથ મારાથી સમજાય એવો નથી.”

શાસ્ત્રી :- “છેવટે શું છે ?”

મેં કહ્યું :- “વેદાન્તદર્શન; એ પણ દુર્બોધ છે.”

શાસ્ત્રી :- “તમારા જેવા ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ ના અથ લખનારનો આ દર્શન-કારોના વિચારમાં પ્રવેશ થઈ ગયો નથી એ આશ્ચર્ય છે ! તમે જ્યાં વેદાન્ત દર્શનનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે આ ખતું તમે સમજી ગયો અને ત્યારે તમે જાણ્યો કે તમારું પુનઃ જ્ઞાન નાખસા જેવું છે. મારી તમને મનાઈ છે કે તમારે વેદાન્તદર્શન શીખવું.”

મેં કહ્યું :- “બ્રહ્મ નિવાય મારું મિથ્યા છે, આ જગત દોરડીમાં મિથ્યા આપના જેવું શ્રમ માન છે હંત્યાદિ વાતો વેદાન્તમાં પ્રતિપાદન કરી છે, અને તે સામાન્ય બુદ્ધિથી પણ ઉલટી છે, મોટે એવું શાસ્ત્ર સીખવવામાં મમય ગાળ્યો મને નકામો લાગે છે.”

શાસ્ત્રી હમ્મશ અને બોલ્યા : “અવિચારમળીયં મલ્લમ્નન્તર્યમ્. ત્યાં સુધી તમે વેદાન્ત જાણ્યો નહિ ત્યાં સુધી ખતું તત્ત્વજ્ઞાન તમારા હાથમાં આવવાનું નથી.”

એવામાં એક દામોદર દીનાનાથ^૧ કરીને અંડર ડ્રેન્ચ્યુએટ શાસ્ત્રીની પાસે તકેસંગદ શીખતો હતો તે આવ્યો. તેને શીખવ્યું ત્યાં સુધી હું બેઠો. અને પછી તેની સાથેજ ઉડ્યો. તેણે મને રસ્તામાં પૂછ્યું કે તમે શું બણે છો ? મેં બધું કહ્યું. તેમને ઘેર તેડી ગયો અને પોતાને સમવાયિ અને અસમવાયિ કારણ સમજાવવા મને કહ્યું. મેં તેને યથામતિ સમજાવ્યું. મારા ખુશાસાથી તે એટલો ખુશ થયો કે તેની સાથે આગળ ઉપર મારી ગાદ મિત્રતા થઇ.

મારી હકીકત સાંભળી તેણે મને કહ્યું કે “તમારો અગ્રેજ અભ્યાસ તમે આગળ વધારો. હું ભરૂચ હાઇસ્કૂલમાં હાલ નોકર છું અને બી. એ. નો અભ્યાસ કરું છું. તમે મારી પાસે એકાદ મહિનો રહો તો મારે તમારી પાસે કાંદજરી વાંચવાની ઇચ્છા છે, અને તમારો અગ્રેજ અભ્યાસ પણ ચાલુ થશે.”

મેં કહ્યું કે, “હું ગામડાની નિશાળનો મેહેતાજી છું. કેમ્બ્રિજ રજા પણ મહામુસીજતે અમને મળે છે, તો પછી એકાદ માસની વાત જ શી ?”

દામોદર—“પણ તમે આવવા રાજી હો તો રજા મળવાની ગોડવણ હું કરીશ. તમે રિપોર્ટ લખી મોકલો. તમારી હકીકત રજા મંજૂર થશે.”

પછી એક દિવસ તે જુને મારી સાથે આવ્યા, રાત રહ્યા, અને મારી પાસે રિપોર્ટ લખાવી તે ગયા.

હું તે વખતે એકલો હતો. બીજા છોકરા તેમને ગામ જતા રહ્યા હતા અને મારો બાઇ પણ અલીપેર ગયો હતો. મારી રજા મંજૂર થઇ આવી અને હું ભરૂચ દામોદરને ઘેર ગયો. તેણે મારી પાસે કાંદજરી વાંચવાનું શરૂ કર્યું, અને મને અગ્રેજ થડું જુક સેકન્ડ પાર્ટ^૨ શીખવવા માંડ્યો. તેની સાથે હાવડનું આમર પણ ચલાવવા માંડ્યું. જોત જોતામાં મહિનો પૂરો થયો અને હું મારા ગામ પર હાજર થયો.

૧ આ બાઇ રામકવાળા બ્રાહ્મણનાતિમાં પહેલા ડ્રેન્ચ્યુએટ થયા હતા. (સં.)

મેં અગ્રેજી અને મંસ્ફૂત અબ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. દર રવિવારે હું સવારમાં વહેરો ખાઈ લેઈને આમોદ જતો. ત્યાં કોઈપણ અગ્રેજી જાણનાર મને મળતો તેની પાસેથી મને ન આવડતા શબ્દોના અર્થ લખાવી લેતો અને વાક્યાર્થ મારી મેળે બેમાડતો. કદાચ વાક્યાર્થ ન સમજાય તો ત્યાં નિશાની કરી બીજો રવિવારે તેનો ખુલાસો મેળવતો. આ કામમાં મારા મિત્ર નંદલાલ રણછોડાસ^૧ (પાછળથી નડિયાદમાં વકીલ હતા તે) તરફથી મને ઘણી મદદ મળતી.

એક રવિવારે છુવાના કોઈ માણસના કમણિયામાં બેસીને હું આમોદથી છુવે જતો હતો, તેવામાં પાછળથી ઘોડે બેસી એક પારસી ગૃહન્ય આવતો મને માલમ પડ્યા, તે અમારી ગાડીની લગોલગ આવ્યા, પણ રસ્તો એવો માંદડો હતો કે ગાડીની એકે બાજુ પાર થઈને ઘોડો નીકળી શકે નહિ, માટે રસ્તો મોકળો આવતા સુધી તે અમારી ગાડીની પાછળ પાછળ પોતાનો ઘોડો ચલાવતા હતા.

તેમણે મને પૂછ્યું કે “ ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ છુવે, ત્યાં મેહતાજી હું. ”

“ આમોદ કેમ ગયા હતા ? ”

“ ત્યાં હું દર રવિવારે મંસ્ફૂત તથા અગ્રેજી શીખવા માટે જાઉં છું, ”

“ અગ્રેજી કોની પાસે શીખો છો ? ”

“ ઘણું કરીને નંદલાલ કરીને એક મારો મિત્ર છે તેની પાસે અથવા બીજો પણ કોઈ અગ્રેજી જાણનાર હોય તેની પાસે. ”

“ પેલા વકીલનો અબ્યાસ કરે છે તે નંદલાલ રણછોડાસ ? કીક કરો છો; વાઈ, મહેરજાની કરી મારી આ પાપડી તમારી ગાડીમાં મૂકશો ? ” એમ કહી માથેથી પાપડી ઉતારી મને આપી, તેમને માથે ફક્ત ટોપી રહી.

૧ આ બાઈ સ્વ. પ્રા. મણિલાલ નશુભાઈ દિવેદીના પરમ મિત્ર હતા. (સં.)

સોડેક આલ્યા એટલે તે મને કહે કે, “મેહેતાણ સાહેબ, આ મારી પાંચડી તમોને કેવી દેખાય છે વાર ? જગાર પહેરી જુઓને !”

મેં આનોકાની કરી અને કહ્યું કે, “તમારી પારસીની પાંચડી અમો આજીવજી કમ પહેરાય ?”

“પણ એમાં શું ? જગાર પહેરો તો ખરા !”

મેં તેમની પાંચડી મારે માથે ઝૂકી, તે જોઈ તે જોડ્યા ! “વાદ ! લને સો જન્ય જરાજર પારસી !-લને તુમને કાંઈ આજીવ કહેસે નહિ !”

મેં પાંચડી ઉતારી ત્રીયે ઘૂકી અને કહ્યું “આપ ક્યાં જાઓ છો ?”

‘તમારા ગમમાં ચરકારી નિશાળ જાંબવાની છે તેની જગો જોવા જાઉં છું.’

“ત્યારે આપ મામલતદાર આદેખ !”

“હા, મારા જેવું કાંઈ કામ દોય તો કહેજો. તમો આમોદ આવો ત્યારે જરૂર મને મળજો, હું તમોને અગ્રેજી ગીજવામાં જનની મદદ કરીશ. મારી પાંચડી મને ગોરામાં પડેઆડજો.” એમ કહી રસ્તો પડેજો આવ-જાથી ધંધો મારી મૂક્યો.

ખીજી વાર હું આમોદ જયો ત્યારે મામલતદાર આદેખને ઘેર તેમને મળ્યો. તેમણે મને આદરથી બોલાવી પામે બેસાડ્યો. પચ્ચ બે ત્રણ કારકુનો તેમની પામે બેઠા હતા અને તમાગેના થોડા પડ્યા હતા, તેમાંથી એક એક તે પોને વાંચી જતા અને પછી તે ઉપર ચોરા કરાવતા. તેઓ મારી પામે વાત કરવા પચ્ચ નવરા નહોતા. આ જોઈને મેં ખીજી વખત આવ-વાનું ફરી રજા માગી, અને ફરીથી તેમને ત્યાં ગયો નહિ.

મામલતદાર આદેખને ત્યાંથી ઉઠ્યા પછી હું મારા મિત્ર નંદલાલ પામે ગયો અને તેમની પામેથી મારે જોના અર્થ ગમેતે જાણાવી લીધા.

ત્યારે હું આમોઘમાં બહુ ત્યારે સૌથી પ્રથમ શાસ્ત્રીજીને ત્યાં જતો. શાસ્ત્રીજીને સેતરંજનો બહુ શોખ હતો, અને તેમાં એ એવા તસ્લીન થઈ જતા કે તે દિવસે મને પાકે શીખવતા નાહો અને બીજો વખતે આવવાનું કહેતા. એક વખત આવો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેમની પાસેથી ઉડીને હું સ્વામિનારાયણના મંદિરમાં ગયો. સ્વામિનારાયણના મંત્રી શિશુપત્રી વગેરે યથોક્ત શાસ્ત્રીજીના કુટુંબના બહુ દીનાનાથ શાસ્ત્રીએ લખ્યા હતા, અને સત્સંગ-જીવન નામનો એક મોટો ગ્રંથ, જેમાં એક લાખ શ્લોક છે એમ કહે છે, તે પણ તેમણે રચ્યો હતો. તેમના પુત્ર ગણપતરામ બહુજી તે વખતે આશરે ૮૦-૯૦ વર્ષના હતા. તે મંદિરમાં રહેતા હતા. તેમની પાસે જઈને હું જોડો. તેમને મેં પૂછ્યું કે, લોકો સ્વામિનારાયણને ભગવાન કહે છે એ વાત ખરી? તેમણે કહ્યું કે એમાં શંકા લેવાનું કારણ નથી, તે સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરોહિતમ ભગવાન હતા, એ વાત યથોક્ત ઉપરથી મિશ્ર થાય છે.

મેં કહ્યું—“એ યથોક્ત આપના પિતાશ્રીએ લખેલા અર્વાચીન છે! એમાંની વાત ખરી કેમ મનાય?”

બહુજી—“ત્યારે જે વખતે ભાગવતાદિક લખાયા તે વખતે તે પણ અર્વાચીન હતા; તેને તમે ખરા કેમ માનો છો?”

મેં કહ્યું—“માત્ર યથોક્ત ઉપર અધ્યા ન રાખીએ તો પછી તેમના ભગવાનપણા વિશે બીજો શો પુરાવો છે?”

બહુજી—“તમે ગમે તે દરિબક્તને પૂછી જુઓ.”

મેં—“પણ તે તો તમારા મંત્રી! એમના પર અધ્યા કેમ રખાય?”

બહુજી—“અધ્યા રાખીને જોઈએ. એક વાર તમે અધ્યા રાખીને મત્સંગજીવન વાંચો, અને પછી તમેજ કહેશો કે સ્વામિનારાયણ એ ભગવાન છે.”

મેં કહ્યું—“પણ એવી અધ્યા ગણવાની શી તરિક્કા અધ્યા દો કે ન દો, પણ અગ્નિ તો દમાડેજ છે ને?”

બટજી—“ પણ આરંભમાં શ્રધ્ધા એ કાર્યસિધ્ધિનું જગવાન સાધન છે, તમે મેહેતાજી છો, તે મને લખતાં વાંચતાં શીખવો જોઈએ ? ”

મેં કહ્યું—“ હું તમને પ્રથમ સ્વર વ્યંજન શીખવીશ અને પછી તમે પાંચી શકશો. ”

બટજી—“ ધારો કે હું તમારો નવો નિશાળિયો છું; હવે મને સ્વર વ્યંજન શીખવવા મોડો. ”

મેં જમીન ઉપર હાથવળી ‘ક’ નો આકાર કરીને કહ્યું—“ આ ‘ક’ છે. ”

બટજી—“ મને શ્રધ્ધા નથી; એને ‘ક’ સાખીત કરો. ”

મેં કહ્યું કે, “ તમે આખા આમોદમાં જે કોઈ જણેલો હોય તેમને પૂછી જુઓ કે આ ‘ક’ છે કે નહિ ? ”

બટજી—“ પણ તે તો તમારા મતના હશે ! અમને કોઈના વચન પર શ્રધ્ધા નથી. શ્રધ્ધા સિવાય આ ‘ક’ છે એમ સિદ્ધ કરો. ”

મેં કહ્યું—“ પ્રથમ શ્રદ્ધા રાખીને મૂળાક્ષર શીખો, પછી તમારી મેજેજ કહેશો કે આ ‘ક’ છે. ”

બટજી—“ ત્યારે હું પણ તેજ કહું છું ને ! પ્રથમ શ્રદ્ધા રાખીને સત્સંગજીવનાદિ વાંચો, અને પછી તમારી મેજેજ કહેશો કે સ્વામિનારાયણ જગવાન હતા. ”

હું ચૂપ થયો ! ડેસાને પ્રણામ કરી ત્યાંથી ઉઠ્યો, અને નારાયણભટ્ટનું ઘર પાસેજ હતું ત્યાં ગયો, અને તેમના આગળ ડેસાની લુહિના વખાણ કરી પાણી પીધું. નારાયણભટ્ટ નામના મારા મિત્ર ગણપતરામના^૧ માસા * હતા, અને તેમના પુત્ર રામચંદ્ર સાથે મારે રનેહ હતા. નારાયણ ભટ્ટ

૧. રા. ગણપતરામ કવિનો ‘પ્રતાપ નાટક’ નામનો ગ્રંથ - ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમના પૌત્ર અનુપરામ હાલમાં અમદાવાદમાં રોકેલા. ૬. કોલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક છે. (સં.)

મને અશીશુની ઉત્પત્તિ વિશે એક કલ્પિત આખ્યાયિકા કહી, અને તેને મંત્રૃતનદ રચી આપના આશ્રય કર્યો. અવકાશો મેં તે રચીને તેમને આપી. એની નકલ હાલ મારી પામે નથી.

બીજા કોષ્ટ ગવિવારે હું નારાયણ બદને પેર ગયો તે વખતે વડોદરાના પ્રખ્યાત નૈયાયિક જદગીનાથ શાસ્ત્રીના^૧ પિતાશ્રી ચંબળકનાથ શાસ્ત્રી ત્યાં બેઠા હતા. નારાયણ બદે અમારું એજાખ્યાલું કરાવ્યું. હું ન્યાય શીખું છું તે જાણી તે પ્રમથ થયા. આમ એક પ્રખ્યાત શાસ્ત્રીની મુનાકાતનો લાભ મને મળ્યો તે એમ એજે જવા દેવાનો મારો સ્વભાવ નહોતો. મેં તેમને હાથ જોડી પિતાંતી કરી કે આપને અડચણ ન હોય તો એક મંકા પૂછુ. તેમણે કહ્યું, સુખેથી પૂઠો. ઇંકા પૂછવામા ચડા રાખશો નહિ ! તેમનું કવિતામય વાક્ય સામગી મને આનંદનું હમતું આન્યુ, અને તે પણ મારું હૃદય પારખી દરશા.

મે પૂછ્યું :—

શ્રીમદ્ ભાગવતના પચમ સ્કંધમા સૂર્યની મુજ્જતની ગતિ અને આખા ત્રિવિસતી ગતિ યોગનની સુખ્યાથી આપેલી છે. હવે ગતિદિવસ મળીને ૨૦ મુજ્જત થાય એ તૃતીય સ્કંધમા કહેલા કાળમાનથી માવમ પડે છે. હવે મુજ્જતની ગતિને ૩૦ વડે ગુણિયે તો ૩૦ મુજ્જતની ગતિ, એટલે રાત્રિદિવસમ મળીને સૂર્ય કેટલા યોગન ચાલ્યો તે સુખ્યા આવરી જોઈએ, પણ તે આવતી નથી.

પ્રશ્ન ૨ જે—સર્વથમેવ વર્ણાનાં મેરુક્ષરત સ્થિતઃ એવું વચન છે. હવે સૂર્ય મેરુની આમધાસ ફરે છે તો પત્રી દનિષ્ણાવન થવાનો મભવ રહેતો નથી.

૧ તેમના વિદ્વાન્ પુત્ર શ્રી લક્ષ્મીનાથ શાસ્ત્રી વડોદરામા સંગૃહ મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય હતા હમણા તે નિવૃત્તિ બોગવે ૩ (મ.)

પ્રશ્ન ૩ ને—ને સૂર્ય ગેરની આસપાસ ફરવાથી રાત્રિદિવસ યતાં હોય તો સૂર્ય આથમતી વખતે સૂર્યમાં જે આગે છેદ દેખાય છે તે ન દેખાતાં ઊભો બેઠ દેખાવો નોંધએ !

એવા ને એવા અનેક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે એમ છે. અર્થાત્ આ વિષયમાં જ્યોતિષ અને પુરાણ વિરુદ્ધ પણ પડે છે ! ત્યારે શ્રીમદ્ ભાગવત કાં તો વ્યાસને નામે કાંઈએ કલ્પના કરેલો પ્રશ્ન હોવો નોંધએ, અથવા વ્યાસે જ વગર સમજ્યે એવી કલ્પના કરી હશે ?

શાસ્ત્રીજી બોલ્યા—“ એમ સદસા ન કહેવું. વ્યાસ જ્યોતિષમાં નિપુણ હતા. વ્યાસો નારાયણો હરિઃ એમ કહે છે તે કાંઈ ખોટું નથી. માત્ર વ્યાસની કૃતિ સમજતાં આવડતી નોંધએ. વ્યાસ મહર્ષિએ મહાભારત લખ્યું તે કાંઈ કૌરવપાંડવાદિની કથાઓ લોકોને જણાવવા લખ્યું નથી, પણ ભારતવ્યવસ્થાને વેદાર્થોડયં પ્રકાશ્યતે, એ હેતુથી લખ્યું છે. તેમ જ મનુષ્યોને જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય શીખવવાને શ્રીમદ્ ભાગવત લખ્યું છે, કાંઈ ભૂગોળ ખગોળ શીખવવા ભાગવત લખ્યું નથી, વસ્તુતઃ પરમેશ્વરનો મહિમા અગાધ છે એમ બતાવવાને, બાળકોને જેમ રાજપુત્રાદિની કથાઓ કહેવામાં આવે છે તેમ, અર્થવાદરૂપ ભૂગોલાદિનું વર્ણન ભાગવતાદિમાં છે.

મેં પૂછ્યું—“અર્થવાદ શું ?”

શાસ્ત્રીજી—“તમે પૂર્વભીમાંસા શીખશો ત્યારે તે પ્રકરણ સમજાશે. જે વર્ણ્ય વિષયની સ્તુતિ કે નિન્દા કરવી હોય તેવાં દૃષ્ટાન્ત વગેરે તેને માટે યોજવાં તે સામાન્યતઃ અર્થવાદ કહેવાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં રાજાઓની અને બીજી કથાઓ તથા વર્ણનો એવાં છે. તે દ્વારા વ્યાસ મુનિએ જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્ત બનેલી હકીકતનાં હોય છે, તેમ કેટલાંક કલ્પિત પણ હોય છે. જે અર્થ શ્રી ભગવદ્-ગીતામાં કહ્યો છે તે જ અર્થ શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ભવ અને શ્રીકૃષ્ણના સંવાદદ્વારા કહ્યો છે. એમાં સંવાદનાં પાત્રો અર્થવાદરૂપ

છે અને વકનવ્ય વિષય મુખ્ય છે. એ હૃદયથી જ આપણાં પુરાણો, ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથોનું અવલોકન કરવાથી તમને જે શંકા ઉપજી આવી તેની શંકાઓ રહેશે નહિ."

શાસ્ત્રીજીએ કહેલા ખુવામા માટે મેં તેમનો ઉપકાર માન્યો.

કેટલેક દિવસે મારો થડું છુકના ખીજ બાગનો અભ્યાસ પૂરો થયો ત્યારે મેં મારા મિત્ર દામોદરને સુબાઈ કાગળ લખ્યો, (તે વખતે નોકરી છોડી યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતા હતા.) તેમણે મારે માટે રેડુસ ડિક્શનેરી અને એરેમિયન નાઇટ્સ નામનાં બે પુસ્તકો મોકલી મને જણાવ્યું કે એરેમિયન નાઇટ્સમાંથી સો પૃષ્ઠ મારે અભ્યાસ તરીકે તૈયાર કરવાં, અને તે માટે બનતા સુધી ડિક્શનેરીનો ઉપયોગ કરવો. તેમની સૂચના પ્રમાણે મેં અભ્યાસ ચાલુ કર્યો. જેમ જેમ મારો અભ્યાસ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તે મને મોકલેલો લોડું કલાઇવ, વૉરન હેસ્ટિંગ્સ, ઇરવિંગ્સ સ્ટેચ્યુઅલ, ગોલ્ડસ્મિથનું કેઝેટ વિગેજ, એ પુસ્તકો મોકલતા ગયા અને તે હું વાંચતો ગયો. શંકાઓ પડે ત્યારે આમોદ જાણ કોઇને પૂછી આવતો. મેં માસની રજામાં તે ઘેર આવતા ત્યારે મારો અભ્યાસ તપાસી ઘટની સૂચના આપતા.

હવે તેમણે મને ગ્રીસ, રોમ, ઇંગ્લેન્ડ અને ઇન્ડિયાના ઇતિહાસો વાંચવાની ભલામણ કરી તથા વખતોવખત પુસ્તકો પૂરાં પાડ્યાં. તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર મારે અગ્રિજમાં કરવો એમ પણ મને સૂચના કરી હતી. આવા પત્રોમા હું જે જૂલો કરતો તે મને તે વખતોવખત જણાવતા.

આ બધા સાથે મારો મંરૂત અભ્યાસ ચાલુ હતો, તથા ગણપતરામ દવિ સાથે પુસ્તકાકર પત્રવ્યવહાર પણ ચાલુ હતો.

✓ એવામા માફ ખીજ વારનું લગ્ન ઠંડુ, તેથી રજા લેઇ હું અહીંદરે ગયો. અહીંદરામાં મારો સદા જ્ઞેન સાથે મેળાપ થયો. સદાજ્ઞેન એ એક

અમારી સ્વનાતિની વિધવા બાઈ હતી. તે વખતે તેની ઉંમર લગભગ મારા જોડલાજ, એટલે પીસ એકવીસ વર્ષની હતી. તે બહુ સુંદર તથા તરુણીનાં મન આકર્ષે એવી હતી. હું તેને જેન તરીકે માનતો, કેમકે મારા ગુરુ લક્ષ્મી મહારાજની તે શિષ્યા હતી. તે અઠાર વર્ષની હતી ત્યારથી મારે એની સાથે પરિચય હતો, પણ એની સાથે બહુ પ્રસંગમાં આવતો નહિ. નોકરી પરથી પ્રસંગોપાત રૂઝ પર બે ચાર દિવસ અહીંંદરે રહેતો અને પછી વખત હ્રાય તો બાકીના દિવસ મેહેમદવાદ ગાળતો, કેમકે મને અહીંંદરામાં ગમતું નહિ. આ પ્રસંગે વધારે દિવસ અહીંંદરામાંજ મારે રોકાવાનું હતું. એક વખત સદા મારા ઘરમાં હું મેડાપર હતો ત્યાં આવી એક ચોપડીનાં પાનાં ફેરવવા લાગી. મારી બા નીચે ગઇ એટલે તે બોલી “હોટાબાઈ! તમારાં તો લખ્ખ હયાં છે! ”. મેં કહ્યું. “તે માટે તો હું આવ્યો છું.”

સદા—“પણ હું બહુ દિલ્લગીર છું. મેં તે છોકરીને જોઇ છે; તે કાળીજૂત જેવી અને ગામડામાં ઉછરેલી, કાંઈપણ રીતભાત વિનાની જંગલી જેવી છે! તમારી સાથે એ ઝોડ વગાડવામાં તમારા મામાએ કેમ કાંઈ વિચાર ન કર્યો! તમે એને પરણીને દિલ્લગીર થશો!”

મેં કહ્યું—“પણ શું કરવું! મામાની અને દાદાની મર્યાદા તોડી મારાથી કાંઈ કહેવાય નહિ! તુ મારી બાને અને બીજાને કહી બીજી કાંઈ તજવીજ કરાવી શકે એમ નથી શું?”

સદા—“હું જે તજવીજ કરીશ તે તને ગમે તો હું કહું! તારામાં લગાર દિલ્લમત જોઇએ!”

હું બોલ્યો—“તે શું?”

સદા—“મને તું જુએ છે? હું લગભગ બાળ વિધવા જેવી છું, હું કાંઈ છેક કદરૂપી નથી; મને વાંચતાં લખતાં આવડે છે, અને તારા

જેવાનો સમાગમ મને તો વધારે ગીળી શકું એની ધૂં, તારે માટે બધી
ગીતે લાયક છું. પણ ચોકની રૂઢિ મામે થનાની તારી દિગ્મત હોય તો
હું તૈયાર છું. આપણે એ ધાનામાના અમદાવાદ ગઈ પુનર્જન કરીએ. ”

મેં કહ્યું—“ એ તો રીક, પણ તેથી આપણે સુખી થઈશું ? લોકો તને
નીકળી ગઈ કહેશે, તારે અને મારે કાંઈ સમામંબંધીમાં કે નાતગતમાં
જવાનું રહેશે નહિ. જે ગામડામાં મારી નોકરી છે ત્યાંના લોકો આપણે
તરફ દિટકારતી દષ્ટિએ જોશે ’ થોડાક સુધરેલા કહેનાડાવતા લોકો કદાપિ
આપણા તરફ દિગ્મત જણાવશે, પણ તેનો જો ઉપયોગ ? જે સમાજમાં
આપણે રહેવાનું છે તેમની નિન્દા વહેરો લેવામાં શુ સુખ ? અને તું
જાણે છે ? મનુષ્ય તો સમાજનું પ્રાણી છે, તેને સમાજ વગર રહેવાનું
પાલવત નથી. મારે “ यद्यपि शुद्ध लोकावस्थम् नाकरणीय नाचरणीयम् ।
માટે લાગે તિયાર કરી જતે, એક તાત્કાલિક સુખની ઇચ્છાથી બંધથી
હડધૂત થવામાં મનને શો આનંદ થનાનો છે ? વળી તું જ્યાં જ્યાં
સમાજમાં જશે ત્યાં ત્યાં તને વહેલી અને સ્પેરિયું કહી તારી સોનત
પોતાની વહીવટીકરીઓને કાંઈ કરવા નહિ દે. અને મારે માટે પણ મારા
મરીમ માળાપત્ની સી ગતિ થાય ’ તેઓ મને ધરમાં રાખી શકે નહિ,
અને મારી મા પોતાના હોકરાને પડારી વેવા માટે તારા તરફ કેડી
દષ્ટિથી જુએ ! તે તને પોતાના હોકરાની વહ તરીકે સીકારશે નહિ
હુંકારો, ડંખવાળી મધમાખીઓના મધદૂડમાં મધની લાલચથી લાય
ધાવવા જેવું આ છે.”

મદા—‘ તારે કહેવું ખરે વાગે છે એક સુખ મેળવતા અનેક દુઃખ તો
હવે મને દેખાય છે. મારા વરતા તારી દષ્ટિ લાખી પડેલો છે. ”

✓ મેં ક—તું એમ તો કાંઈ નથી, પણ સમાજમાં રહેવું હોય તો સમાજને
માન આપવું જોમનામાં એ આવ છે તેમને કાંઈ કંઈ નથી મળે જાણે
આગળ હિપર સમાજમાં કેવળ ફેરફાર થશે, પણ હાલ આપણે ફૂટી પડી

આપણા સમાજથી બહાર થઈએ અને બીજા સમાજ આપણને પાતાના કરી માને નહિ, ત્યારે આપણે શું કરવું! આપણને શ્રીમંત હોત તો બધું કાંતવ્ય થાય, પણ તેમ નથી. માટે હવે મારા વડીલોએ મારે માટે જે પ્રતિભા પસંદ કરી હોય તેનોજ હાથ ઝાલવા દે !”

સદા—“બહે તે તારે લાયકની યાઓ! તારી બેન તરીકે હું તારે ત્યાં આવીશ અને તેને રીતબાત 'શીખવીશ.' ”

હું—“તારા મોટા મન માટે તને ધન્યવાદ આપું છું.”

સદા—“ અને આપણી આ વાત.....”

હું—“ ગાંડી થઈ ! એ મને કહેવું પડે ? ”

ત્યાર પછી એ મને બહુ વખત મળી હશે, પણ એની બુદ્ધિમાં ફેર થયો નથી; પણ એણે કહ્યું હતું તેમ એ મારે ત્યાં રહેવા આવી પણ નથી. મારું લગ્ન થયું અને પછી સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે અમારું ઘરસંમારી ગાહું ગળડવા લાગ્યું. કાળાંતરે એને સંતાન થયાં અને તેમાંથી ચાર^૧ છોકરા હાલ હયાત છે. તે બધા ધધે લાગેલા છે, અને તેમાંથી ત્રણને પણ છોકરાનો વિસ્તાર છે. ✓

મારી સ્ત્રી આવી એટલે માઠ ઉપરથી મારો મુકામ દાબઈ પટેલની ખડકીમાં આવ્યો. તેમણે મને પોતાના કુટુંબી જેવો માનીને પોતાના સામે જ એક ઘર ખાલી કરી આપ્યું.

એવામાં અધિક માસ આવ્યો. ગામના લોકો સ્વામિનારાયણના ધર્મમાં હોવાથી બ્રાહ્મણોને બહુ સાધુ જ માડતા, અને કાંઈ મરે ત્યારે તેની સગા પણ વડતાલ જઈને કરે ! દશેક ઘર બ્રાહ્મણનાં—બિશ્નુકર્તા હતાં, પણ તેમને ગામ તરફ શેર દાણાનું પણ મળતર ન હોતું. મારા સ્નેહી માધવરામ પુરાણીએ મને આ વાત કરી અને અધિક માસમાં બ્રાહ્મણોને

કાંઈ મળે તેની યુક્તિ કરવાનું કહ્યું. મેં માત્રેક અધ્યાયનું એક ‘ગુપ્તગંગા-
માહાત્મ્ય’ નામે મંરૂત સ્લોકબદ્ધ પુસ્તક રચ્યું અને પુરાણીને તે આપ્યું.
પુરાણીએ પ્રથમ પોતાના ઘરમાં અને પછી પોતાના કૃણીયામાં વાંચ્યું.
વાન પ્રસરી અને ગામનાં જુદાં જુદાં કૃણિયામાં ગુપ્તગંગામાહાત્મ્યની કથા
થવા માંડી. અમે જ્યાં હંમેશાં નહાવા જતાં ત્યાંજ ગુપ્તગંગા આવી હતી,
તેથી થોડા સ્લોકો અધિક માસમાં ત્યાં નહાવા જવા લાગ્યા, અને બ્રાહ્મણો
ત્યાં પાથરણું નાખીને બેસે તેને દાણા મળવા લાગ્યા. એ માહાત્મ્ય તો
આસપાસનાં ગામડાંમાં પસપું અને બે બે ચાર ચાર ગાઉથી સ્લોકો ત્યાં
નાહીને બ્રાહ્મણોને દાન કરવા લાગ્યા. મને લાગ્યું કે ખીન જ્યાં જૂતાં
માહાત્મ્યો આવી રીતે તો નહિ રચાયા હોય ! એ ગુપ્તગંગામાહાત્મ્યની
નકલ મારી પામે છે. એમાં અદ્ભુત, ભય અને રતિ એ સ્થાપિલાલોનું
પોપણુ કરવા ચત્ન કર્યો છે.

ખાડીમાં દરરોજ નહાવાના અબ્યાસથી હું થોડું થોડું તરતા
ગીખ્યો હતો. એક વાર ચોમાસામાં ખાડીમાં રેલ આવી હતી. તેની દરકાર
ન કરતાં બે ચાર મોટા વિદ્યાર્થીઓને લેઈને, હું ખાડીએ નહાવા ગયો
અને તરવા પડ્યો. એમાં ઢૂળી જતો હતો, પણ અકસ્માત આવી ચડેલા
મારા પડોશી બે ખાડીદારોએ મને બચાવ્યો. ઘેર આવી મેં “ વરુણ હાસ્ય
ચંપૂ ” એટલે પાણીની મરકરી મંબંધી ગદ્યપદ્યભક્ત પુસ્તક લખ્યું. એ
પણ મારી પામે છે.

શુવામાં એક વખત ચોરી થઈ હશે, તેની તપાસ કરવાને પોલીસ
ઇન્સ્પેક્ટર મે. હાઇકુઅ સાહેબ આવ્યા હતા. તેમને મેં નિરાળમાં વિઝિટ
માટે બોલાવી આપ્યા. તે ગુજરાતી ઘણું સારું બોલતા, કેમકે તેઓ
કહેતા કે મારો જન્મ વડોદરા કેમ્પમાં થયો છે. હાકરાઓને કવિતા બોલાવી
અને થોડાકને વંચાવી પંદરેક મિનિટ બેસી વિઝિટ બૂકમાં Progreses
faint નો શેરો કરી જવાનું કરતા હતા, તેવામાં મેં તેમને બે મિનિટ

બેસવાની વિનંતી કરી અને તે વખતે હું લોડ કલાઇવ વાંચતો હતો તેમાંથી મારા બે શંકા સ્થળ તેમને પૂછ્યાં. 'Babylonish gangs' તે શું? અને 'Prophet's gourd' શું! એ મારી શંકાઓ હતી. તેમણે થોડીવાર વિચાર કરી મને કહ્યું કે "એ કાંઈ રિક્ષાચરનાં એક્સ્યુઝન છે. હું તે સમજી શકતો નથી. મેં તો મેકોલે, જોનસન, બેકન એવા બીજા લેખકોનાં પુસ્તક વાંચ્યાંજ નથી".

મેં કહ્યું: "પણ આપની માતૃભાષા અંગ્રેજી છે, તેથી અમારા કરતાં આપ સહેલાઈથી સમજી શકો."

તેમણે મને કહ્યું: "ગુજરાતીમાં છાપેલી યુકલિડની ચોપડી છે?"

મેં તેમને તે આપી. સાહેબ નિશાળમાં આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે ગામડામાં લોકો નિશાળમાં ભરાઈ જાય છે. તેમાં લોકો નિશાળના બારણા આગળ ઉભા હતા. તેમાંથી એક પાઘડીનાળા પાટીદારના જુવાન છોકરાને બોલાવી પૂછ્યું "ક્યાં સુધી ભણ્યા છો?"

"છટ્ટી ચોપડી સુધી."

"ત્યારે આ વાંચો." એમ કહી યુકલિડમાંથી ગમે તે એક પૃષ્ઠ કાઢીને આપ્યું. તેણે વાંચ્યું, એટલે પછી સાહેબે પૂછ્યું. "શું સમજ્યા?"

"સાહેબ, કાંઈ સમજણ પડતી નથી!"

"પણ તમારી જન્મભાષા તો ગુજરાતી છે ને!"

હું હસ્યો, અને સાહેબને કહ્યું: "ખુલાસો થઈ ગયો, સાહેબ".

પંજી સાહેબે પોતાની કેટલીક અભ્યાસસંબંધી, ગુજરાતીની પરીક્ષામાં નપાસ થયા સંબંધીની, ઘ અને ઢ, ઘ અને ઠ, એ અક્ષરોમાં પડતી ગુંથણ સંબંધી કેટલીક વાતો કરી પંજી વિદાય થયા.

આ વખતે માગે નાનો બાઈ નાનાયણ અને મારી નો બેજ મારી
 માથે હતા માગ વચના બાઈ શિવરાત્રને અંગ્રેજી શીખના માગે એક ઘ
 ભાડે રાખી બડચમા રાખ્યો હતો, તથા તેની માથે માગી એક નાની બેનને,
 બાને અને જાપાને રાખ્યા હતા અમાર અનીદગનુ ધર વારી મૂક્યુ હતું
 વસ્તી ગીચ અને પાડોશ માગે હતો તેથી ધર સાચવવાની કાંઈ કળજ
 નહોતી, બડચમા શિવરાત્ર મ્યુશન આપીને થોડા પૈસા વાવતો અને
 મારા પિતા કોઈના જાપાનુ'ન કરીને થોડું વાવતા, અને માફીના
 ખર્ચના પૈસા હું મોકલતો, તેથી તેઓ યથાકથચિત્ત નભાવતા
 હતા મારા પગામથી હુ બરચ આશરે ૩૧ ૪૦) દર વો
 મોકલતો, તે જિવાદ અનીદરે માતંગના વાણીયા ગોરધનમાઈનું દેકુ હતુ
 તેમને બ્યામ પે આશરે ૪૦ ૪૨ રૂપિયા મોકલતો, અને બાકીના રૂપિ
 યામાથી અમાર નજુનો નિર્વાહ થતો, એવામા મારો નાનો બાઈ ઘણે
 માદે ચક્ર ગયો, તાવ, કફ અને ઘેન હતું. ગામમા કોઈ વૈદ નહોતો.
 હુ વૈદક જાણતો હતો પણ આવા બાઈ મદવાડમા મારા પ્રયોગ અજમા
 વવાની મને હિંમત આવી નહિ મને ખમર પડી કે અમનેશ્વરના પરમે
 તમ વૈદ દોડેક ગાઉ પર તણુલ ગામે આન્યા છે, તેથી હું ત્યા ગયો ત્યા
 તે ન મળ્યા, પણ તે આમોદગરા છે એમ જણાવાથી હુ આમોદ ગયો,
 ત્યા પણ તે ન મળ્યા આમો'મા ડાબાનાઈ તથા દીરામાઈ બે વૈદ હતા
 પણ તેમને ભુવે તેડી લાવનાને વાદન નહોતુ, તેથી આખરે અથડાને
 હુ પાઠો આન્યો મારી મુઠેની મે દાબઈને જાણી. તેમણે કજુ કે ત્રિકમ-
 દામ અનીન માત્ર છે, તેમો માગે આવતી કાને દીરામાઈ વૈદ
 આવશે. ધીરજ રાખો, ઈશ્વરના દશે તેમ થશે' બીજે
 દિવસે દીરામાઈ આન્યા અને રાગીને જોતને કજુ કે હેને ક્યારે
 પાણી મયુ છે એમ હના આ બે ગોળીઓ દો, એક અત્વારે
 આપો અને જાગે નયાર તો બીજી ચાર ચાર પડી આપમો, જાગે યાવ
 તો ન આપમો તે પ્રમાણે એક ગોળી આપવાથી ખૂન ઝાડો થયો અને
 મારો બાઈ ધીમે ધીમે ચરે થતો ગયો.

થોડાક દહાડા પછી એક નોટપેડ કાગળ મળ્યો. મારા મોટા કાકા મૂળજીભાઈએ તે લખ્યો હતો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે “માતરના વાણીયા વલ્લભદાસનું રૂ. ૨૦૦૭ને આશરે તમારે દેવું છે, તે વસુલ કરા. તેણે ફરિયાદી કરી હુકમનામું મેળવ્યું છે. અને તમારું ઘર હરરાજ કરાવવાનો તેનો ઇરાદો છે. માટે તમે તાડીદે આવી નિકાલ કરી જાઓ, નહિ તો ઘર જતું રહેશે. આ બાબતનો એક કાગળ મેં તમારા દાદાને મહેમદાવાદ પણ લખ્યો છે.” આ પત્ર વાંચી શું કરવું તે મને સૂઝ્યું નહિ. કોઈ રીતે ઓટલા રૂપીઆ મેળવવાનો સવડ નહિ હોવાથી હું બરૂચ કાગળ લખી બેસી રહ્યો. હું જાણતો હતો કે બરૂચથી કાંઈ બનવાનું તો નથી, તથાપિ તેમને સમાચાર તો પહોંચાડવા.

એ ચર દહાડે બીજા એક કાગળ મારા દાદાએ મહેમદાવાદથી લખેલો મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે “અલીદરાવાળું તમારું ઘર હરરાજ થઈ જતું હતું તે અટકાવવાને અહીંથી એક વડાદરા શાહુકારને ત્યાંથી રૂપિયા ઉપાડી અલીદરે જઈ રૂપિયા ૨૩૮૭માં નીકાલ કર્યો છે, તથા હુકમનામું લેઈ લીધું છે. માટે આ કાગળ દેખત તરત રૂપિયા મોકલી આપજો. બધા ન મોકલો તો અરધા પણ મોકલજો. જો નહિ મોકલો તો આખર રહેશે નહિ.” માઢની નીચેના ઓટલા પર બેસી કાગળ વાંચી ઉદાસ થઈ હું બેઠો હતો. તેવામાં દાબઈ પોલ બહાર આવ્યા અને મારા હાથમાં કાગળ તથા મને ઉદ્વિગ્ન જોઈને બોલ્યા :—“કેમ મહેતાજી ? કેનો કાગળ છે ? કાંઈ સનાનના સમાચાર હોય એમ જણાય છે !” મેં કાગળ તેમના હાથમાં આપ્યો. તેમણે વાંચ્યો અને કહ્યું : “રૂપિયા મોકલાવી આપો.”

મેં કહ્યું કે, “દાબઈ ! તમે તો તમારા ઉપરથી બીજાની કલ્પના કરો છો, પણ રૂપિયા ક્યાંથી મોકલાવી આપું ?”

દાબઈ—“તમારી પાસે હાલ કેટલા રૂપિયા છે ?”

મેં કહ્યું :—“આશરે ત્રીસેક દશે.”

દામલ—“લાવો, અને હું કામગીરી સંખી આપું તે લેઈ આમોદ જાઓ. ત્યાંથી તમને હુંડી રૂ ૧૦૦ની આપશે, તે ટપાલમાં તમારા દાદાને મોકલી આપો, ઉઠો, હમણાં જ જાઓ.”

હું ઉઠ્યો અને માધવરામ પુરાણીને તેડીને આનોદ ગયો, તથા હુંડી લખાવી મેહેમદાવાદ રવાના કરી. ત્યાંથી જવાજ મળ્યો કે તમોએ તરત રૂપિયા મોકલ્યા તેની ધણી સારી અમર થઈ છે. બાળીના રૂપીઆ ગમે ત્યારે મોકલી શકશે.

મારી વિગતઅવ્યાસની તત્પરતા જોઈ એક વખત દામલએ કહ્યું કે “તમે નોકરી છોડી દો અને કોઈ રકૂન કે કોલેજમાં જોડાઈ એલ્યુમેટ થતા સુધી અવ્યાસ કરો. નમાગે બધો ખર્ચ હું પૂરો કરીશ. અને મેં તમારે માટે ખર્ચેલા રૂપીઆ તમને ૩, ૧૦૦ કરતાં વધારે પગાર મળે નોજ આપજો, નહિ તો માંડી બાગવામાં આવજો.”

મે કહ્યું —“પણ ધાગે કે માત્ર અવ્યાસ દરમીયાન તમારું શરીર ન રહે તો ! તમારા છોકરા કાંઈ મને આપે નહિ.”

દામલ—“ત્યારે તમારી ખાત્રી માટે હું લીવ કરી તેમાં તમને અવ્યાસ પૂરો થતા સુધી પૈસા મળે જાય તેવી અવસ્થા કરું !”

મે કહ્યું—“દમણાં હું એટ્રિકનો અવ્યાસ કરું છું, અને મારા મિત્ર કહે છે કે તમારું અરજૂન નાઈ છે, તેથી તમે ખાસ યશો તો તમને નાના સંકર મેળવી ૩. ૨૦૦ની રજીસ્ટરિયપ મળશે. અને એમ ઘણ તો પછી તમને તરફી થોડી આપવી પડે. જે મને રજીસ્ટરિયપ ન મળે તો પછી તમે મદદ કરજો; પણ દમણાં નોકરી છોડી દેવાનું કદરજ નથી. અમરમાં માતાપિતા અને બાઈ બેન છે, તેમનો પણ માટે ચિચાર કરવો પડે.”

દામલ—“તેમની તમે કાળજી રાખજો નહિ.”

આવી વાત થઈ, પણ તુરતાતુરત નોકરી છોડી દેવાની મારી પ્રચ્છ થઈ નહિ. મને તે વખતે રૂ. ૨૨૫૫ પગાર મળતો હતો.

થોડાં દહાડા પછી મને તાવ આવ્યો અને તે ઘણા દહાડાં રહેવાથી બરોળ વધી ગઈ. વળી મને હાલનું દરદ ઉપડી આવ્યું. હું તેને પિત્તગુહમ સમજી તેના ઉપાય કરવા લાગ્યો. આમોદમાં એક પારસી ડોક્ટરે ખાનગી દવાખાનું કાઢ્યું હતું. તેને મારા મિત્ર દામોદરે બલામણ કરી તેથી તે મને અડધી ફીએ એટલે દરરોજ ફક્ત દોઢ આનો લેધને બરોળની તથા તાવની દવા આપતો. ગામના લોકો મારું શરીર જોઈ મને ઘેર જવાની બલામણ કરતા. એમ છતાં બે ત્રણ મહિના મેં ચલાવ્યું. આખરે એક મહિનાની રગ મેળવી હું મેહુમદવાદ ગયો.

એક દિવસ ત્યાંની ડિરેન્સરીમાં એક અંગ્રેજ પેપર જોતાં મને જણાયું કે મદ્રાસમાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં આશરે ૪૦૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થી-ઓમાંથી ફક્ત ૮૦૦ ને આશરે પાસ થયા ! આ વાંચી મને વિચાર થયો કે આ બધા પરીક્ષોએ સફલમાં અથવા ખાનગી મારતરે પાસે અભ્યાસ કર્યો હશે. કોઈ મારા જેવા સ્વયં શિક્ષિત નહિ હોય ! તેમ છતાં તેમાં ઘણાં નપાસ થયા તો મારા જેવાએ પાસ થવાની આશા રાખવી એ મિથ્યા છે. અને ખરે જ ! તે વખતથી જ મેટ્રિકમાં જવાની અને અંગ્રેજી વધારે વાંચવાની મારી વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ !

દવા કરતાં મારી પ્રકૃતિ મુધરી એટલે હું શાળામાં હાજર થયો. થોડા દહાડામાં મને હુકમ મળ્યો કે તમારી બદલી જંબુસર તાલુકાના કહાનવા ગામે કરવામાં આવી છે. માટે ત્યાં હાજર થવું.

પ્રકરણ ૫ મું

કહાનવા, દીવા, વગેરે ગામોમાં મેહેતાજી

મારો આટલો બધો વખત કહાનમના પ્રદેશ વગરના પ્રદેશમાં ગયો હતો, તે જ્યારે તાર કેતરીને પેલી તરફ વાળના પ્રદેશમાં ગયો ત્યારે ત્યાંની રૈતાળ જમીન અને ઝાડખીડથી બરપૂર પ્રદેશ જોયો ત્યારે આનંદ થયો. તે વખતે મે મહિનો હતો અને આસપાસના આંગા ઉપરથી કેરીના મરવા નીચે પડી ગયાના ચીલામાં હુંદાઈ જતા હતા. મને મૂક્યા આવેલા બે છાકરા ગાડામાંથી નીચે ઉતરી તે વીણી લેવા લાગ્યા.

મારા ગુરુ વૈજનાથ શાસ્ત્રીને મેં મારી બટવી કહાનવા થપાની વાત કરી ત્યારે તે જોડ્યા હતા કે, "તત્ત્વ તુ નિરક્ષણી વસતિઃ." આ વાત તાર આવતાં હું જગાર દિગ્ગીર થયો, તથાપિ એકંદરે સુખરૂપ કહાનવા પહોંચી ગયો. નિશાળ ગામને પાદર હતી. તેથી માડું ગાડું આવતું જેણે ત્યાંના પહોંચે આનિરુદ્ધ ઉડીને આમો આવ્યો તથા મારે માટે રાખેલા ઘર તરફ ગાડું દંકાવી ગયો.

આ ગામમાં આશરે મોઢે ઘરે દુધીય પ્રાદ્યજીવા હતાં, તથા ઘર અમારી ગતિનાં હતાં; વીરિક ઘર કણ્ણીનાં હતાં, તથા ૫૦૦ ઉપરાંત ઘર ઝોળીનાં હતાં. રીતસર સાળામા આજ્ઞા લેઈ કામ કરવા માંડ્યું. પહેલો આમિરુદ્ધ મદાવજી મરીધરજી ઉપરાંત પોતનું કામ કરતો, તથા સાળામાં વહેલો મોડો આવતો. તેને નિયમિત કરવાને માટે દાખમ બૂક રાખી પડી.

ગામની આસપાસ ગાવડવાડી રાજ્યનાં ગામ આવેલાં હતાં અને તેમાં નિશાળો નહેાતી. તેથી તે ગામના મજા ઝોડગ કહાનવાની સાળામા બજા લાવના. તેથી એક ગામે જ કરીને ગામ પાડું ગામે દળું ત્યાં મેં એક વખત

સ્થાપન કર્યો અને એક આસિસ્ટન્ટની સ્થાં યોજના કરી. આ ગામમાં મારો એક જૂનો મિત્ર અને મંબધી તલાગી હતો. એમ મને પાછળથી આવમ પડ્યું. પછી તે વારંવાર કઢાનવે આવતો અને હું ગામેડે જતો. ગામેડાના મારી શાળાને લગતા વર્ગને આખાદ કરવાને તેણે સારી મજૂરી. તેમને મિત્ર એક દક્ષણી શાલજી તંજનીજદાર હતો. તે વખતોવખત મોરોપંતની આર્થાઓ મોલતા અને તેમાંની કેટલીક હું ઉતારી લેતો. તેના યોગથી મેં મરાંની મોડીમા છાપેની પહેની તથા બીજી ચોપડી તથા બાળમોધ ટાઇપમા છાપેની તે જ ચોપડીઓ મંગારી મોડી લખવા વાંચવાનું શરૂ કર્યું. મારી પાસે એક હિંદુસ્તાની અને ઉર્દૂ લિપિ શીખવનાર કાંઈ અંગ્રેજ વિદ્વાનનું રચેલું એક વ્યાકરણ હતું. આ ચોપડી પરથી ઉર્દૂ મૂળાક્ષરો થોડાક હું શીખ્યો હતો, પણ તે અભ્યાસમા વધારો કરવાને મેં ઉર્દૂ પહેલી, બીજી અને ત્રીજી એ રીતજી ચોપડીઓ મંગારી અને વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

||

||

ચિત્રાવ કરીને કઢાનવાંની પૂરમાં એ ગાઉ પર એક ગાયકવાડી ગામ હતું. ત્યાંનો એક ફરીર દર ત્રીજે દહાડે મારી નિશાળ આગળ થકુને ગામમા માગવા જતો. એક દહાડે મેં તેને બોલાવી પાસે બેસાડી પૂછ્યું કે, “કુછ પટે હો ?” તેણે કહ્યું, “હા, કુછ ઉર્દૂ કિતાબે વાચના હં ચોર કુરાને સગીકકે સમ મિપારે પદા હં.” મેં તેને ઉર્દૂ પહેની ચોપડીમાથી એક બે ગકા સ્થગ બતાવ્યાં. તેણે તે વાંચીને તેનો ખુલાસો કર્યો. મને આનંદ થયો. ફરીરને બે પૈમા આપીને કહ્યું, “સાંધ સાહેબ, જંબ હવરકો આવો તમ મેરેકો મિલનેખી મહેરબાની કરતા રહેના.” આ સાતનો સ્વીકાર કરી ખુશી થઈ ફરીર ગામમા ગયો.

આ ફરીરની મદદથી મેં ત્રણ ચોપડીઓ વાંચી પછી ફરીરે મને એક ‘ક્રિસેમારી’ નામની અર વાતોની ચોપડી આપી. હું તે બધી વાંચી ગયો અને મને લાગે છે કે હું નમન્યો પણ ખરો એમા “ઝમઝમાણ

મોપડી " નામે એક વાતે મારા મન પર બહુ અમર કરી દુનિયાનું મોગમ
પશુનું પોકળપણ તથા અશાશ્વતપણ તે વાતમાં વર્ણવ્યું હતું

અમારી શાળાઓમાં શુદ્ધિપ્રકાશ આનંદ નહોતું તેથી હું તેનો આકલ્પ
થયો હતો કેઈકેઈ વાર તેમાં લેખ મોકલતો તથા સમસ્યાપૂર્તિઓ પણ
વળી મોકલતો, એક વખત ' કાયાની સી મારા, કાયા વાદળની બધા
જેવી, રેતીના રચાયા પાયા, એરી કાચી કાયા છે, " આચરણથી આરંભિત
યત્ની ઉપદેશાત્મક કવિતા વાચી તેમાંના શબ્દસંવિત્ત ઉપર હું મુગ્ધ થઈ
ગયો, અને તેના જેવી કવિતાઓ કરવા હું બન્યાયો. મેં પણ બાબિયારી
પુરપને ઉપદેશ કરવાને " તારી છે પેતાની તેની ચારી તે ન ધારી ચિત્ત,
ચારી તે વિચારી પગબારી કેરી નારીની " ક્ષણદિથી શરૂ થઈ ફટલીક કવિ
તાઓ રચી મારા મામેડાવાળા મિત્ર દેવાચકરને બતાવી તેઓ કવિતાના
ગોખીન અને રસરાહતા તેમજ આ કવિતા વડુના અમીન ઈન્સરભાઈને
બતાવી અમીનની ઇચ્છા એવી થઈ કે છોટાવાલ પાસે એક કવિતામથ
શુભાર રસની પણ ઉપદેશાત્મક વાર્તા ગ્યારી મારે બહાર પાડવી કે. આ
ઉપરથી મેં કામમ્હાફની રચના કરી એમાં ' જામે જામ' — ' મામતા
ઉપર ફૂં દિ' એવા અર્થના પ્રસંગો ચીનવાં છે એ મોપડીનો મીઠ
વારની આગતિ વડોદરાના એક ભુક્સેસરે પ્રકાશ કરી હતી.

આ વખતે હું સ્વદેશસ્તંભમાં નિયમિત લેખ મોકલતો હતો અને
તેના બધામાં મને માનિક મહત્ત મળતું હતું.

આ મામમાં હું હતો ત્યારે તેત્રીઓ કાગ પડ્યો હતો, અને મોત્રીયની
મામમાં નાવ બહુ ચાલ્યો હતો, આ વિશે મેં એક ' સરદ વખૂન' નામે
કવિતા વળી હતી.

આ મામ રસાળ હતું. મામમાં રંગીઓ, રાજાણી, મીતાણી એક
બધા અને નારા થતા મામતા કેતામ બાજુએ પણ મામે ટોપનો મૂકી

રાયણીં વેચવા પરગામ જતા. રાયણુ બિયાંને ખીલી તેણ કાઢતા, તેને કળિયેલ કહેતા, અને તે ઘીના બાવથી ઘીને ડામે વપરાયું. ત્યાંના લોકો વસવાજનમાં પણ કળિયેલ વાપરતા.

નડિયાદના સંતરામના ગુરુભાઈ કલ્યાણુદાસ મદારાજે ગામથી થોડેક દુર બંગલામાં એક જગો બંધાવી છે તેને કલ્યાણુદાસ મદારાજનો બંગલો કહે છે. જગો નિશાળ છે અને આસપાસ કોંડી, લીમડા, આંખા, જાંબુડા, રાયણ, મહુડા, વગેરે સુંદર ઝાડોની ઘટા છે. તેથી જગો રમણીય સાગે છે. જગોની આસપાસે કોટ કરી વચ્ચેના ચોમાનમાં ચોરમા જડાવી તેમાં ડાગ ડામ બોરસલીનાં વૃક્ષો વાવ્યાં છે, જગોની પૂર્વમાં એક તલાવ ખોદાયું છે અને ત્યાં આરો બંધાવ્યો છે, ઇત્યાદિયો ત્યાં બે ઘડી બેસવું ગમે એવું છે. હું ત્યાં હતો ત્યારે ગાયકંવાડો રાજ્યના મરાડા અને દુશ્મણી સરદારો અને ઓફિસરો ઘણી વાર ત્યાં આવતા. એક વાર શ્રીમંત મદારાજ સાહેબ પણ માતૃશ્રી જમનાબાઈ સાહેબ સાથે ત્યાં પધાર્યા હતા, અને અમે બધા તેમના દર્શન કરવા ગયા હતા.

આ બંગલામાં ધ્યાનદાસ કરીને એક મદાત્મા રહેતા હતા. તેમની પામે શ્રીમદ્ ભાગવતની પોથી હતી. દરરોજ સાંજે શાળા છોડ્યા પછી ત્યાં હું નિયમિત જતો અને શ્રીમદ્ ભાગવતના એક બે અધ્યાય ત્યાં આવેલા શ્રોતાઓને વાંચી સંભળાવતો. હાલ ત્યાં શ્રી ભગવાનજી મદારાજ છે. તેમણે પોતાના સંપ્રદાયનું એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે. આ મદારાજ મારા વિદ્યાર્થી હતા, અને વડોદરે આવે છે ત્યારે મને દર્શન આપે છે.

મારા મિત્ર રેવાશંકરની નોકરી તમચીખદારની પ્રથ હતી, અને તેથી હવે તેમને પાદરામાં રહેવાનું થયું. મારે કોઈ પ્રસંગે મેહુમદાવાદ વગેરે સ્થળે જવું હોય તો નજીક સ્ટેશન વડોદરા હતું તે મારા ગામથી પંદર ગાઉ થયું. તેથી હંમેશાં હું પાદરે રાતે રહી દિવસે વડોદરે જતો. પાદરામાં રેવાશંકરના ગોમયો ત્યાંના એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન અને ગૃહસ્થ બાપર જોશી સાથે તથા

પ્રસિદ્ધિ વેચે મયાશંકરે અને તેમના પુત્ર હોદાબાઈ સાથે મારે પરિચય થયો હતો. બાબરે જોશીને કવિતાનો શોખ હતો તેથી તેઓ મોરી કવિતા જોઈ મારા પર સારો રસ હ રાખતા.

વળી વંદાદરા રાજ્યના સુબા રઘુનાથરાવે કેસકરનો એક વંખત કરખડી (કદાનવેથી) એક ગોઢિ દૂર મુકામે હતો ત્યારે મેં તેમની પાસે જઈ મોરી શાળાની મુલાકાત લેવા વિનંતી કરી હતી. તેઓ સંસ્કૃતના પદ્યપાત્રી હતા અને મારા સંસ્કૃત જ્ઞાનથી પ્રસન્ન થઈ તેમજે બીજી વાર મળવાનો મને આશ્ચક્યો હતો.

આ વખતે ત્રા. સા. ગણુપતરામ મોરીશંકર શાસ્ત્રી અમારા કે. એ. ઈ. હતા. જંજુસર મુકામે તેમના મુકામમાં જવાનો પ્રયત્ન આવનાં મેં તેમની પાસે મારા સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી જ્ઞાનનું આપ દાદી જોવા વિનંતી કરી. તેમણે એક ઉદ્ધામિક મને આપ્યું. તેની ઉપર અંગ્રેજીમાં એક જાહેર ખબર હતી. એ જાહેર ખબરનું સંસ્કૃત કરી લાવ્યા મને કહ્યું. મેં ત્યાં જ જોશીને તે લખી આપ્યું અને તે જોઈ તે વખા પ્રસન્ન થયા.

કદાનવેથી મોરી ખદવી કેરવાડે અને ત્યાંથી થોડાજ દહાડામાં અંકલેશ્વર તાલુકાના દીવા ગામમાં કરી. કદાનવા જેમ કાળીનું ગામ હતું તેમ આ સહોરાઓનું ગામ હતું. આ ગામની ચારે બાજુ તાડનાં વન હતાં. અંકલેશ્વર ત્યાંથી આશરે માછલ કે પોણા માછલ હતું. એ આઉ ઉત્તરમાં નમંદા અને તેને કિનારે મુંદર ખડક ચણેર દેખાતું. ગામમાં કેંદમૂળી શાક, સેરડી, વગેરે પુષ્કળ થતું. ફીનોનાં એવરો આમંચ યજ્ઞને સુગંધથી હંધ આનંદ પોમનું. ગામમાં ચાર ચર ખંડલાં ચણી ઉપર મને એક બંનડો ગામના બેઠાં પૂજામાં મળી ગયો. તેની બારીઓમાંથી દસિજે અને અંકિમે દૂર મુશીનો પ્રદેશ દેખાતો, તથા દેવ અમવાયાની ત્યાં અંક મળેલ હતી. પામે રંગતોનું એક કળિયું હતું. ને શોક પળા

માયાણુ અને મિલનમાર હતા. માત્ર એ ગામમાં નહોતું કોઈ દેવમંદિર કે શિવાલય; નહોતો કોઈ કથાકાર, હરિભક્ત કે પુરાણી; નહોતો કોઈ વિદ્યાવ્યાસંગી કે પ્રખ્યાત એવી મહાભારત કે રામાયણની પાતોને પણ જાણનાર; શિક્ષક, રજાપૂનાં, તેટલાં પાટીદારનાં અને દશેક આહાણુનાં ઘર સિવાય આશરે ૫૦૦ ઘર તલવાડાનાં અને ૭૦૦ ઘર તહોરાઓનાં હતાં. ગામના મુખી મનાદાએ પણ વહોરા હતા.

મારી નિશાળમાં ચારેક આનિસ્ટન્ટ હતા. કેટલેક દિવસે નમંદાકાંડા પરના બોરબીડામાં, મારી શાળાને લગતો એક વર્ગ મેં ઉઘાડ્યો હતો અને એક આનિસ્ટન્ટને ત્યાં રોક્યો હતો. પાટીદાર લોકોમાં કબીરપંથીને મળતો કોઈક ધર્મ આવતો. સાંજે નિશાળેથી આવતાં સાથી, પ્રતિષ્ઠિત અને ડાહ્યા ગણાતા એક પટેલનું ઘર મારા રેસ્તામાં આવતું. પટેલ પાપડી ફોલતા હોય તે વખતે તેમની પાસે બેસી હું એરેબિયન નાઇટ્સમાંની કોઈ વાત કહેતો તે સાંભળી ને ઘણા પ્રસન્ન થતા, અને મારી વિદ્વાતાનાં વખાણુ કરતા. તે મને વખતોવખત શાકપાન મોકલ્યા કરતા.

એ ગામમાં એક નાનાબાઇ બારોટ કવિ હતા. તેઓ હાંસોટ તરફનાં ગામોમાં પોતાના યજમાનોને ત્યાં ફરતા હશે, ત્યાં તેમના જોવામાં 'કામકદાક્ષ' નામની ચોપડી આવી, અને તેનો રચનાર એમના જ ગામમાં મેહેતાજી છે એમ તેમને તપાસ કરતા, જણાવું એટલે તે ઉતાવળ કરી દોડે આવ્યા અને તરતજ મને મળ્યા. આ બારોટને હિંદી સાહિત્યનો ઘણો ભાગ મુખપાક હતો. હું સાહિત્યનો કોઈપણ શ્લોક બોલું કે તેનું ભાષાન્તર તરતજ તે હિંદી કવિની કવિતામાંથી બોલી બતાવતા. એમની માથે મારે થોડાં વખતમાં ગાદ મિત્રતા થઈ અને અમે રાત્રીના બારબાર વાગતાં સુધી કવિતાવિનોદમાં વખત ગાળતા.

આ વખતે મારા અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષક અને મિત્ર દામોદર અવધ કારકુન તરીકે અંકેશ્વરમાં નીમાયો હતા, તથા તેમની પાસે ગામલતદારનો

ચાગી હોવાથી,—‘ પોતાના તાજાના આમમાં એકલા જવાથી આપણી મહત્તાને ખામી લાગશે ’ એમ તાજાના કારકુન વગેરેએ કહ્યા છતાં પણ મારા રતેહને ખાતર તેઓ સાંજે જલુ વાર ફરવા જવાને બદલે મારે ઘેર મળવા આવ્યા. થોડાજ વખતમાં તેમની ખીજે રચશે મામલતદાર તરીકે નીમણુંક થઇ ગઇ, તેથી તેમના મેળાપનો મારો લાભ જતો રહ્યો.

અંકેશ્વર મારા ગામથી થોડું પાસે હોવાથી ઘણી વખતે કાર્યપ્રસંગે મારે ત્યાં જવાનું થતું. એક વાર હું બગરમાં જતો હતો ત્યારે એક ગાંધીની દુકાને હું સોપારી ખરીદવા ગયો. દુકાનપર એક વાણીયો ભસ્મત્રિપુણ કરીને, ગળામાં ગ્લાસની માળા પહેરીને હાથમાં મસ્તૂત શંકરદિગ્વિગ્ધનાં પાનાં લેઇ વાંચતો હતો ! ત્યાં જઇ હું ઉઘો ગયો એટલે દુકાનદારે વાંચનામાંથી નિવૃત્ત થઇ મારા તરફ જોઇ પૂછ્યું. “ શું જોઇએ છીએ ? ”

મેં કહ્યું : “ મોપારી. ”

“ કેટલાં ? ”

“ પાંચેર. ”

“ કેવાં ? ”

“ મેવર્ધનાં. ”

દુકાનદારે પુસ્તકનાં પાનાં નીચે મૂકી ઊભી ત્રાજુડીઓમાં મોપારી જોખી આણી મને આપી, અને તેની કીમતનો ટોંક આનો મેં તેને આપ્યો.

તે મોપારી લેવા ગયો હતો તે દર્મીયાન મેં પુસ્તકનાં પાનાં જોયાં, તે શંકરદિગ્વિગ્ધનાં હતાં. તે એક સુંદર કાવ્ય છે એમ હું જાણતો હતો. આમોદમાં જ્યારે હું તર્કસંગ્રહદીપિકા બજાવતો હતો ત્યારે એ પુસ્તક મારા ગુરનાં ઘરમાં હતું તે મેં વાંચવા આજુ હતું; પણ તે વાંચવાની હજી મારી યોગ્યતા થઇ નથી એમ કહી તે વખતે મને તે તેમણે આપ્યું.

નહોતું. હવે આ પુસ્તક વાંચવાની મને ઇચ્છા થઇ આવી તેથી ગાંધીને મેં પૂછ્યું: 'તમે આ પુસ્તક સમજી શકો છો ?'

ગાંધી—“ અહીંથી જે ગાંધી ઉપર સંબોધ કરીને ગામ છે, ત્યાંના પુરાણી દુર્લભરામ અહીં કોઈ વખત આવે છે ત્યારે હું તેમની પાસે સમજી લેઉં છું. ”

મેં કહ્યું—“ દુર્લભરામ તો મારા ગુરુ વૈજનાયના જમાઇ થાય ! ”

ગાંધી—“ એમ ! તમે સંસ્કૃત જાણો છો ? તમે ક્યાં રહો છો ? ”

મેં—“ હું દીવામાં મહેતાજી છું. પહેલાં અમલેશ્વરમાં હતો ત્યારે તેમની પાસે મેં કાવ્ય અને વ્યાકરણાદિના અભ્યાસ કર્યો હતો. ”

ગાંધી—“ ઓહો ! પરમ લાભ થયો. ” પુસ્તકમાં એક શ્લોક અતાવીને, “ આ શ્લોક તમને જેસે છે ? ”

મેં શ્લોક વાંચ્યો અને તે તેમને સમજાવ્યો. ગાંધી ઘણા પ્રસન્ન થયા, અને તેમનું ઘર જે ઘણું જ પાસે હતું ત્યાં તેડી ગયા. ત્યાં અમે કેટલીક વાતો કરી અને શંકરદિગ્વિજયનું પુસ્તક વાંચવાની મારી ઇચ્છા જણાવી. ગાંધીએ પ્રસન્ન થઇ મને પુસ્તક આપ્યું. આ પુસ્તક હું વાંચી ગયો અને તેનું વિસ્તૃત અવલોકન મેં સ્વદેશવત્સલમાં પ્રકટ કર્યું.

હવે ગાંધી સાથે મારી મિત્રતા વધતી ગઇ. ગાંધીનું નામ જૂખણભાઇ હતું. પહેલાં તે બી. બી. સી. આઇ. માં વલસાડ તરફ સ્ટેશન માસ્તર

---

૧ દુર્લભરામભાઇ એ વૈજનાય શાસ્ત્રીના મોટા જમાઇ થાય, અને ગંગાશંકરભાઇ એ નાના જમાઇ થાય. આ ગંગાશંકરભાઇ વડોદરાના મ. મ. તર્કવાચસ્પતિ બદરીનાથ શાસ્ત્રીના સાળા થાય. હાલમાં ગંગાશંકરભાઇનાં પત્ની અને પુત્ર અમદાવાદમાં છે. (સં.)

હતા, અને તેમની સદિવારી દુકાન તેમના મોગજાઈ ચલાવતા મોગજાઈ ગુજરી જવાથી જૂખણુનાઈએ મોકરી છોડી દીધી અને હુશનતુ મમ સબાળના માંડુ બચતના મહાન નૈયામિક સ્વમી અદ્વૈતાનંદના? તે શિષ્ય હતા, અને તેમના ચોમથી વેદાન્તમા તેમણે સારા પ્રવેશ કર્યો હતો.

એક વખત જૂખણુનાઈએ મને ક્યુ કે અદ્વૈતાનંદ સ્વમી અતી આવવાના છે, તેમનો સમાગમ કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો તે આવે ત્યારે હું તમને ખગર આપું' મેં હા કહી થોડા દિવસ પછી તે આવ્યા ત્યારે હું તેમના દર્શન માગે ગયો. તે સરીરે ઘણું રચુન હતા, અને તેમની ન્યાય વેદ તમા ઉત્તમ પ્રતીપત્તની ખ્યાતિ હોવાથી હું તેમને પ્રણામ કરી જહું માર્ગથી તેમની પામે 'હોઈ. જૂખણુનાઈએ સ્વમીને મારો ખરિય આપતાં ક્યુ કે, એ સરકત ઘણું સ્વક મણે છે તથા ન્યાયશાસ્ત્રનો પણ એમણે અભ્યાસ મારો કર્યો છે

મેં ક્યુ " નહિ, સ્વમીજી 'હજી'તો હું આરભ કરું છું "

જૂખણુનાઈ મને કહે કે "સ્વમીને કાઇ પુજી હોય તો પૂઝો "

'સ્વમીજીએ પચુ મ્હુ કે ' હીક છે, કાંઈ અનવદો '

'મેં ક્યુ " મને તો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત વિષયક કાંઈક શક્યો છે, 'આપની આજ્ઞા હોય તો તે પૂછું '.

સ્વમી—'હી- મોહો "

'મેં ક્યુ—' વેદાન્તીઓ આ જગતને મિથ્યા માને છે ત્યારે જાપપુરુષ, સમનરક અને તે પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્ર પણ મિથ્યા ન હોય છે ' અને

। ૧ સ્વમી અદ્વૈતાનંદનો મમ ભર્યમા નમંદાતરે જોવામા આવે છે મહામ હસ્તનિખિત ગ્રન્થોનો મારો સંગ્રહ છે સ્વ મોતીલાલ મોહનનાય ગવેરી, સ્વ હરિલાલ ગવેરી, સ્વ. માલોકલાલ ગુમડી વગેરે સ્વમીજીના શિષ્યો હતા (૫))

તે મિથ્યા શાસ્ત્રોએ ફરાનેલા ધર્માધર્મ, આચાર, ઇત્યાદિ પણ મિથ્યા કહે છે !
આમ થવાથી લોકો રોરાચરણ કરે તો તેને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ કહેવાય નહિ !
આનો ગો ખુલાસો છે ? ”

સ્વામી—“ બીજું કાંઈ પૂછવું છે ? ”

મેં કશું — “ જગતકર્તા ઈશ્વર વેદાન્તીઓને મતે માન્ય છે કે નહિ ?
હોય તો તે આકાર છે કે નિરાકાર ? ”

સ્વામી—“ , પગી કાંઈ પૂછવું છે ? ”

હું બોલીશ—“ પૂર્વજન્મ સત્ય છે કે માત્ર કંપનાજ છે ? ”

સ્વામી—“ , પગી કાંઈ શંકા છે ? ”

હું—“ મેં વેદાન્ત શાસ્ત્રનો અન્યાય કર્યો નથી, આખતતઃ જે
વાતો સાબળું છું તેમથી આ શંકાઓ ઉદ્ભવી છે, માટે આપ આટલા
પ્રશ્નોનો નિર્ણય નમગ્નનો, તે પછી કાંઈ શંકા રહેશે તો પૂછીશ. ”

સ્વામી—“ આ તમે પૂછો છો તે વાતના હેતુથી પૂછો છો કે સમજવાને
માટે ? કેમકે અમે નૈયાયિકો વાદીના પ્રશ્નનો ખુલાસો કરવા બંધાયા નથી,
અમે તો તેના નોંધા મૂકી ભરી ધૂળ નાખીએ ! અર્થાત્ તેને બોલતો બંધ
કરીએ. ”

હું—“ આપની સાથે વાદ હોય ! ફક્ત સમજવાજ માટે. ”

સ્વામી—“ ત્યારે તો તમે વિચારસાગર વાસો, અને પછી શંકા રહે તો
મને પૂછજો. ”

હું—“ આ પણ વાદીને બોલતો બંધ કરવાનો જ એક ઉપાય છો મેં
જે પ્રશ્નો કર્યા તે સંબંધી આપ કાંઈ તો કહો ”

સ્વામી—(હસીને) “ એમ તમારી ઇચ્છા છે ? તોયે આપણે થોડોક
વાદ કરીએ પ્રથમ આપણે તમારો ઈશ્વર સંબંધી પ્રશ્ન વેઈએ વાદ,

ઈશ્વરના સર્વધર્મા તમે કાઈ નિષ્કૃંપ કરી મૂક્યો છે કે નહિ?"

મે વિચાર કર્યો કે નૈયાયિકો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માને છે, સ્વામી પણ નૈયાયિક છે માટે તેમને પણ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માન્ય હોવું જોઈએ. મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર મારી પામે અપાવવામાં સ્વામીની વાદી તરફની ચાનાડી હું અમૃત શક્યો નહિ, અને તેથી મેં કહ્યું કે, "હા, હું તો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનું છું."

સ્વામી— "ત્યારે તમારે મને તે ઈશ્વર સાકાર કે નિરાકાર છે?"

મે વિચાર્યું કે, સાકાર કહીશું તો ઈશ્વર પરિચ્છિન્ન થવાથી સર્વ-વ્યાપકના વગેરેમાં વાધો આવશે માટે 'નિરાકાર' કહેવું ઠીક છે. એ હેતુથી મેં કહ્યું "ઈશ્વર નિરાકાર છે."

સ્વામી— "અને ઈશ્વર જગતનો કતા ઇ એમ પણ તમે માનતા હશો."

મે— "હા."

સ્વામી— "એ જગત વિચારપૂર્વક રચ્યું કે અવિચારપૂર્વક?"

મે— 'વિચારપૂર્વક.'

સ્વામી— "એ વિચાર કરવાનું દન્દિય જે મન ઈશ્વરના કયા ભાગમાં રહેતું માને છે? હાથમાં કેટલાક નરીનો કહે છે તેમ માથામાં કે પગી માચીનોની પેડે હાથમાં?"

મે કહ્યું— "માથું કે હાથ તો નિરાકારને હોય નહિ!"

સ્વામી— "ત્યારે વિચાર કયા થાય?"

હું કાંઈ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ

સ્વામીએ કહ્યું કે “વાદમાં તમે નિરુત્તર થયા છો. સાકાર કહેશે તો ઇશ્વરની વ્યાપકતા નહિ ધટે અને નિરાકાર કહેશે તો વિચારપૂર્વકતા નહિ ધટે.”

મેં કહ્યું— “પણ એ તો મારો પ્રશ્ન હતો !”

સ્વામી— “તમારા પ્રશ્નના તમને ઉત્તરદાતા જનાવવાની એ નૈયાયિકાની આજ્ઞા છે !”

હું બોલ્યો, “ત્યારે મારા પ્રશ્નોનો ખરો ખુલાસો આપ નહિ કરો ?”

સ્વામી— “તે મેં કહ્યું છે કે “વિચાર સાગર” અગર “પંચદશી” જેવા ગ્રંથો નમારે આરંભમાં વાંચવા જોઈએ, કેમકે જે વિષય આપણને અવગત ન હોય તે સંબંધી પ્રશ્ન કરવામાં પણ આપણે જૂલ ખાઈએ છીએ ! માટે ઉક્ત ગ્રંથોમાંથી કોઈ પણ વાંચી તમને શંકા રહે તો મારી પાસે આવજો; એમ કરવાથીજ તમને લાભ થશે.”

પછી મારી ઇચ્છા જાણી જૂખણુમાઈએ મને વિચારસાગર આપ્યો. મેં તેને બે ત્રણ વાર વાંચ્યો, પણ જરાબર સમજાયો નહિ, થોડોક શંકાઓ રહી ગઈ, અને સ્વામી પાસે જવાનો કાંઈ યોગ આવ્યો નહિ. તે પછી ત્રેદાન્તના નાના નાના પ્રકરણ ગ્રંથો ધણીક વાંચ્યા. તેમાંનું વક્તવ્ય સમજાયો, પણ નિર્દેશક ગ્રંથો સમજાયા નહિ. મારા આ અભ્યાસ ચાલતો હતો તે વખતે “અપ્રમદ શબ્દપ્રકાશ ચંદ્રિકા” નામે એક પુસ્તક કોઈ પ્રજાકર રામચંદ્ર નામે વિદ્વાને લખેલું મારા જોવામાં આવ્યું. આ પુસ્તકની રચના અને ભાષાના શિશુઓમાં તેની ઉપયોગિતા મને મારી લાગવાથી તેનું અવલોકન મેં સ્વદેશવત્સલમાં પ્રકટ કર્યું. તે વખતે સ્વદેશવત્સલ ચોપાનિયું ગાયકવાડી રાજ્યની તમામ શાળાઓ અને ઓફિસોમાં જતું હતું; અને તેના કર્તા ગાયકવાડી રાજ્યની શાળાઓમાંના એક કે. એ. ઇ. હતા; તેથી તેમના વાંચવામાં તે આવ્યું. પુસ્તકનું અવલોકન નિષ્પક્ષપાત રીતે

લખાયું હોવાથી તે લખનાર પ્રત્યે તેમને અદ્ભૂત પ્રકર્યો; અને વૈષ્ણવ કોણ છે તેની તપાસ કરી એક પત્ર લખી મારે ઉપકાર માન્યો, તથા તેમનો મુકામ મિતોર હતો. ત્યાં તેમને મળી જવાની તેમણે મને પ્રાર્થના કરી. નર્મદામાં પનાઈ મારે થોડા વખતમાં ત્યાં જઈ આવ્યા તેડું હતું, એમ જ્ઞાત મારી શાળા અને મારે ગ્યામંગ છોડીને ત્યાં જવાનો મને અવકાશ મળ્યો નહિ.

મારા માતાપિતા અને બાઈ બહુમાં રહેતાં હતાં એમ મેં પાછા જણાવ્યું છે. હું ઘણી વખત દીવેથી બહાર જતો આવતો. એક વખત હું રવિવારે મનારમાં બહાર ગયો હતો અને ત્યાંથી નીકળતાં મને છેક મંધ્યાકાળ થઈ ગયો. નદી ઉપર આવતા હોડીઓ બધી જતી રહેવા લાગી. એક છેડેથી હોડી ઉપડવાની નેવારીમાં હતી તેમાં હું ફરી પડ્યો. એ હોડીમાં એક ધામનો ભાગે નાખી એકે દેડ બેડો હતો, તેને મેં પૂછ્યું કે ક્યા જતું છે? તેણે કહ્યું કે “દીવા”. મને આનંદ થયો, કેમકે પવન સામે હતો તેથી હોડીને હેરિયા ખવડાવી દોડીવાળો લેઈ જતો હતો અને તેથી સામે કડિ પટોચના આશરે આડ થયો તેમ હતું, અને ખરેખર! અમે સામે કડિ ઉતર્યા ત્યારે ઘણું અંધારું થઈ ગયું હતું. દેડ ઉતરી આસપાસ લાગ્યો અને તેની પાછળ હું ચાલુ થયો. મારી પામે એક લાકડી અને બે ચાર સોડાની નાની દામડીઓ કમાલમાં ગાંધેલી હતી. યાદેક મયા એટલે દીવે જનાના બે રસતા આવ્યા. એક ત્રોડે રસતા અંકલેવર જવાનો હતો અને તે દીવા આમને પૂર્વ કોડે ચાલે જતો હતો અને બીજો રસતા બોરબાહા આગળ ચાલે દીવાને પશ્ચિમ છેડે જતો હતો. દીવા ગામ પણ પાંચડી પને લાલું હતું, અને તેથી બે હું દેડની પાછળ જાઉં તો મારે આશરે અરધા ગોખા ગાઉ જોઈતું ચક્કર ખાવું પડે! આ કારણથી હું પશ્ચિમને મારે આપ્યો. વચમાં અરધાક નાક પર બોર બાંધી આવવાનું હતું. અને ત્યાં મેં થઈ ઉપાડેથી હોવાથી મારે આંત્રિ વિંધુરામ ત્યાં રહેતો હતો. તે કોઈક વખત દીવે રાત રહેવા આવતો, હું ગામની નજીક મેં અને ત્યાં રાત રહેવાનો વિચાર

મોં, કેમકે આશરે નવ રાગના દશે એમ મને વાગ્યું. પણ વળી માદ આબુ
કે જો હું રેર નહિ જાઉં તો વચમા નવી ઉતરવાની હોનાથી ઘર આગળ
શીકર થશે કેમકે ઓછ રમિનારે, હું સાજો દીવે આગ્યા સિવાય રહેતો નહિ.
આથી હું એકને આગળ આગે. ઉનાળાના દહાડા દતા અને એ પ્રદેશમા
સાપનો ભય વધારે, તેથી વાડની થાસે ન ચાનતા વચમાજ આવતો હતો.
આગળ જતા એક નેળા આરી તેની આનપાસ બે મોડે મુજબી હતી,
અને ઉપર ખિતરો દતા. તેથી વચમા અંધધર વણો હતો. તેમા હું
આવતો હતો, તે વખતે અંકેશ્વરનું એક મુઠકું મોટે રમતે નમંજ પર વેઇ
જનારા! ડાઘુઓનો. 'રામ કહો બાઇ રામ' અનાજ મને માને પડ્યો
આ વખતે! એ અનાજથી મારી યાત્રીમા બન ઉત્પન્ન થયો. એવામા
નેળની પેને ખાર મે ચાર ઘોળા કપડાવાળી આકૃતિઓ મેં જોઇ, આ વોડો
દીવે જતા દશે એમ જાણી તેમને પકડી પાડવાને હું ઉતાવળે ચાલ્યો, થયું
તેઓ તો સામા આબા દતા તે કોઇ વડેમાર્ગ હશે એમ ધારી હું કાઇ
મોડમા મિસર આગળ ચાલ્યો. ધારે થાસે જોયા જોયા તાડના ઝાડનું વન
અને પનાના જોરથી પાદડાનો ખડખડાટ તથા મે સાબળેયો રાતના
એકાતમા મોરે શમ કરતો ડાઘુઓનો અનાજ, એ બધાથી માગ મનની
રિયતિ બાબીન થઇ ગઇ હતી, એવામા એક ડાટખુણો જેની વાળીવાળો
રમતો આ થો જો રમતામા હું આવતો હતો ત્યારે દોરને દાકીને ઓછ
જતો તેમ તેમો ડચકારો એ સાબળ્યો. મેં ધાયું કે કોઇ ગોવાગિયો
ગોતાના 'દોર' દાકી જતો હશે. હું નેળના મોઢા આગળ અથવા
માખુણાના ખુણા આગળ આગ્યો. બાજુ પરથી એક બીજી નેળ ત્યા
આ રીને મળતી હતી મે તે તરફ જોયું તો એક બેસ જેવું જનવર જોયું
અને ધાયું કે એતરમાથી કોઇ બેમ દાકીને રેર જનવ છે. પછી તેની
આજ્ઞા તેનો દાકનારો જોવામા આગે જાહિ, તેથી મને કંપના થઇ કે
આગની મોડો રાત્રે બેમ રેર કાવવાની હોય નહિ, માટે આ જંગનનો
મેં જો દશે જંગની પાડો માણસને મારી નાંખે છે એમ પણ તરતજ યા
આ પુ વળી જને આપજે તેનાથી મ્હોંએ ડીએ એમ માનમ પડે તો

તે જરૂર આપણી પાછળ દોડીને આપણને મારે કે, આના વિચારો સામગ્ર માંગ મનમાં આનંદાર્થી સ્વાભાવિક રીતેજ હું ઉનાવતો આવ્યો, મારી પાછળ અને પાડાના પગના, મબળાયા, હું દોડ્યો, પાડો પશુ દોડતો હોય એમ તેના પગના સાબરના પાછળ જોવાનો મને વખત નહોતો હું દોડતો હતો ત્યાં જગાર પડેજો રત્તો હતો રસ્તાની યથે કંથારનું મોટું જાગું હતું નેથી રસ્તાના મે બાગ થયા દના અને ગાજીના મે ખેતરમાં મે કંવા હતો, તેમાં પાણી હશે પણ તેના મોઢા જમીન ખરાબ હોવાથી અને આમપામ જિયુ માન ઉગેતું હોવાથી અગ્નિરો માણુમ ખેતરમાં ચપ્પને આવે તો તેમાં પડી જાય, ત્યાં કૂસા કે તેની મને ખમર હતી, અને હું દોડતો હતો તે જગો ખડીયાવાળી હતી, કેમકે રત્તાનો તે નીચાણનો ખાડાસગો બાગ હોવાથી ત્યાં ચોમામામાં પાણી ભરાઈ રહેતું હોવાથી અને ઉનાળામાં તે સૂકાઈ જવાથી ત્યાં કેસો વાગે એવી જમીન હતી મમ રાટમાં હું રસ્તાની વચમાંના જાગની બીજી બાજુ ઉપનાણે રહેતે ન જતા સીધાજ ખાડાકેરાવાળો જગો પર દોડ્યો અને ઠેમ વાગતા જિંધે માથે પડી ગયો ! પાંધડી, વાકડી અને ડામથીઓની પોટની દૂર થઈને પગ્યાં ! ખાડાના પગવા છેક મારી પાછળ લગોવગમ મેં માબત્તા દતા, નેથી હને પાડાનું શીંગડું મારી પીડ પા દમભૂ પડે છે એમ હું વિચારી ઈશ્વર-રમરણ કરી રજા હતો ! મે ચાર સેન્ડ થઈ, પણ પાડાનું માથું વાગ્યું નહિ, મે ડાકું જિંધું કરી જોયું, પણ પાડો દેખાયો નહિ ! પાડો ખૂંટો, અને જાગની પેની બાજુએ રસ્તે ચડી ગયો ! તથા આગળ જાને મને રાજીને જિંધે રહેશે !

હું દોડ્યો, લાકડી, પાંધડી અને પોટલી લીધાં, મામે જ એક ખેતર અને તેની નજાર વડનું માડદના. ખેતરની વાડમાં એક છીડું વડના માડ પાસે હતું હું તે તરફ ખેતરમાં પેમી જવાના તથા જાગ પાછળ રહી ગયેલા પાડાની નજારે નહિ પડવાના છતાંથી હું ચાલ્યો, મચ્છરમાં મારા આના પરી ખેતરના માપિક તે છીડું પૂરી તપુ. ખેતરવાળાને મે ચાર માથા

મનમાં દેવોને હું પાછો (નેળને) રસ્તે પડ્યો. પાડો કાંઈ દેખાયો નહિ, તેમ તેના પડાણાં, પશુ મંબળાયાં નહિ; રસ્તાની જમીન રેતાળ હતી. થોડેક દુર એક ખેતરમાં તાપણું કરી ત્રણ ચાર આઠમી બીડીઓ ખીતા બેધ હતા તે ખેતરમાં મુરચીઓ વારી હતી. તેની સામે પાસે એક ખોડીયારામાં થઇને ખેતરમાં જવાનું હતું, તથા તે રસ્તો ગામમાં જવાનો હતો. ખોડીયારામાં દાખલ થઇ થોડીવાર હું ઉભો રહ્યો અને શ્વાસ આધી ! રાત્રે દેશિક વાગે હું પેર ગયો.

બીજો દિવસે મને તાવ આવ્યો. મારા પાડેથી ખેડુતોને મેં રાતની વાત કહી ! તે બોલ્યા કે તમે ઘેર આવ્યા તે સાઈં થયું ! નહિ તો એ પાડે તમને મારત તો નહિ પણ આખી રાત સીમમાં ભમાવત અને સવારમાં અવોપ થઇ જત ! જે મેં કૂવા બાગુપરમાં ખેતરોમાં છે તેમાં એક જલુ પડી જઇ મરણ પામ્યો હતો તે બેંસાસુર થયો છે; ઘણા જલુને તે જહીવરાવે છે અને આખી રાત ઝડોમાં ફેરવે છે.

મારો તાવ બે ત્રણ દિવસે મટ્યો. બીજી વાર દિવસે એ રસ્તેથી હું જતો હતો ત્યારે મને સમજાયું કે ખડિયાવાળી કડલુ, જમીનમાં લોહાના નાળવાળા મારા જોડાના અવાજને સાંભળીને તે મેં મારી. પાળા આવતા પાડના પગવાનો અવાજ ધાર્યો હતો, આડી નેળના અધારાને મેં પાડનો આકાર કલ્પ્યો હતો, કેમકે તે પહેલાં મેં કાઢીને અવાજ સાંભળ્યો હતો. શાંત રાતે દૂરનો અવાજ પણ નજીક હોય તેમ સંભળાય છે, તેથી મેં બેંશની અને પાડની કલ્પના કરી હતી. પાડે હતો જ નહિ, પણ મારા દહિપત પાડાએ મને દોડાવ્યો અને તાવ આવ્યો ! વેદાનીઓ કહે છે કે આપણું જ કલ્પેનું જગત આપણને સુખદુઃખ આપે છે તેમાં કાંઈ ખોટું નથી.

આ વખતે ભરૂચમાં મારી બા માદી ઝડી અને મરી ગઇ. ભરૂચમાં આ વખતે અમારી જાતિના ખેડિયા બ્યામ કાળીદામ પુરાણી હતા. તેમન

દીપ્તરા મહારામ યોગીશ્વર અને અજીતગર્ભ યજ્ઞ ઉદ્ધાર અને પરમાણુ
ગદરથી હતા તેમના રાત્રી સ્ત્રીઓ અને પુરખોએ રાત્રે અત્યેષિ
સરખર માટે રમગાનમા નેધ જવામા અને મીઠા ત્રીઠા કોમમા અમને
ધમી મન મરી તે ન હોત તો મને ધાડી અ ચાચુ પડી હોત મણપતરામના
પુત્ર શાન્તી મગનવાચ પનુ પરમ વૈષ્ણવ અને ત્રિદાન છે તે તથા તેમના
જમાઈ રા યોગિદાસ એમ એ જે રંગેશ કાનેજમા ઓપ્પર છે તે પનુ
મારા ઉપર ધણો રનેદ રાખે છે

મુનુ માગી જાદવી અમને સ્વર ધધ તે વખતે જુન મલિતો આતો
હતો અને હોડીમા મેથી બાડખૂત થઇ અમને રર જાણુ હતુ હુ થોડાક
કામચલાઉ સામાન સાથે બાડખૂત બિતથો અને મારો સામાન એમ જુના
ઓળખીનાને હતા મૂકી અમને સ્વર ગયો ત્યાં ગિયર થયા પડી મારો
માફીનો સામાન જે મોરબાદમો મારા આસિ ની પાસે મૂક્યો હતો તે
તેમ ગયો જે ધરમા મારો સામાન હતો તે ધર તો રેલમા તણાઇ ગયુ
હતુ, પણ મારા આચિરુટે તે રખતમર ચેનીન બીજા વરમા મૂક્યો હતો
તેથી જયો ગયો હતો તે વખતે યોમાસુ હતુ અને નમંદા નદી એક નાના
મમુદની માફક પયરાઇ હતી બાડખૂત સામાન રહેતાં દઇ અમને સ્વરથી
મધેડા મોકલી સામાન મગારી લીધો એ ધરતીમા યોમામામા ગાડી
આવતી નથી

અહીં મને મારા મૂર્ત મિત્રો મળ્યા પરમાતમ વૈવ દતારામ પોત,
બાગબાઇ ઉધરાનદાર પુરાણી વિશ્વનાથ પગેરે મને જોઈ બહુ આનંદ
પામ્યા હુ દંચારે વર જીજી ગમે રિયો તે દરમીયાન મારા જે જે
ઓળખીયા મુજરી ગયા હતા તેમના રમરણથી સ્વમની મુખારી
નામે એક વિનોદાત્મક પવનથી ચોપડી મનાવી મારા મિત્રોને તે માનવી
ધણી મનમત થી

11 1 યો મગનવાચ શાન્તી તા ૧૮-૭-૧૯૩૫ ના રોજ બાડખમા
દરિદ્રા થયા (અ) 12 111

। મારા એક જૂના રસેદી કવિ રણછોડરામ મધુભાઈ તે વખતે મુંબઈમાં હતા. તેમની ઇન્જન-પુગણ્યાઈ પ્રકાશ નામે માસિક પ્રકટ કરવાની થઈ. તેથી તેમણે મને તે 'કામ કરવાનું' પૂછવ્યું. મેં દા પાડી અને પ્રથમ માઈકેડેય પુરાણનું ભાષાન્તર શરૂ કર્યું. તેમાં ગરુડનો સંવાદ મુખ્ય છે. માટે ચોપાનિયાના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ગરુડનું ચિત્ર તથા તેને લખતો એક સ્તોત્ર મેં રચી આપ્યો. તે મૂડી ભાષાન્તરનો આરંભ કર્યો. આ પુરાણમાં સમ્પ્રથમી અથવા ચંડીપાડનો સમાવેશ થયેલો છે. માટે તેનું ભાષાન્તર મૂળ સહિત છપસાની પ્રકટ કરનારની ઇચ્છા હતી, તેથી તેમણે મુમાઈમા ગાસ્ત્રીજીની સલાહ કરી માઈ ભાષાન્તર તપ્પસવા વિનંતી કરી. તેમણે તપાસી ઉત્તમ અભિપ્રાય આપ્યો. આ વાત મને રા. રણછોડરામે જણાવી તેથી મને પણ મારા ભાષાન્તરની યથાર્થતા માટે મંત્રોષ ઉપજ્યો.

આ વખતમાં મારા ગુરુ જેમની પાસે મેં વ્યાકરણ, કાવ્ય અને વેદકનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે, માદા પડ્યા. તે અયુત્ત હતો. મારા ગુરુ-પત્ની તથા તેમના માતૃશ્રી ધરમા દેતા, પણ વ્યાધિ એવો હતો કે તેમની આરવારમાં પુરુષની જરૂર પડે પિશાચ વખતો, વખત અટકી જતો અને ગ્રામી મૂડી તે કરાવતો પડતો. જ્યારે જ્યારે પિશાચ અટકી જાય ત્યારે ત્યારે મારા ગુરુપત્ની જિયારા માટે ઘેર આવે. તે વખતે રાતના બાર વાગ્યા હોય તો પણ હું તરત ઊગીને ત્યાં જઈ તેમની આરવાર કરતો.

ગુરુનું શરીર દ્વિસાનુદિયસ ક્ષીણ થતું ચાલ્યું, અને તેમની પાસે હમેશા મનુષ્યની જરૂર છે એમ મને લાગ્યું. તેથી મેં એક મામની રત્ન મેળવી અને ગુરુપાસે રહેવા લાગ્યો. ગુરુને તેથી ઘણો આનંદ થયો. ગુરુને ઇચ્છ થઈ કે તેમને અધ્યાત્મ રામાયણ તથા શંકરાચાર્ય ગીતા મારે અંજાવાયી. મેં તેનો આરંભ કર્યો, અધ્યાત્મ રામાયણ પૂરું થયું.

ગુરુએ મને પૂછ્યું કે મારા ધરમા ઘણાક પુસ્તકો છે તેનો શો વિનિયોગ કરવો ? મેં તેમને મહાદ આપી કે મહાભારત ક્રીમની પુસ્તક છે તે તમારા

જમાઇ દુલ્હનરામને આપવું; રામાયણ તમારી જાનિના જોશીના પુત્રને આપવું. બીજાં નાના નાના પુસ્તકો તમારા વિદ્યાર્થીઓ જેમાંથી જેને જેનો ઉપયોગ હોય તેમને આપવાં. તેમજે માટે માટે શ્રીમદ્ભાગવત જે તેમની સાસુએ લખ્યું હતું તે, શંકરાનંદી ગીતા, અધ્યાત્મરામાયણ, પંચમૂર્તી અને બનુહરિશતકત્રય મને આપ્યા. મેં તે લેવાની આનાકાની કરી, તથાપિ તેમનો આગ્રહ જોઇ અધ્યાત્મ રામાયણ અને શંકરાનંદી ગીતા સિવાયના પુસ્તકો મારે ઘેર મોકલ્યા. બનુહરિ શતકત્રય માટે પુરપોત્તમ વૈદ્ય ઈન્દ્રજી બતાવી તેથી તે મેં તેમને આપ્યા.

શંકરાનંદી ગીતાનો છૂટો અધ્યાય આવતો હતો તે વખતે શુરનું અવધાન થવલુમાં ન જોઈને મેં પુસ્તક બંધ કર્યું. અને તેજ રાત્રે શુરએ દેહ છોડ્યો. શુરને અગ્નિસંસ્કાર કરી પાછા આવી મેં 'જેયું' નો એ એ પુસ્તકો ત્યાં નહોતાં. કામ ઉઠાવી ગયું એમ નિશ્ચય થવાથી તેની મેં અગ્ની યોગાયોગ કરી ગઈ.

અમલેશ્વરમાં રહેતો હતો ત્યારે સામાન્યપણે મારો એક નિયમ હતો કે માંજે શાળા છૂટ્યા પછી ગામનાં ત્રણે દેવાલયોમાં દેવને પ્રણામ કરીને ઘેર જવું. ગામમાં ત્રણ દેવાલય હતાં : એક મદાદેવનું દેવ, નાનુ રામ મંદિર, અને ત્રીજું લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર આ છેલ્લા મંદિરની રચાપનાની વાત લગાર રમૂજ છે. પણ તેમાં મારે કાંઈ લાગતું વગમતું નથી તેથી અહીં આપતો નથી. આ મંદિર એટલે ગામગામનું એક ઘર. મંદિરની બહાર રવેશ. તેની બહાર ખુદી જગામા એ પાસે એટલે અને વચમાં રરતો. તથા તેની બહાર ખડકા. એક વખત દુર્ગ મંદિરમાં માંજે ગયો તે વખતે મંદિરના દરિયા તરફના એટલા પર ગામના મુખી ઇન્દ્રજીભાઈ પેલ, એક મનાદાર, પરપોત્તમ વૈદ્ય, અને બીજા એ ત્રણ જણ જોડા દત્તા. ઉત્તરનો એટલો પડોગો હતો, પણ તે ઉપર એક મૃગમય ખોજવીને પંચીમેક વર્ષનો મુંડર તરુણ લાંબા પગ કરી સેને હતો. આ તરુણે બગચા રંગનું પાંચિયું તથા ઝાંઝો પદેશોં દત્તા. મારે પાગ દત્તા. મંદિરના બાવાને

ત્યાં આવેલો કાંઈ અતિથિ હશે એમ ધારીને મામેના ઓટલા પર જગા ન હોવાથી દશન કરી આવીને હું તેના પગ આગળ બેસો.

એ ગામના મુખીએ મને પ્રશ્ન કર્યો કે, “મહેતાજી! રાવણને દશ માથાં હતાં એમ જાણી કહે છે તે વાત સાચી હશે?”

મેં કહ્યું “આ તમારી પાસે પુરાણી અને વૈદ્ય બેઠા છે તેમને પૂછી જુઓ.”

પટેલ—“અરે એ તો હા એ દસ કરે છે, પણ કાંઈ ખાતરી થતી નથી.”
હું બોલ્યો—“આપણે કેટલા પગ?”

પટેલ—“મે.”

“અને ગાયને?”

“ચા.”

“અને માખીને?”

“હા.”

“અને કરોળિયાને?”

“આડ.”

“અને કાનખજૂરાને?”

“ધણી પગ!”

મેં કહ્યું—જ્યારે ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં પણ પણ વસ્તુઓ હોય ત્યારે માથાં પણ વસ્તુઓ હોઈ શકે ન હોઈ શકે? એક અગ્રેજી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે “There is nothing impossible in the nature” એટલે સૃષ્ટિમાં કાંઈ અસંભવિત નથી.”

આ માંબગાને પેલો સુતેલો સંન્યાસી બોલી ઉઠ્યો કે,

“Friend; a little knowledge is dangerous !”. એ વાક્ય એ એ ત્રણ વખત બોલ્યો, અને હું આશ્ચર્યથી તેના તરફ ફર્યો.

મેં કહ્યું : “ Beg your pardon; What did you say ? ”

તેણે ફરીને એજ વાક્ય કહ્યું. ’ ’

અમારી વાતમાં બીજાને રમ પડે માટે મેં દિંદીમાં કહ્યું : “મેરો દર્મિલગ ટોક ટોક નહિ ચોલને જાતા, ઓર દર્મિલગ મી મેરા કરવા દે । આવ જુગા વાકે હિન્દીમેં ચોલિયે. ” ’

તે બોલ્યો, “ But I don't know Hindi. ”

મેં કહ્યું, “ But you understand Hindi ! ”

તેણે કહ્યું : “ I am a native of Bengal; something of Hindi and something of Sanskrit I can understand, but cannot speak ! ”

આ રીતે માધારજી અંગ્રેજીમાં મારી અને તેની વાત આવી. તે અંગ્રેજી બહુ ઝડપથી અને સ્પષ્ટ બોલતો હતો. તેણે મને કહ્યું કે, “હું મોજા હું, કપા જાજો છું, વગેરે તમે મને જાણ ત પૂછતાં તત્વજ્ઞાન અથવા જ્ઞાપજ્ઞ અથવા ધર્મને સમજું કાંઈ પૂછતું હોય તો પૂછો. હું વધામતિ ખુશમો કરવાની આશા રાખું છું. ”

મેં કહ્યું. ખબર તમારૂં ઇંગ્લિશ હું મદજુ કરી રહીશ નહિ એમ મને બધું છે. ”

તેણે કહ્યું કે “ નહિ, હું બહુ મદેશા યત્રોમાં પીમેથી તમને ફરીશ તમારે કામ પૂછું છે ! ”

મેં કહ્યું કે "હા. પ્રથમ તો તમે મને-એ કહો કે ઇશ્વરને આપણે જોઈ કે જાણી શકીએ કે નહિ ? અને બીજું મનુષ્ય જ્યારે મરે છે ત્યાર પછી પાછો તે અવતાર લે છે કે નહિ ? અને લેતો હોય તો શી રીતે ?" આ બેભારા પ્રશ્ન છે.

તે બંગાળી રાજ થયો હોય તેમ દેખાયો, અને મારી સાથે નીચેની મતક્ષત્રની વાતચીત કરી.

તેણે કહ્યું : " તમે આ પ્રશ્નોના ઉત્તરે આપણાં ન્યાયવેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોમાં કહેલી રીતે માગો છો કે હાલની નવીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ? "

મેં કહ્યું : " નવીન પદ્ધતિથી. "

બંગાળી- " ત્યારે તમને થોડુંક સાયન્સનું જ્ઞાન હોયું જોઈએ. તમે આકર્ષણના નિયમો સમજે છો ? "

મેં કહ્યું : " હા. "

તે- " ત્યારે સાંભળો તમારા પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર. તમે વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરશો તો તમને સમજાશે કે આત્મા અને પરમાત્મા એ બે વસ્તુ નથી. અર્થાત્ પરમાત્માને જોવાને કે જાણવાને ઇચ્છનારાથી પરમેશ્વર જૂદી વસ્તુ તરીકે દૂર ઉભેલો નથી, પણ જો જોનારો છે તે પણ પરમાત્માજ છે; અને એમ હોવાથી કર્તા તે-કર્મ હોઈ શકે અને ગાતા તે જેય હોઈ શકે નહિ.

મેં કહ્યું : " એ હું સમજ્યો. હવે બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર, ? "

તેણે કહ્યું : - " પ્રથમ તમારે એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જનારી વસ્તુ, જેને તમે શ્વ કહો છો તે, શું છે તે જાણવું જોઈએ. જેમ અનેક ધણોમાં પાણી બધું હોય અને તેમાં આકાશ કે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે,

તેમ બિન્ન બિન્ન શરીરમાં બિન્ન બિન્ન અંતઃકરણો છે, અને તેમાં અર્ધ-વ્યાપી ચૈતન્ય પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેને આપણે જીવ કહીએ છીએ. અર્થાત્ અંતઃકરણ, અથવા કુંડમાં કહીએ તો મન, ત્યાં ત્યાં જાય, ત્યાં ત્યાં સર્વવ્યાપી ચૈતન્ય હોવાથી તેનું પ્રતિબિંબ તો પડવાનું જ છે અને તેથી આપણે જીવ એક સ્થળેથી બીજી સ્થળે ગયો એવો બ્યવહાર કરીએ છીએ. ખરું જોતાં મનજ રચનાનાંતર કરે છે. પણ એ મન શું છે અને કેમ રચનાનાંતર કરે છે તે જાણવું જોઈએ.

આ નીચે પંચભૂતાર્મક કહેવામાં આવે છે, તેમ કરતાં ત્રિગુણાર્મક કહીશું તો આપણો નિહાનત્ત સહેજથી મિદ્ધ થશે. તમામ જડ પદાર્થોનો તંમેયુષ્માં સમાવેશ થાય છે; ક્રિયાત્મક અને મનને ઉચકેરે એવા પદાર્થોના રજેયુષ્માં સમાવેશ થાય છે; અને શાન્ત, સ્વચ્છ અને સુખરૂપ પદાર્થોના સત્ત્વ ગુણમાં સમાવેશ થાય છે. મનુષ્યોનું મન આ ત્રણ ગુણોનું બનેલું છે, અર્થાત્ આ ત્રણ ગુણો ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં મનુષ્યના મનના ધરક આવપવો છે, ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે આપણે મનના દળને અંશ કહીએ તો તેમાંથી કોઈ મનમાં ૫૦૦ અંશ મરતના, ૨૫૦ અંશ રજસના અને ૨૫૦ અંશ તમસના છે, બીજા એક મનમાં ૪૦૦ અંશ મરતના, ૫૦૦ અંશ રજસના અને ૧૦૦ અંશ તમસના છે, બીજા એક મનમાં ૬૦૦ અંશ તમસના, ૩૦૦ અંશ રજસના અને ૧૦૦ સત્ત્વના છે. આ રીતે જોઈએ તો મનના અનેક પ્રકાર થઈ શકે. પણ જેમાં સત્ત્વગુણ વધારે હોય તેને આપણે સાત્ત્વિક, રજસ વધારે હોય તેને રાજસ, અને તંમેયગુણ વધારે હોય તેને તામસ મન કહીએ છીએ.

પણિનો નિવમ છે કે સમાન ગુણો એક બીજા તરફ આકર્ષાય છે. એ રીતે સાત્ત્વિક મનનું આકર્ષણ તેને મગ્નતા આવતા અથવા સમાન અંશવાળા સાત્ત્વિક મન તરફ સ્વાભાવિક રીતે થશે; રાજસ મનનું આકર્ષણ રાજસ તરફ અને તામસ મનનું આકર્ષણ તામસ તરફ થવાનું. જ્યારે મનુષ્ય જીવે

હોય છે ત્યારે પણ એના સમાન ગુણોમા મિત્રતા આપણા જોડામા આવે છે, ત્યારે તે એકબે હોય છે ત્યારે પણ તેના મનના વિચાર પોતાના મનના ઘટકના પ્રમાણે સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ હોય છે. પણ જ્યારે મરણાવસ્થા હોય છે ત્યારે તેની મૂર્છિત અવસ્થા થતા પહેલા તે પોતાના અમાન ગુણો તરફ આકર્ષાઈ ગયેલું હોય છે. પછી તે મૃત્યુ પામે છે અને તેનું મન જ્યાં ગયું ત્યાં જ રિયત થઈ જાય છે. હવે તમને શ્રીમદ્ ભાગવતનો પેનો શ્લોક સ્પષ્ટ સમજાશે કે “યથા ત્વજલૌકેય દેહી કર્મગતિં ગત.” ધામમાકડી એક આગવો પગ પ્રથમ બીજા ધામના પાંના પર ગોઠી પછી પાછો પગ ઉપાડે છે, તેમ જીવ એક દેહમાથી બીજા દેહમા પોતાનો પગ જમાવ્યા પછીજ પહેલાનો દેહ છોડે છે, એમ કહેવાની એ શ્લોકની મતલબ છે. તમને હવે સમજાયું હશે કે એક દેહમા રહેલો જીવ અથવા મનમા પડેલું ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ બીજા દેહમા જતું નથી, પણ એકનું મન પોતાની સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો અને વાસનાઓ વગેરે સહિત બીજા શરીરમા પ્રવેશ કરે છે. એનેજ શાસ્ત્રોમા સૂક્ષ્મ શરીર અથવા પુષ્પક કહે છે. ચૈતન્ય તો સૂર્યની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપક, શુદ્ધ અને મનના સાત્ત્વિકાદિ ગુણોથી અનિષ્ઠ હોઈને જ્યાં મન જાય ત્યાં તેનામા તાત્ત્વિકપ્રતિબિંબ પાડે છે આ રીતે પરજન્મની, Theory, કંપના છે.”

તેના આ ખુનામયી મને બહુ આનંદ થયો, અને બીજો દિવસે મેં તેને બિના માટે આમંત્રણ કર્યું. પણ તેણે બીજો દિવસે સવારમાજ વહેવા જવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી તે માન્યુ નહિ.

બીજો દિવસે પાંચ આન્યા અને મદિરના માધુ પાસે એક સ્વેટ હતી તેમા મને લખી મોકલ્યું કે “હું પાછો આવ્યો છું, મારે વામવાને માટે કાંઈ પણ અંગ્રેજી પુસ્તક મોકલી આપો, માજે મને મળજો.”

મારી પાસે તે વખતે “ટેમ્પટમાર” નામે એક અંગ્રેજી ગ્રંથનું

પડ્યું હતું. ભર્યમા કોઈગાંધીપટીઈ વાળવા કાગળો લાગ્યા હતાં ત્યાં
મેં તેાજીયું અને તેની કામના એક શિલિંગ જનાં એક આને તે મેં
ખરીદ્યું હતું.

આ ચોખ્ખાં મેં તેમને મોકલી આપ્યું અને સાંજે હું મંદિરમાં ગયો.
તેમણે મને કહ્યું કે, "આરો છરાદો દેહેન, બંદરે ચઠ બાવનગર જવાનો હતો,
પણ ત્યાં હાલ બંદર નથી એ મેં ત્યાં ગયા પછી જાણ્યું, તેથી પાછો
લાગ્યો અને હવે બહુ ચઠ રેલ્વે માર્ગે જાવનગર જાણ." બીજો દિવસે
જાણ અને બાત જાવાની થરતે મારું આમંત્રણ સ્વીકારી મારે ત્યાં જાયા
અને આ "ટેમ્પલાર" વાંચી જવા બહુમણ કરી. મેં તેમને
વાટખરચી માટે જોગવાઈ કરી આપતા જુદું કંઈ પણ તે તેમણે માન્યું
નહિ, અને બહુ તરફ ચાલ્યા ગયા.

તેમના ગયા પછી મેં ટેમ્પલાર વાંચ્યું અને તેમાંના "ડ્યુક ઓફ
વેલિંગ્ટન" નામનો લેખ જોઈ મુંદર લાગવાથી "સ્વર્ગમંચરણ" નામના
મથાળથી લગભગ તેનું આધારંતર કરી તે લેખ મેં શુદ્ધિપ્રગણમાં પ્રકટ
કરાવ્યો હતો.

પાછલા બામર જોશીનો એવો આશ્ચ હતા કે મારે ગાયકવાડી
રાજ્યમાં રાજાખાતામાં આવ્યું. અને તે વખતે તે મોહિસરોમાં ફરનારા
જોશી હોવાથી તેમણે તે વખતના રાજાખાતાના ડિરેક્ટર રા. સ્વા.
જોશીસાક્ષાત્તે મારે માટે બહુમણ કરી હતી, અને તેમને થોડાક નીન
થોડાક લખી મોકલ્યા અને મુશ્કેલી હતું. મેં થોમોગીલાલપ્રગણ એ
મથાળથી આશરે વીસ કે પચીસ થોડાક બનાવી તેમને મોકલ્યા. નમુના
માટે તેમાંના એક બે થોડાક આર્થ લખ્યું છે.

પરશુવનદેવેનિરખ્યાપિનોડિ

વિહિત દ્વ પરવેં વાલણાં કાલનાય ।

મકરાણુ ૬ હું

વડોદરામાં નિત્યચાસ અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ

એવામાં મારા ભાઈના લગ્નપ્રસંગથી મારું વડોદરામાં આવવું થયું. મારા એક મિત્ર તે વખતે વડોદરામાં વકાલાતનું કામ કરતા હતા તે મને મળ્યા. મારા સુખાસાહેબ રઘુનાથ મહાદેવ કેલકર સાથેનો પરિચય તે જાણુતા હતા, તેથી તેમણે મને ખજર આપી કે તેઓ હાલ વડોદરામાં શુભાની જગોએ છે માટે તેમને મળશે તો તેમને સાડું લાગશે હું તેમને મળવા ગયો; અને તેમને ફક્ત હું એ જ વાર મળ્યો હતો તથા એક વાર તેમને મે સંસ્કૃતમાં નાગપાશપ્રગંધ (ચિત્રકાવ્ય) નખી મોકલ્યું હતું. તેમ છતાં મને જ્ઞેતાંવાર તેમણે મને ઓળખ્યો, અને મારી સાથે વાતચીત કરી. મારા મિત્ર ખુલીસાથે જણાવ્યું કે, “ એમને વડોદરા આવવાની ઇચ્છા છે ”, તે ઉપરથી તેમણે મને એક ચીડી લખી આપી અને રા. બા. દરગોવિંદ-દાસને મળવાનું કહ્યું. દરગોવિંદદાસને હું મળ્યો અને તેમણે વડોદરા રાજ્યના કેમિયણી ખાતામાં આવવાની મારી ઇચ્છા છે એવી મતમમની મારી અરજી મારી. મેં તે ત્યાં જ બધી આપી. થોડા દિવસમાં મને લુકમ મળ્યો કે વડોદરા પહોંચા નંબરની માળામાં આમિ માસ્તરની જગોએ મારી નિમણૂંક કરવામાં આવી છે માટે મારે ત્યાં હાજર થવું.

મારે લુકમ મળે મારા ઉપરી ગ. સા. ગણપતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રીની મારફતે મળ્યો હતો. તે રવાના કરવાના યોગ સાથે માર્ગિનમાં તેમણે જે લખ્યું હતું તે વાંચી મને ડાઘું કે આમ એકાએક જૂની જગા યોડી જવામાં હું કાંઈક બૂલ કહું છું, તેથી હું તેમને મળવા બહાર ગયો. તેમણે મને લમળબુલ કે “તમે અહીંથી એકદમ રાજનામું આપી આપ્યા જાએ તે કરતા બાગ માસની પગાર કાપતા રાત્રી સેંધ તમારો દડક બંદી રહેવા જે

જાઓ તો સારું, કે જેથી કદાચ તમને ત્યાં અનુકૂળ ન આપે તો, અહીં હાજર થઈ શકાય. મેં એ પ્રમાણે ક્યું અને બાર માસની રજા મેળવી વડોદરા જઈ ગુજરાતી શાળા નં. ૧માં હાજર થયો.

મેં અમલેશ્વર છોડ્યું ત્યારે મને રૂ. ૨૫૫ મળતા હતા, અને અહીં વડોદરામાં રૂ. ૧૮૭ બાબતશાઈથી દાખલ થયો, કેમ કે મારા સૌથી નાના ભાઈ તથા છોકરાંના વધારેના અભ્યાસની મવડ મને બહુ જીજ્ઞાસાના ગામ-લામાં હતી નહીં. વળી વડોદરા રાજ્યની શાળાઓમાં સંસ્કૃત શિક્ષણ દાખલ ક્યું હતું અને તેમાંની એકાદ જગ્યા મને મળવાનો સંભવ હતો. અહીં આખ્યે આશરે ત્રણેક માસ થયા હશે એટલામાં મુંબઈમાં રહેતા મારા મુકદ્દર રા. રજીસ્ટ્રારના ગજુરામની ભલામણથી એજ્યુ. સોમાયટીના પ્રેસમાં પ્રુફરીડરની જગ્યાએ મારી માગણી થઈ, એ જગ્યા રૂ. ૭૫ થી ૧૨૫ સુધી હતી. મને ત્યાં હાજર થવાનો હુકમ મળ્યો ત્યારે તે લેખને રા. બા. ને ખતાવી તેમની મક્કાદ લેવા હું ગયો. રા. બા. જે કે મારા ઉપરી હતા તથાપિ ખાનગીમાં તેઓ મારા દિલોષી મિત્રની પેઠે વર્તતા, તેમણે મારી પાસે મુંબઈની પ્રેસની નોકરી, ત્યાંનું ચાર બાપામાં પ્રુફ પાંચવાનું કંટાળા-ભર્યું કામ, ત્યાંનો બારે ખર્ચ, જે હેતુથી મેં અંગ્રેજી રાજ્યની પેનશનેબલ વધારે પગારની નોકરી છોડી ગાયકવાડી રાજ્યમાં થોડા પગારથી નવી નોકરી સ્વીકારી તે હેતુની મુંબઈમાં અસિદ્ધિ, વગેરે બાબતો; અને વડોદરામાં તે હેતુની સિદ્ધિ, શિક્ષણ જેવું મને અનુકૂળ પડી ગયેલું કામ, સરકારી પેનશનેબલ નોકરી, પગારમાં વધારો થવાનો સંભવ, મુંબઈના પ્રમાણમાં દવાપાણી ખર્ચાં, આ ગૃહને બાબતોની તુલના કરવા સમગ્રજન્યું ત્યારે મને થોડા પગારની વડોદરા રાજ્યની નોકરી સારી લાગી, અને મેં મુંબઈ જવાનું માંડી વાળ્યું.

આ વખતે રા. બા. હરજોશિંદાસ દરેકેકટરની જગ્યા પર હતા અને રા. બા. બોગીલાખભાઈ ડિરેક્ટર હતા. 'કોઈ કોઈ વખત આવતા રહેતે'

દક્ષિણી વિદ્વાનને ટૂંકિંગમુદ્રમા સરકૂન શિક્ષક તરીકે મોકલી મને ગુજરાની શાખામાં ગ્વતંત્ર શિક્ષકનું કામ મોંપ્યું.

આ વખતે મંરૂત અષ્ટાંગહૃદય (વાગ્બટ) નામે પૈદ્યક ગ્રંથનું બાપાન્તર માસિક પત્રરૂપે કરવાનું કામ મને મળ્યું હતું. તે પાંચ દૂરમાનુ મામિક હતું; બીજું એક ચાર દૂરમાનુ મામિક વાદ્મીકિ રામાયણનું અને મોંપાયું હતું; અને મહાભારતના શાન્તિપર્વનું બાપાન્તર પણ રા. ગણિશંકર મહાનદિ મને આપ્યું હતું. આ માસિકો નિયમિત રીતે હું લખ્યે જતો હતો, અને તે ઉપરાંત વ્યવહારમ ખ, શિવગીતા, ડંકમાહાત્મ્ય ધ્યાદિ છૂટક મથો-માથી પણ કોઇ એકનુ બાપાન્તર બૂકસેલરો મારી પામે લખાવતા હતા. મંરૂત શિવકની જગોએ હેડમારતર જેની જવામદારી અને સરકારી કામ ન હોવાથી મને પૂરકળ વર્ષત મળતો, અને તેની કીમત હું મમજતો, તેથી મારા અવકાશની દરેક દરેક મિનિટ હું નકામી કાઢતો નહિ. હું દિવસ અને રાત્રિના કયા કયાકે શું કામ કયું તેની પણ નોંધ રાખતો. કોઇ વખત નકામા નાતજાતના તડકા મારનાર મારી પામે આવી વાતે વાગતા તો સબ્યતાની ખાતર તેમની સાથે હું વાતો કરતો, પણ તેમના ગથા પંડી નેટવા કલાક તેમને ખાતે હું ઉધારતો. આ વાતની જાણ પડ્યા પંડી કેવળક તો મારી સાથે ઉપયોગ જોટલી જ વાત કરી ચાલ્યા જતા. (હજી મારી પાસે તેની નોંધના કાગળિયાં પડેલા છે.)

મારો વિદ્યાવ્યાસંગ જોઇને (તે વખતે વડોદરા કોલેજમાં શિક્ષણમા યોજાવવા) રા. જગનવાય શંકરદાસ મોદી, રા. દમ્ભાઇ ડાભાભાઈ મહેતા, રા. ગિરધરલાલ મોદી, (જેઓ પાછળથી વડોદરા રાજ્યના મોટા હોદ્દાઓ થયા હતા) મારે પેર આવતા, મારી સાથે સીધીની ચર્ચા પર બેનીકલાકો સુધી વાતોચાપ કરતા (અને આજ સુધી પણ તેમજો મારા તરફ મિત્રતા બર્ગો અનેહ રાખ્યો છે)

હું વડોદરામાં પહેલવહેલો આગ્યો ત્યારે મારા એક મંબંધી અને મિત્ર મદમદવાડી રંગમહોલમાં રહેતા હતા. તેમની ઇચ્છા અને સલાહને માન આપી હું તે પોળમાં આવી બાડે રહ્યો હતો, અને પાછળથી એજ પોળમાં ધૂર વેચાણ રાખી રિથર થયો છું. આ વખતે મારા જે છોકરાઓને ઉપરીત સંસ્કાર પશુ મારે ગામ, અનીંદરે ન જતાં અહીં જ કર્યો.

અમારી પોળનાં એક નાથાશંકર પૂજશંકર નામે અમારી રાતિના બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેમની યોધી પેઢીએ રૂપરામ શાસ્ત્રી નામે વિદ્વાન થઇ ગયા. ગાયકવાડ મરકાડે તેમની વિદ્વતાથી પ્રમુખ થઇ તેમને છત્રી, મશાલ અને રૂ. ૧૨૦૦) નું વર્ષાસન આપ્યું હતું. તેમના પડી તેમના પુત્રો તેવા વિદ્વાન થયા નહિ, જેથી તેમનું વર્ષાસન ઘટીને છેવટે નાથાશંકરના વખતમાં રૂ. ૩૦૦) મળતા હતા, તથાપિ તેમનું ઉપનામ 'શાસ્ત્રી' આપુ રહ્યું હતું. નાથાશંકરને નિર્વાહ માટે કમાવાની ફિકર નહોતી, તેથી ગુજરાતી શાળામાં વાંચવા બખવા જેટલો અભ્યાસ કરી તે સરખા સોઅનીઓની ટોળા જમાવી પતંગો ઉડાવતા હતા અથવા બાગમાં જઈ (તેમને એક બાગ અને બંગલો પણ રણુકતેશ્વર પાસે હતો) ગરમત કરતા, અંબાશંકરભાઈ! તમે પણ તેમની ટોળામાં હજો, કેમકે નાથાશંકર જેવા રખડાઉ છોકરાની સોઅત ન કરવાને તમારા પિતાશ્રીએ તમને શીખામણ આપ્યાનું મેં સાંભળ્યું છે. પા. ઈશ્વરભાઈ, પા. પ્રેમાનંદ, પા. ત્રિભોવન, પા. ગિરધરભાઈ, વૈદ્ય ધનસ્થામ, બ્યામ બાઈશંકર, અને બીજા કેટલાક તેમની ટોળાના માણસો હતા, પણ છેલ્લા જે પોતાના અભ્યાસમાં ગુંથાયલા હોવાથી કવચિત જ તેમની સાથે કરતા.

નાથાશંકરનું લગ્ન નાનપણમાં થયું હતું અને કન્યા સમાન વયની (કદાચ જે વર્ષે મોટી) હોવાથી તેઓ તરુણાવસ્થામાં આવતાં જ નેમણે

૧ અ. કરણાશંકર જયશંકર બ્યામ જે રવ. બાઈશંકર ઈશ્વરશંકર બ્યામના મોટાભાઈ થાય. (મં.)

- ૧ નીચે બેઠેલા :- (અ) બાબુશી જમણી તરફ પડેલી નં. (૨) નો નામ અજ્ઞાત (૩) તરફ બેઠેલ શ્રી વિ. સ. ૧૯૪૭ના આશર્યા-લેખાચર્યાના નામોના અધ્યાપકોના પ્રથમ કાર્યાલય તરફ
- ૨ બીજી લાઇન :- નં. (૨) શ્રી શ્રીચરણ અમથાભાઈ (૩) શ્રી શ્રીચરણ અમથાભાઈ (૪) શ્રી કમલેશ્વર ગવેશ્વર (૫) શ્રી નારાયણ શાસ્ત્રી (૬) શ્રી શિવનંદ પંત (૭) શ્રી અંબાજીકર બહેચર વેલ (૮) શ્રી ગિરધરભાઈ (૯) શ્રી પ્રેમાનંદ પટેલ
- ૩ ત્રીજી લાઇન :- નં. (૫) શ્રી હનનજી (૬) શ્રી બીઆબાઈ શુક્લ (૮) શ્રી નારાયણ

બહુવા ગાયુવાનું જોડી દીધું હતું, પણ તેમના પિતરાઈ ઇચ્છાશંકર માસ્તર તે વખતે હાઇસ્કૂલમાં માસ્તર હતા. તેમના ઉપદેશથી ઇચ્છાશંકર પાસે તેમણે અંગ્રેજી બહુવાનું શરૂ કર્યું અને તે માટે તેઓ ઇચ્છાશંકરને ઘેર બહુવા જતા. એક વખત ઇચ્છાશંકરે પોતાના ઘરમાં તેમના વિષે કાંઈ નાખતું વાત કરી તે તેમણે ઘરમાં પેસતાં માંબળી અને ત્યાંથી તે આરોગ્યાર ઘેર આવ્યા ગયા અને એક બે ચોપડી બહુવા પૂઝી અભ્યાસ પડતો મુક્યો.

આ વખતે રા. બા. હરગોવિંદદાસે પ્રાચીનકાવ્યનું એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું. નાયાશંકરના જોવામાં તે આવ્યું. તેમને લાગ્યું કે પોતાના ઘરમાં પણ એવી ચોપડીઓ ઘણી છે માટે તેમાંથી હું પણ એક જાપાનું તો રીક. સામળબટની “વિદ્યાવિનેયટ” અથવા “વિદ્યાવિલાસી” નામની ચોપડી તેમને હાથ આવી. રા. બા.શંકરની મદદથી તેની પ્રેમકાપી કરી તે જાપાવી. માત્ર તેનું અર્પણપત્ર દી. બા. મણિભાઈ માહેજને આપવાનું હતું. તે કેમ લામવું તેની ગુચવણમાં તેઓ પડ્યા.

એવામાં કાંઈ પરાણાઓને તેમણે ચાહ પાણી માટે જોલાવ્યા હશે તેમાં હું પણ હતો. મને જોઈને તેમણે ચોપડીના ફરમા મારા હાથમાં મૂક્યા તથા મે. દી. બા. સાહેબને યોગ્ય અર્પણપત્ર અવકાશે લખી આપવા મને વિનંતી કરી. મેં કાગળ અને પેનસીલ માગી લેઈ થોડીક આયાંઓ ત્યાંજ લખી આપી, તે જોઈ તેઓને હાથ અને વિરમય થયો.

મેં કહ્યું:—એમાં વિરમય પામવા જેવું કાંઈ નથી; આ તો સાધારણ પદ્યબંધ છે. ખરી કવિતા માટે તો ખામ એકાગ્રતાની જરૂર ખરી.

---

૧ શ્રી બોધશંકર જયશંકર વ્યાસ (જન્મ, તા. ૭-૧૦-૧૮૬૩, મત્સ્ય, તા. ૩-૧૨-૧૯૪૧) વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં નોકરી કરતા હતા, અને કોઈ ચોળામાં રહેતા હતા. (સં)

આ વખતે હું ન્યસારમયુખનું બાપાન્તર લખતો હતો. અમદાવાદના શ્રુક્ષેષ્ઠ કરતુચંદને તેની બહુ ઉતાવળ હતી, પણ મને સાધારણ તાવ આવતો હતો તેથી એની લખાણ ન હોતું. નાચાણકર સાથે દરે મારે સ્નેહ થવા માટેનો હોવાથી મેં તેમને બોલું તેમ લખવા માટે વિનંતી કરી.

તેમણે કહ્યું :—“હું લખીશ તો ખરે પણ દસ્વદીર્ઘ અને વિરામ ચિહ્ન હું બાંધતો નથી !”

મેં કહ્યું —“કાલ ચિન્તા નહિ, હું જા કરીશ”

પછી હું સૂતો સૂતો લખાવતો, દસ્વ, દીર્ઘ તથા વિરામ ચિહ્નો કહેતો, તથા તે નકલ કરતા એ નકલ તપાસી જઈ હું કરતુચંદને મોકલતો.

આ રીતે, નાચાણકર સાથે મારે પરિચય વધતો હતો. તેવામા રામજી સંતુષ્ટ આવડે, અને કમળોજી ગવરોજી, નામે એ મરાઠા ગૃહસ્થ મારા એક સ્નેહીએ મુંબાઈથી મારા ઉપર લખેલો કાગળ લેધને મારે તર આળ્યા રા. રામજી આવડેની વડોદરામા “વડોદરા વત્સલ” નામે એક સપ્તાહિક ગુજરાતીમા કાઢવાની ઇચ્છા હતી, અને તેના ગુજરાતી લેખક તરીકે મદદ કરવાનો સ્વીકાર કરવાને તેણે મને વિનંતી કરી, તથા તે બદલ કમીમા કમી રૂ. ૩૦) આપવાનું તેણે મને જણાવ્યું.

મેં કહ્યું : કે, “હું સરકારી નોકર છું, મારે મરકારની પરવાનગી સિવાય હું તે કરી શકું નહીં”,

તેણે કહ્યું — “અમે તમારું નામ નહિ આપીએ. અને તમારા લેખોનું નેપથ્ય અમારે માથે રાખીએ છીએ. અમારે આવતા દસગના નેહેવારને દિવસે પહેલો અંક બહાર પાડવાનો છે અને દરે ફક્ત દસગ દિવસારૂબ છે, મારે લખણ તો એ સાર અંક નમે જરૂર, લખી આપો, અને પછી તમે બીજા કોઈને શોધી આપજો તો—ચાહશે, કેમકે અમારો વડોદરાથી છેક જડ અળણ્યા છીએ”.

મેં તે કશુંય કહ્યું, અને બીજી દિવસે પત્રના મુખપૃષ્ઠપત્રની કવિતાની આર લીટી, પત્રના ઉપોદ્ધાતરૂપ પ્રગટાવના, અને એક ચાલુ ખાગત પરનો લેખ વળી આપ્યો તથા તેમણે મોકલેલાં તાજાં વર્તમાનપત્રોમાંથી કેટલાકે સમાચાર લખ્યા.

કેટલાકે અંકો લખ્યા પછી મે. રા. બ. હરગોવિંદદાસને વાત કરી અને પરવાનગીની જરૂર વિશે પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું કે “તમારે મને વાત કરતીજ નહોતી; પણ તમે પૂછા છો ત્યારે કહું છું કે એ કલવિરુદ્ધ તો ખરું.” મને પણ મારાં સીધી સીધીતાં બાપાન્નરો મૂઝી આ પીડામાં પડવું પમદ નહોતું. તેથી મેં નાથાશંકરને આ વાત કહી તેમને તેમાં જોડાવા મમળ્યું. મેં તેમને સમાચાર મેળવવાની કેટલીક સુક્તિઓ કહી તથા અગ્રલેખ કેમ લખવા તે પણ મમળ્યું, અને જરૂર હશે તો તેમના લખેલા લેખ સુધારી આપવાનું વચન આપ્યું, અને નાથાશંકર એડિટર તરીકે જોડાવાયા.

આ વખતે ‘અંકકર્તા’ એ નામનો એક મારો લેખ છુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રકટ થતો હતો. કોઇના તરફ જ્યુ રાગ દેવ રાખ્યા વિના માત્ર પ્રતિજ્ઞ થયેલાં પુસ્તકો, મામિકો અને વર્તમાનપત્રોના લેખ અને તેની ચીંટી ઉપર હું મુલુદ્ધાત્મક ચિત્તેચન કરતો હતો. તેનો લેખક કોણ છે તે તરફ મેં દષ્ટિ રાખી નહોતી. આ રીતે લખવામાં શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીના એકાદ પુસ્તકની ખાયાસોલી ઉપર મેં કાંઈક લખ્યું હશે, પણ તેમના કેટલાક શિષ્યવર્ગને તે બારે પડી ગયું. જાણના લેખ ઉપર એક સાધારણ મહેતાજી-શુભાશુભ ઉચ્ચારણ કેમ કરી શકે? એતી ખબર લેવી જોઈએ! મને જે ખબર મળી હતી તે આચી હોય તો તેમણે મને ‘કોઈ’માં જોડવાનો પહેલો વિચાર કર્યો. તેમાં તેઓ મદ્દન ધાવ એમ ન લાગવાથી મને બોલાવી મારી સાથે કળિયો કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમાં જ્યુ/સદ્દન ન થવાથી મને શાળાખાતામાંથી કમી કરાવવાને રા. બ. હરગોવિંદદાસ

તરફ લાગવગ ચલાવી જોઇ. તેમાં પણ ન કાઢ્યાથી આખા શાળાખાતામાં જતા ગ્રંથેશવત્સલમાં મારા વિરુદ્ધ કટાક્ષમય લેખ લખી મને ક્રુર કરવાનો વિચાર કર્યો. એ ઉપક્રમ તે ઉપક્રમજ રહી ગયો; કેમકે તે એક એ મહિના પ્રકટ થયા પછી અને મારી વિદ્વતાની મરકરી કર્યા પછી ગ્રંથના વિવરને રૂપરંગ કર્યો નહિ.

રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક ચક્ર કયું અને તેમાં રત્નેશ્વર તથા ધીરા વગેરેની કવિતા ઉપર કોઇ કોઇ વખત મારી પાસે ટીકા લખાવતા. તે જોઇ રા. નાથારાંકર અને તેના મિત્રમંડળે મળી પોતે પણ પ્રાચીન કવિયોની કવિતા પ્રસિદ્ધ કરવાને એક હેતુબીજ પ્રસિદ્ધ કયું.

રા. બ. હરગોવિંદદાસે તે જોઇને નાથારાંકરને પૂછ્યું કે “તમારી પાસે જૂના કવિયોનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કેટલોક છે ?”

નાથા.—“ઘણો છે; તેમ અમે બીજેથી મેળવી શકીએ તેમ પણ છે.”

રા. બ.—“તે ઉપર ટીકા કેાણુ લખશે ?”

નાથા.—“રા. છોટાલાલ બટ્ટે અમને ટીકા લખી આપવાનું આશ્વાસન આપ્યું છે.”

રા. બ.—“પણ તેમની બદલી બીજે રથજે થાય તો.”

નાથા.—“ત્યાંથી પણ તેઓ લખી શકશે.”

રા. બ. હરગોવિંદદાસે તેમને સમજ આપી કે “પુસ્તકો પ્રકટ કરવા તો સહેલ છે, પણ તે ખપાવવાં કઠિન છે. મારે લખવો લેખ તમે સાદસ કરશો તો ખોટમાં આવી પડશે. હું પ્રાચીન કવિનાઓ પૈસા પેદા કરવા બહાર પાડતો નથી, પણ આપણી જૂની ગુજરાતી ભાષા જાણવામાં આવવાથી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં વધારો થાય એ હેતુ છે. તમે પ્રાચીન પુસ્તકો બહાર પાડવામાં મારી સાથે જોડાઓ; તમારે ફક્ત પુસ્તકોજ

જાત્રી આપવાં, અને મારે ટીકા વગેરે કરી જપાવવાં, હપાવવામાં જોડ જાય તો તે મારે જોગવાઈ અને નફો થાય તો તે તમારે લેવો. આ સ્વરત તમને કબૂલ હોય તો તમે સ્વતંત્ર કાર્ય પડ્યું મુઝી મારી આથે જોડાઓ."

નાથાશંકરે તે કબૂલ કયું અને પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક પ્રકટ થવા માંડ્યું. એમાં કેટલાંક રા. બ. દરગોવિંદાસે મેળવેલાં હતાં અને કેટલાંક નાથાશંકરે તથા વૈવ અંબાશંકરબાઇએ મેળવી આપેલાં હતાં.

મારા 'અંધકર્તા'ના લેખમાં મેં નુંઆઇમાં કોન બૂકસેલરે પ્રનિદ્ધ કરેલા વૈવજ્ઞાનમાં ધણી ભૂલો જોઇ કડક ટીકા કરી હતી. તે ઉપરથી તેના માલિકે મને તથા ગુ. વ. સોસાયટીના તે વખતના સેક્રેટરી રા. મા. મહીપતરામબાઇને નોટીસ આપી હતી બુદ્ધિપ્રકાશ જેવા લોકપ્રિય માસિકમાં આવે ટીકાત્મક લેખ પ્રનિદ્ધ થયેલો જોઇ તેમણે મને તરત તારથી ખુલાસો કરવાની ખતર આપી.

મેં તેમને પત્ર લખી ખત્રી કરી આપી કે "મારા લખેલા એક શબ્દમાં અતિશયોકિત નથી; અમદાવાદમાં પણ કોઇ વૈવશાસ્ત્રના જાણનાર હોય તેમને આપ જતાવી જોશે કે માડં લખવું સત્ય છે કે નહિ?" વળી નોટીસ આપનાર બૂકસેલરને મેં લખ્યું કે "તમારા પુસ્તકમાંથી ફક્ત બે ચારજ ભૂલો મેં જતાવી છે, પણ તમે તો ચાર દિવસમાં તમારી નોટીસ પાછી જેવી લેઇ રા. સા. મહીપતરામબાઇની મારી નહિ માગો તો તમ્મસ આખા અંધની કાડીબંધ ભૂલો છે તે બધી હુ પ્રકટ કરીશ." તેણે મારી માગી નહિ, અને તેથી બુદ્ધિપ્રકાશના નીકળતા અંકમાં આશરે બાવીશ મહત્ત્વની ભૂલો મેં પ્રકટ કરી. બૂકસેલર મૌન રહ્યો.

વડોદરામાંના તમામ શિક્ષકોની એક યાનવધૈક નામની સભા રા. ના. જોગીલાલબાઇની ધેરજુથી સ્થાપન થયેલી હતી. તે આજ સુધી ચાલે છે અથમ એ સભા દર અઠવાડિયે ઝરાતી અને તેમાં શિક્ષકો શિક્ષણના વિષય પર ચર્ચા કરતા કે શિક્ષણનિયમક બાંધણો કરતા.

એક વખતે જ્ઞાનવર્ધક સભામાં મેં દરખાસ્ત કરી કે “સભા તરફથી મમાના મુખપત્ર જેવું કોઈ માસિક શા માટે ઠાવવામાં આવે નહિ? આપણે શરૂઆતમાં નાનું સરખું ફંડ જોઈશું અને તે માટે શિક્ષકો પાસેથી ઉછીનાં નાણાં લેઈશું અને પછી માસિકના લવાજમમાથી તે નાણાં પરત કરી શકીશું. વળી આપણે આપણુ માસિક યોગ્ય લવાજમથી દરેક નાળામાં રાખવાને મે. ડિરેક્ટર સાહેબને અરજ કરીશું, અને મને આશા છે કે આપણે તેમા મદદ થઈશું.”

આ દરખાસ્ત બધાએ ઉપાડી કીધી અને અનુમતિ આપી. તે વખતે રા. રા. ગૌરીશંકરબાઈ, હરિ દામોદર પંડિત, વામુદેવ નરહર ઉપાધ્યે, વામુદેવ ગણેશ, અને બીજા એવાજ વિદ્વાનો પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષકો દત્તા. આ કામ માટે મંજુરી મેળવવા જવાને ગૌરીશંકરબાઈ વગેરે મે જણને પર્મદ કર્યા. તેમણે જઈ તે વખતના ડિરેક્ટર સાહેબ રા. બ. દરગોવિંદબાઈને વાત કરી. રાવજહાદ્વારે એમને કહ્યું. “બહુ સારી વાત છે ! એમ થાય તો ખાતાની પણ પ્રતિષ્ઠા છે. પણ એ માસિક લખશે કોણ ?”

તેમણે મારું નામ આપ્યું. રા. બ. કહે કે “તે તો હું જાણું છું. પણ ધારો કે તેમની બદલી થઈ ગઈ અથવા એ મામ તેમને અડચણ આવી, તો પછી તે કામ કોણ કરશે ? માટે એ ચાર યોગ્ય શિક્ષકોનાં નામ સાથે મને લખી મોકલો એટલે તમારા માસિકને શાળાઓમાં રખાવવા યોગ્ય તે કરીશ.”

આ જવાબ સાંભળી તેઓ ઠંડા થઈ ગયા અને એ વાત પડતી રહી. થોડા વખત પછી મારી બદલી વસેા થઈ.

પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિકમાં કોઈ નફો થતો નહિ અને રા. નાયાશંકરને તેઓ પુસ્તકો લાવી આપે તેના બદલામાં કોઈ મળતુ નહિ, તેથી રા. બ. દરગોવિંદાસે તેને શાળાખાતા માટે એક માસિક ઠાવવા સૂચના કરી, તથા

તે માટે લખનારાઓના નામ આપવા કૃત્યું. નાથાતંકરે તે વખતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ લેખકોના નામ રજુ કર્યાં. ચોપાનિયાના નામ માટે તથા તેના મુખપૃષ્ઠ અને શરૂઆત માટે તેઓ મારી પામે આત્ર્યા. જે તેમને “કેળવણી” નામ પમંદ કરવાનું કૃત્યું. રા. બ. ને પણ તે પમંદ પડ્યું. શરૂઆતમાં એકાદ કવિતા તથા મુખપૃષ્ઠ ઉપર સરસ્વતીનું ચિત્ર અને ટ્રોલેક પણ મારા કહેવા પ્રમાણે રાખ્યા. ચોપાનિયું ચાલુ થયું. શાળાઓમાં રાખવાની મંજૂરી મળી અને સ્વદેશવત્સલ લેવાનું બંધ થયું થોડા દહાડા તો તેમને હતર લેખકોએ લેખ આપ્યા, પણ હંમેશાં એમ કંઈ બને ? નાથાતંકરે મને વિનંતિ કરી અને ખૂટતા લેખો મેં આપવાનું સીકાણું.

હું વધે ગયો તે આગમ્ય શાળાઓમાં સંસ્કૃત શીખવવા માટે માર્ગોપદેશિકા ગુ. બાપાન્તર વાળી મળતી નહોતી અને થોડા વખતમાં તેની નવી આવૃત્તિ થવાનો પણ સંભવ નહોતો, તેથી રા. બ. હરગોવિંદ-દામબાઈએ મારી પાસે તેનાજ જેની એક સંસ્કૃતશિક્ષણ નામે નવી ચોપડી રચાવી, અને તે તપાસવા વડોદરા પ્રાંતના એન્જી ઇન્સ્પેક્ટર નાગાયણુરાવ બારકર પંડિતને આપી. નાગાયણુરાવે એક ઉપાવળી છપાવી હતી, પણ તેમાં કેટલીક જગ્યાએ ભૂલો હતી, તથા શિક્ષણમાં જેમ બને તેમ ગોખાવવાની હું વિરહ હતો, તેથી એ ચોપડી હું છોકરાઓ પાસે ખરીદા-રતો નહિ એવામાં કોઈક મુજબના ગુજરાતી પેપરમાં એ ચોપડીની ભૂલો ચતાવી તે ઉપર સખ્ત ટીકા કરી. આ લખનાર હું છું એવો રા. ના નાગાયણુરાવને સંશય થયો, અને મારી લખેલી સંસ્કૃત ચોપડીનો અભિપ્રાય લગભગ એક વર્ષ સુધી મળ્યો નહિ અને તેથી તે હાપમાં પણ આવી નહિ.

પસોમાં મુખ્યશાળાના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે હું ગયો હતો તેથી મારો ઘણો વખત શાળાના કામમાં રોકાતો. એમ છતાં “વાગબટ” વગેરેના બાપાન્તરોનું ગ્રામ આશુ હતું. કેળવણીમાં તથા બીજા માસિકોમાં પણ લેખ લખતો. મુબાઈના જયગમ રઘુનાથે મારી પાસે શિવગીતા, શિવકવચ

અને ચમત્કારચિન્તામણિ (૦૪૦૧૧૫) વગેરે પુસ્તકોનાં બાયાન્તર કરાવ્યાં હતાં, અને વળી તે "શુભર વિગ્નય" નામે માસિક કાઢવાની ઇચ્છા રાખતા હતા, અને તેના લેખક નરકિ મારી પસંદગી કરી હતી. તેના પહેલો અંક પણ મેં તેમને લખી મોકલ્યો હતો. પણ તેમને બીજી અનિ. વાપર અડચણો આવવાથી તે બંધ રાખવું પડ્યું હતું.

રા. બ. હરગોવિંદલાલે મારી પાસે કાવ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા રમના મંજરમાં એક વિસ્તૃત પુસ્તક લખાવ્યું હતું. આદિત્યદર્પણ વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોને આધારે તે મેં લખ્યું હતું. પણ તેમાં શૃંગારરમ અને નાયિકા-ભેદનાં પ્રકરણો હોવાથી તે શાળાખાતા તરફથી છપાવવાનું તેમને વાજબી ન લાગ્યું. આ પુસ્તક વસોના મારા મિત્ર રા. મગનલાલ પુરોહિતમે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું. રા. મગનલાલ પણ કાવ્યસાહિત્યના મોખીન હતા, તથા તેઓ યોગે પણ પ્રસંગોપાત કવિતાઓ લખતા. એવી રીતે તેમનું લખેલું 'ખલક ખેલ આવની' નામે એક પુસ્તક પણ રસશાસ્ત્રને છેડે છાપવામાં આવ્યું હતું. રસશાસ્ત્રની નકલો આગ દુર્ભાવ છે. તેની બીજી આદર્શિત યાવ એમ ઘણાક કહે છે, પણ એ ખટપટમાં ઉતરવા જેવી હવે મારી સ્થિતિ નથી.

વસોમાં ગયા પછી મારા દાદાએ તથા પિતાશ્રીએ અમારી કેટલીક ખેતર વગેરે જમીન ઉપર રૂ. ૧૦૦ કરજ લીડું હતું, અને તે રકમ વધીને લગભગ રૂ. ૨૦૦ મુધી થઈ હતી. એટલા રૂપિયા મારે આશરે ૩. ૫૦૦ ની જમીન જતી રહેતી હતી. મારે અહીંરે રહેવાનો વિચાર નહિ હોવાથી મેં મારા કાકાના દીકરાઓને તથા મારા ભાઈઓને તે દેવું પનાતી જમીન રાખી લેવા આમંત્ર કર્યું, પણ તે બધાએ ના કહેવાથી આખરે તે દેવું ચૂકાતી મેં જમીન રાખી લીધી. એજ વખતે મેં મેહેમદવાદ અને બીજે સ્થળે જે દેવું હતું તે તમામ પનાતી લીધું, અને તે પછી જ ખેડાસંબંધી મારી સ્થિતિ કાંઈક ઠીક થતી આવી.

હું વસોમાં હતો ત્યારે સંતરામ મહારાજનું એક યોગસંબંધી પુસ્તકનું તેમના એક શિષ્યે મારી પાસે બાપાન્તરરૂપે તૈયાર કરાવ્યું હતું અને જપાવ્યું હતું. અહીં મારે મહાભારતમાં વ્યાસ ભગવાને કહેલી નીતિ-
"ન હિ કથિત્ કૃતે કાયે" કર્તારં સમવેક્ષતે । તદ્માત્સર્વાણિ કાર્યાણિ સાવશેવાણિ કરાયેત્"-નું અવલંબન કરવું પડ્યું હતું.

વસોમાં રહેતાં છતાં હું કોઇ કોઇ વાર વડોદરે જતો. આ વખતે દિ. બ. મણિભાઇ હતા. રા. બ. હરજોવિંદદાસને નાયાશંકરે કેટલાંક પુસ્તકો બતાવ્યાં, અને તેમાં કવિ પ્રેમાનંદનાં જ્ઞાનધ કેટલાંક પુસ્તકો હતાં. આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી રા. રા. પીતામ્બર જેઠાભાઇ, અને બીજા ત્રણ ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમી તેમની દેખરેખ તળે પુસ્તકો પ્રકટ કરવા માટે પ્રથમ રા. ૧૨૦૦૭ ની ગ્રાન્ટ સરકારે આપી. પણ તે પહેલાં તે પુસ્તકો જોવાની ઇચ્છા નામદાર દિવાન સાહેબે બતાવી. તે ઉપરથી નાયાશંકરે એક પુસ્તકોની યાદી^૧ નંબરવાર તૈયારી કરી તથા પુસ્તકો ગોતાને ઘેર લાવીને નંબરવાર ગોઠવ્યાં. નામદાર દિવાન સાહેબ તથા રા. બ. હરજોવિંદદાસભાઇ તથા કમિટીના એક બે સભ્યોએ આવી આ પુસ્તકો જોયાં. પુસ્તકનું નામ વાંચી તે પુસ્તક છોડીને જોઇ લેતા. એ રીતે નીમતાનદારની પેઠે અમુક પુસ્તકો જોવાથી જ્યારે તેમની ખાત્રી થઇ કે યાદીમાં લખેલા પુસ્તકો મોજુદ છે, ત્યારે તેમણે રા. ૧૨૦૦૭ ની ગ્રાન્ટ આપી હતી.

આ કામ ચાર માણસોની એક સ્વતંત્ર ઓફિસ સ્થાપન કરીને ચલાવવામાં આવવાનું કરાવ્યું. નાયાશંકરે પુસ્તકો લાવી આપવાનું કામ કરવાનું હતું. (કેમકે બતાવવા માટે આજેલાં પુસ્તકો જેનાં તેને પરત

૧ આ યાદી રા. બીજાભાઇ શુક્લે નાયાશંકર શાસ્ત્રીના જીવન ચરિતમાં પરિશિષ્ટ તરીકે જાપી છે, (બુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૮૯, અંક ૪ અને વર્ષ ૯૦, અંક ૧ માંથી પુનર્મુદ્રિત, ૪૪૪-૪૭). (સં.)

કરી દેવામાં આવ્યા હતાં). પુસ્તકોને ટીકા વગેરે કરી સંપાદન કરવા માટે મારી નીમણેક થઈ; કોપીઓ વગેરે કરવા માટે વૈદ્ય ધનશ્યામની, અને દિમાળ રાખવા તથા પુસ્તકોની વ્યવસ્થા કરવા કારકુન તરફ એક ગિરધરભાઈ નામે કારકુનની યોજના થઈ. મને વસો હુકમ મળ્યો અને ત્યાંથી પાછો વડોદરે આવી હું તે કામમાં જોડાયો.

પ્રથમ પુસ્તક પ્રેમાનંદ કૃત દ્રોપદીહરણ હતું. જદો અને જતોવાળું પુસ્તક મેં રત્નેશ્વરનું જોયું હતું, તે સિવાય આ તે ગ્નતનું પ્રેમાનંદનું રચેલું પુસ્તક પ્રથમ જ જોયું. તેમના રચેલા નાગદમણમા બુજાંગી જદો હતા ખરા, પણ તેમને શુદ્ધ બુજાંગી રત્ત કહી શકાય નહિ તેવા છે. (કદાચ અત્યંત લેખકોની પરંપરાથી એમ થયું હોય તો કાણુ જાણે!) આ દ્રોપદીહરણ જોઈને મને પરમ આનંદ થયો! તેમની કવિતામાં કંઈક કૃત્રિમતા જેવું લાગવાથી મને લાગ્યું કે કદાચ વૃત્તો રચવાનો આ તેમનો પ્રથમ પ્રયાસ હોય! પણ મને નિઃશ્યાત્મક નિષ્કૃંપ કાંઈ સમજાયો નહિ. આખા ગ્રંથની ટીકા તથા વિવેચન લખ્યા પછી મારો આનંદ પ્રદર્શિત કરવાને મેં તેમાં એક પ્રેમાનંદપ્રશસ્તિ પણ લખી! ટીકા લખવામાં ગ્રંથાયે ૨૪૮ કરવા સિવાય વિગેય જાંડા ઉતરવાનું મારે પ્રયોજન નહોતું. આ ગ્રંથની એક લેખી ગ્રંથ અને જતાવજામા આવી હતી, પણ તે કાંઈ પ્રેમાનંદના શિષ્યે લખેલી હોય એમ મને લાગ્યું.

નાથાશંકર જહુદા પ્રિયાણી પોળમાંથી પુસ્તક લાવતા એમ મને તેમની હીલચાલથી જાણ્યું હતું, પણ તે રથળ તેમણે કોઈને જતાવ્યું નથી. દ્રોપદીહરણની ટીકા વાંચીને તેમને એટલો આનંદ થયો કે તેમણે મને પોતાની માલગી પછી કાંઈ પણ આપી દેવા ઇચ્છા જતાની, પણ માન "પુસ્તક ક્યાથી લાવું છું" તે તમારે મને પૂછવું નહિ" એ શરતે. આટલી બધી ગુન્નતા રાખવા જેવું કારણ પૂછતાં તેમણે મને જણાવ્યું કે,

૧ જુલો બીજાબાઈ શુક્લ : નાથાશંકરનું જીવનચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૧૮ (સં.)

“દ્રાપદીદરણુ ઉતારતી વખતે હું તેમાંનો ઘણો ભાગ સમજ્યો ન હોતો; તમે તે સમજ્યા અને રખેટ કરી બતાવ્યો. વળી તમે તેમાંથી અલંકાર વગેરે બતાવી તેનાં લક્ષણ ધરાવી બતાવ્યા છે. એ અલંકારનાં નામ પણ મને ખબર નથી. અર્થાત તમારા જેવા વિદ્વાન કરતાં પણ રા. બ. મને પાંચ રૂપિયા પગાર વધારે આપી ઓદિમના મુખ્ય તરીકે રાખી રહ્યા છે તેનું કારણ ફક્ત પુસ્તકોવાળી જગાની તેમને માહિતી નથી એજ છે^૧. જો એ યજ્ઞની તેમને ખબર પડી જાય તો તેઓ સાધનસંપન્ન હોવાથી પોતેજ પુસ્તકો મેળવે અથવા નકલો કરાવી લે, અને મારી તેમને જરૂર રહે નહિ. તમને હું કહેતો નથી તેનું કારણ પણ એવું છે કે તમે કદાપિ વાતચિતમાં નિષ્કપટ આવે એ વાત તેમને જણાવી દો, તો મારી કીમત ઘટી જાય. બીજા કોઈને - મારા પરમ મિત્ર ધનશ્યામ વંદને - પણ આ કારણથીજ હું જણાવતો નથી. હું બહુ ઝડપથી સામટુંજ ઉતારી લાવું છું અને પછી તેની રીતસર કોપી કરી તમને આપવામાં આવે છે. આ મિત્રાચ બીજી વાત મને નહિ પૂછવાની મેહેરબાની કરશો.”

નાથાશંકરના આ ખુલાસા પછી મેં તેને કંઈ પણ પૂછ્યું નથી. ફક્ત એકવાર કંઈ કામ માટે હું તેમને ઘેર ગયો ત્યાં તેઓ અંદરના ભાગમાં હતા. હું બિછાનાના તકિયા આગળ બેઠો અને ત્યાં પડેલો એક કાગળ મેં હાથમાં લીધો. તેમા એક મનહર લખેલો હતો અને તેના છેલ્લા શબ્દ છેકાને ત્યાં આગળ “શાહના સજ્જે હકો” એમ લખેલું હતું. મનહરની શેક્ષીપરથી તે મને પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભ કવિના જેવો લાગ્યો. અને તરત જ મારા મનમાં આવ્યું કે ફક્ત પ્રાસ મેળવવાની ખાતર અસંખ્ય કવિતાના ચરણોના શબ્દો બદલીને આ ‘હકો’ શબ્દ લખ્યો છે ! જૂના કવિઓ પ્રાયઃ ભાવવાચકનું બહુવચન લખતા નથી, અને ‘હક’ ના ‘હકો’ કર્યા છે તે આધુનિક રૂપ છે !

નામીશંકર બદાર આવ્યા ત્યારે મેં તેમને ખુલાસો પૂછ્યો, ત્યારે તેમણે મારા હાથમાંથી કાગળ લેઈ તેને નકામો કહી ફાડી નાખ્યો. મેં વધારે જીદ કરી ત્યારે તેમણે એટલું કમુલ કયું કે “પ્રાપ્ત ન બેસતો હોય, અથવા અર્થ ન બેસતો હોય, અથવા લેખકદોષથી કોઈ ભાગ ફેલી ગયેલો લાગે, ત્યારે તેમાં રવજુદિથી સુધારો કરી લેવામાં શી અડચણ છે? એથી કાંઈ મૂળ ગ્રંથકારની પ્રતિષ્ઠા ઘટી જતી નથી પણ ઉલટી વધે છે. કવિશ્રી દક્ષપતરામભાઈએ પણ શામળની કવિતામાં એવો ઘણો ફેરફાર કર્યો છે.”

મેં કહ્યું :— “જરૂર તમે કાવ્યસાહિત્યમાં નિપુણ હશે. પણ એડિટ કરવાની પદ્ધતિ આવી નથી, કોઈ વખત એમાં કવિને અન્યાય થવાનો પણ સંભવ છે, એવું કામ વધારે કસાપલા હાથને માટે રહેવા દેવું એ હીક, એવો મારો મત છે.”

શાસ્ત્રી—“હીક, મારે શું? હું તો છે તેવું જ લખી મોકલીશ, પણ તેમાં તમને બહું મેહેનત પડશે! જે કવિને આપણે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ, તેને જેમ બને તેમ સારો કરી બનાવવો એ પ્રસિદ્ધકર્તાનું કામ છે. તમે જ કેમ ગ્રંથવિવેચનમાં કવિના દોષ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં તેના શુભ જ વર્ણવો છો?”

હું હસ્યો, અને એ વાત પડી મૂકી. ‘જે માટે હું આવ્યો હતો તે વાત કરી ચાલ્યો જવો.

શાસ્ત્રીને આ વખતે ૩. ૫૦) છપખાનામાંથી, ૩. ૫૦) પ્રાચીન કાવ્યમાળા એકાદશીમાંથી, ૩. ૨૫) વર્ણસનના, અને છપખાનાનો તથા કેળવણી માસિકનો નફો મળી સારી જેવી ઉપજ હતી. સંપત્તિ જે ઉપમાત ફરે છે તેમાંથી શાસ્ત્રી પણ બાદ થઈ શકે તેમ નહોતું!; વાંચનારા મિત્રો માફ કરશે, પણ મારે પ્રસંગોપાત કહેવું પડે છે કે શાસ્ત્રીમાં પોતાની

શ્રુદ્ધિના અને શક્તિનો ગર્વ થયો હતો તથા તે બીજાનું ન માનનાર એકલદહી અથવા દુરાગ્રહી થયા હતા. આ દુરાગ્રહનું એક છેલ્લું જ દષ્ટાન્ત હું અહીં લખું છું.

વડોદરાના ત્રણ ખેડાવાળા અને એક કુંસારો, એ ચારે મળીને કોઇ નાટક કંપનીને નાણાં ધીર્યાં હશે. પાછળથી પૈસા ન પતવાથી એ કંપની, તેનો મેનેજર અને એકટગે એ બધું વડોદરે આણ્યું અને કોઇ તેમની જાળમાં ફસાય નો તે માટે તેમણે તજવીજ કરવા માંડી. એક વખત તેમણે 'મૃચ્છકટિક'નો ખેલ નાખ્યો અને જોવા માટે મને તથા નાયાશંકર વગેરેને પ.સ. મોકલ્યા. ખેલ જોઇને ઘેર આવ્યા પછી તે ભજવવામાં રહી ગયેલી ખામીઓની એક યાદી બીજે દિવસે મેં તેમને મોકલી આપી. તેઓ સમજ્યા કે માસ્તર સાહેબ નાટકના શોખી દેખાય છે માટે તેમની મારફતે કોઇ તજવીજ થઇ શકે તો કરીએ. એમ ધારી મારે ઘેર આવ્યા, અને મને એ સંબંધી વાત કરી તેમનો પ્રપંચ હું સમજી ગયો અને પોતે બધી જાજ બીજાને ખાજમાં ઉતારવાની આ તજવીજ છે એમ જાણી મને તેમના તરફ કોઇક તિરસ્કાર આવ્યો, અને તેમને બીજું નહિ તો સ્વમિતવાચન નંબળાવે એવા મનુષ્ય તરફ મોકલવાની ઇચ્છા થઇ. એવી એક વ્યક્તિ અમારી પોળમાં હતી. તેમના તરફ તેમને મોકલ્યા.

તેણે પૂછ્યું કે, "તમને મારી પાસે કોણે મોકલ્યા?" તેમણે મારું નામ દીધું. તે સાંભળી તેણે શાંતતાથી કહ્યું કે "નાટક કંપની રાખવી એ મારું કામ નહિ, તેમ મને તેની ચમજ પણ નહિ, એ માટે તો શાસ્ત્રી નાયાશંકર સર્વરીતે ચોખ્ખ છે." તેઓ ત્યાંથી બહાર શાસ્ત્રી પાસે ગયા અને અતિશયોક્તિભરી વાતો કરી તેમને લજ્યાવ્યા. તેથી બીજે દિવસે પોતાના ખેચાર જૂના મિત્રો સાથે તેઓ થિયેટરમાં ગયા અને ત્યાંના થળકતો અસખ્યા અને ફર્નિચર જોયો ! તેમણે તે રાખવાની હા કહી અને બાના તરીકે રૂ. ૧૫૦) આપ્યા.

મને ત્યારે એ તાતની ખબર પડી ત્યારે મેં તેમને ઘણા કંપો આપ્યો અને રૂ. ૧૫૦૭ જતા કરવા, પણ નાટક કંપની ન ગમ્મરી એમ સવાલ આપી. પણ ને નો પોતાના આગ્રહનેજ વળગી રહ્યા. “ખરે પાવમાય થાઉં, પણ માડું બોલ્યું કે નહિ.” આ તેમનો આગ્રહ હતો. બીજા બહુ જાણે પણ મારી પેઠે સમજાવ્યા પણ તેમણે કોઈનું માન્યું નહિ. આખરે આગીદારોની કંપની ઉભી કરી પોતાના મિત્રો અને સગાઓને ઘણા નફા મળવાનું સમજાવી કપિયા એકઠા કર્યા. છાપખાનું કપુ ત્યારે તેમણે રૂ. ૬૦૦ના ગેરથી આગીદારો કર્યા હતા, અને એક વખત તેમણે દોઢમોટકા નફો એટલે દરેક આગીદારને રૂ. ૬૦૦ આપ્યા હતા.^૧ તેથી આ વખત પણ ઘણા લલચાયા. નાયાશંકરે પોતાની કંપનીનું નામ “અરત નાટ્યોદ્ધારક” કંપની રાખ્યું હતું.^૨ ૫૩ી નાયાશંકરે લોહા પાસે રોગ ફરાવી એક નાટક કંપની ખરીદી લીધી.

આ કંપની માટે નાટકો લખવાનું કામ તેમણે મને સોંપ્યું. મેં કહ્યું કે “હામના આધારણ સોડરંગક નાટકો હું નહિ લખી શકું; માત્ર સંસ્કૃત-માથી ભાષાન્તર કરી આપીશ અને શ્લોકને હામે તમે કહેશો તે રાગના ગાયન લખી આપીશ.”

દરેક નાટકના રૂ. ૧૦૦ મને આપવાના ફરાવ્યા, કેળવણી મામિકમા તંત્રી તગિકે માડું નામ લખી તે બદલ રૂ. ૩૦૦ તથા ત્રિમાસિકની ટીકા લખવા બદલ રૂ. ૩૦ આપવા ફરાવ્યા. (અહીં જણાવી દેવું જોઈએ કે એ બધા કામ બદલ મને રૂ. ૭૫૦૦ મળ્યા હતા !). મેં પ્રથમ ત્રિવર્ણશિકા નામે નાટક લખ્યું અને તેમણે ભગ્યું. ૫૩ી ચંડકાશિક

^૧ જુલો બીખાબાઇ શુક્લ : નાયાશંકરનું જીવનચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૧૫ (મં.)

^૨ જુલો બીખાબાઇ શુક્લ : નાયાશંકરનું જીવનચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૩૫ (સં.)

લખ્યું અને તે પશુ ભગ્યું. ત્યાર પછી વિક્રમોર્વશી લખ્યું, મલયાસુંદરી નાટક લખ્યું, રાધાવિલાસ લખ્યું અને બીજાં બે નાટકો (નામ યાદ નથી) મળી સાત નાટક લખી આપ્યાં, એમાંથી મલયાસુંદરી નાટક એક જૈન-કંપની વાંચના માટે લેખ ગઇ, તે કોપી ફરી મળી નહિ.^૧ ત્રિવેદશિકાનાં છપાયલાં ગાયન માત્ર છે; ચંડીકાશિક પૂરું છે. બાકીનાં નાટકોની કોપીઓ નાટક કંપની પાસે રહી, અને બાવનગરમાં જ્યારે નાટક કંપની વૃદ્ધી ગઇ ત્યારે તે ચોપડીઓ પણ અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગઇ!

નાટક કંપની સલાવવામાં ગાસ્ત્રીનું ધ્યાન રોકાયું એટલે પ્રાચીનકાવ્ય-માળા માટે પુસ્તકો મળતાં બંધ થયાં. તેઓ વડોદરે આવીને બે દહાડા રહે ત્યારે વળી થોડું મેટર મળે! આમ થવાથી વલ્લભકવિનું ગ્યેનું એક માર્તિવિગ્ન નાટક કિનારી આણવાની તેમણે શરૂઆત કરી. તેની પ્રસ્તાવના ઉપર મેં ટીકા પણ લખી; પણ તે પછી મેટર મળ્યું નહિ અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું કામ બંધ કરવું પડ્યું.

એમની કંપની એકવાર વડોદરે આવી હતી ત્યારે મેં “કામલતા નાટિકા અથવા દુરાસદનો કાસ” એવું એક અંક નાટક એમને ઉદ્દેશીને લખ્યું અને એમને બતાવ્યું. નાથાશંકરે કહ્યું કે “લાલો, એ હું બજાશ.” પણ મેં તે તેમને આપ્યું નહિ, કેમકે એ વખતે પૈના જતા રહેવાથી તથા કંપની ખોટમાં ખેલ કરતી હોવાથી એમના મનની સ્થિતિ વ્યગ્ર થઇ ગઇ હતી. એજ ઉપાધિમાં તેમની કંપની ભર્ય હતી તે વખતે તેઓ માફ થયા, અને મેરણ પામ્યા.^૨

૧ શ્રી. છો. ન. બટ્ટે લખેલી મલયાસુંદરી નાટકનાં ગાયનોવાળી મૂળ પ્રતિ હાલમાં શ્રી મૂળજીભાઈ પીતાબરવાસ ધાહ (ઓસ ઇન્ડિયા રેડીઓ, અમદાવાદ) પાસે છે, અને તે પોતે રચેલા રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં પ્રકટ કરવાના છે. (સં.)

૨ જુલો બીજાભાઈ શુક્લ : નાથાશંકરનું જીવનચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૩૬ (મં.)

નાથાશંકર એવા પછી કેળવણી મામિક મને મોંપવામાં આવ્યું અને આશરે ૨૦ વર્ષ સુધી તેનું કામ મેં કર્યું. પ્રાચીનકાવ્યખાતું બધું પડ્યું તેથી પાછું મારે શાળાખાતામાં જવાનું થયું. આ વખતનો એક રમૂશ પ્રસંગ અહીં લખું છું:—

૨૧. અંબાશંકર તે વખતે નાથજ વિદ્યાધિકારી હતા; 'મે. જમમેદજી અરદેસર દલાલ વિદ્યાધિકારી હતા, અને ૨૧. જમનલાલ મહેસારામ મોદી એ ઈન્સ્પેક્ટર હતા. ૨૧. જમનલાલભાઈએ જાગજાનભાળા માટે મારી પાસે ફેટલાક પાકો લખાવ્યા હતા, તથા મેકમીલનની વાચનમાળા રચાતી હતી ત્યારે તેને માટે એક બે કવિતાઓ મારી પાસે લખાવી હતી. પ્રસિધ્ધ મંસ્ફતજ વિદ્વાન ડૉ. ડોયસન વડોદરા આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે રહી લાઇબ્રેરી બનાવવાની મને બલામણુ કરી હતી; અને મારું બાપાન્તર કરેલું પ્રિયદર્શિંકા નાટક બગવાતું હતું તે વખતે તેમની સાથે રહી તેમને નમજાવવાની મને બલામણુ કરી હતી, છત્યાદિ અનેક એવા એવા પ્રસંગે તેઓ મને ખમંદ કરતા તેથી તેમનો મારા તરફ પડપાત છે એમ ૨૧. અંબાશંકરભાઈને લાગતું હતું. વળી અંબાશંકરભાઈને મે. મોદી સાહેબ સાથે કીક મેળ નહોતો એમ પણ જણાતું હતું.

આ કારણથી મારે જ્યારે પ્રાચીનકાવ્યમાળાની મંસ્થામાંથી શાળા ખાતામાં આવવાનું થયું ત્યારે અંબાશંકરભાઈએ મને કહી કે નવસારી પ્રાંતમાં જવાનું કર્યું. મેં વડોદરામાંજ રહેવાની માગણી કરી કેમકે કેળવણી માસિક વડોદરામાં જાવવાની તથા ત્યાંથીજ બહાર પાડવાની મંજૂરી મેં મેળવી હતી. જો હું બહારગામ ન જઈ. તો મારે વડોદરા ટ્રેનીંગસૂક્ષમાં જવું એવો તેમણે હુકમ કર્યો; પણ ટ્રેનીંગસૂક્ષ વરસે કે ૭ મહિને બધે થવાનો સંભવ હતો, તેથી ત્યાં જવાની મેં ના પાડી. આથી ૨૧. અંબાશંકરભાઈ ચીઢાયા અને મને કહ્યું કે, "ત્યારે તો જાઓ તમારા મોદી સાહેબ પાસે! હું ધારતો. નથી કે તે તમને શહેરમાં જાગે આપી શકે!"

હું મોઢી સાહેબ પાસે ગયો અને તેમને બધી વાત કહી. તેમણે મને મે. દલાલ સાહેબ પાસે જઈ બધી વાત સમજાવવાને કહ્યું અને તમારો હજી શાળાખાતામાં કોઈ રથજો પણ રાખી તમને હમણાં ટ્રેનીંગરૂલમાં જવાનું કહે તો તેમ કરવા અડચણ નથી. દલાલ સાહેબ સ્વભાવે બહુ તીવ્ર હતા તેથી તેમની પાસે જતાં બહુ સાવધ રહેવું પડતું; એમ છતાં આ વખતે તો મારે ગયા વગર છૂટકોજ નહોતો.

દીવાળીને બીજે દિવસે હું ગાડી કરી તેમને બંગલે ગયો. વરંડામાં બે ચાર ખુરશીઓ પડેલી હતી તેમાંથી એકના ઉપર રા. દલસુખભાઈ ગોવિંદલાલ (વિવાધિકારી કચેરીના હેડક્લાર્ક) બેઠેલા હતા. અંગલાના દિવાનખાનામાંથી ગુરસામયાં અવાજ આવતા હતા 'રૂં. દલસુખભાઈએ મને ઇશારત કરી પોતાની પાસે બોલાવી બેસાડયો; અને કહ્યું કે, "તમે આવ્યા છો?"

મેં હશીને કહ્યું કે, "તમારા વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા."

દલ.—"પણ તમે કવખતે આવ્યા છો. સાહેબને એક જરૂરની ચિઠ્ઠી દિવાન સાહેબને મોકલવાની છે, પણ સિપાઈ કોઈ હાજર નથી, તેથી સાહેબ ખીજવાઇ ગયા છે! એમા તમે જશો તો તમને પણ તિરસ્કારથી કાઢી મૂકશે. કોઈ બીજો પ્રસંગે મળશે તો ઠીક થશે."

એવામાં મોઢેથી સિપાઈઓને ગાળો દેતા દેતા દલાલ સાહેબ બહાર નીકળ્યા. રામજી સિપાઈ તે વખતે હાજર થયો. સાહેબ તેને કહે છે કે, "અત્યાર સુધી ક્યાં મરી ગયો હતો !"

સિપાઈએ સલામ કરી કહ્યું: "સાહેબના ઘોડાને કમ્પાઉન્ડના દ્વરના બાગમાં ઘાસ ચરાવતો હતો."

"ઠીક, લે આ ચિઠ્ઠી, હમણાંજ મેં દિવાન સાહેબને બંગલે આપી આવ્યો; જા કેમ પહેરીને જાજો."

“અમિષાર્થ ચિટ્ટી લેઈ મધામ કરી આગ્યો નયો. ફાલ મારેમે અમાગ નરક જોયું” અને ગુન્મામાં જ બોલ્યા, “કાબુ! હોરાકાલ! આવો.”

મેં ઉઠીને મધામ કરી તથા તેમની પાછા દિવાનખાનામાં ગયો.

તેઓ એક ખુશી પર બેઠા તથા મને બેસવાનું કહ્યું પછી ગુરવામાં-
“હલ્લુ” : “કેમ આવ્યા હતા ?”

મેં મમવસૂચકતા વાપરી તેમને કહ્યું : “આજ અમારું બેસતું વર્ષ હોવાથી આદેશને મળવા આવ્યો છું.”

દલાલ — “આજ તમારું બેસતું વર્ષ છે ?”

મેં — “હા આદેશ,”

દલાલ — “અને તે દિવસ મળવા જવાનો રીવાજ છે ?”

મેં — “હા આદેશ.”

દલાલ — “ગીક, કાંઈ ખીલું મમ છે ?”

દલ તેમના ગુરુસાનેઃ વેગ નરમ પડ્યો નથી એમ જોઈ મેં કહ્યું,
“આપની જામેશી એક અસામજુની ચિટ્ટી જોએ પ્રીએ.”

દલાલ — “મારી જામેશી ? અસામજુની ? રાત્રી ઉપર ?”

મેં — “હો રાત્રીની અમિષારીના મુખ્ય મોમેં ઉપર.”

દલાલ — “કેમ તાર ?”

મેં — “મારી છાપ તે અમિષારી તથા તેમાં મની અમિની પૂલ વંચે જોવાની છે.”

દલાલ — “પણ તમને તેમાં નહિ પેચલ રે.”

મેં — “પણ આપ આદેશનો અસામજુપદ દલે ને !”

દલાલ—“પણ તેઓ તે નહિ માને. મારો ભવામણ કરતાં ધર્મનું
દરમાન વધારે જેરાવર હોય છે.”

મેં—“ત્યારે ત્યા ખીજ પારસી વગેરે દર્શન કરવા નહિ જતા હોય !”

દલાલ—“પણ જેઓ પવિત્ર થયા હોય તેમને જ પેસવા દે છે.”

મેં—“પણ હું તો પ્રાણલુપ્ત. અમે પણ અગ્નિહોત્રમાં અગ્નિનું
પૂજન કરીએ છીએ. જે હું સ્નાન કરી, ભસ્મ ધારણ કરી, પવિત્ર થઈ
અગિયારીમા અગ્નિની પૂજા કરવા ઇચ્છા કરું તો તેઓ મને શા માટે
ના કહે ?”

તેમને એકદમ હસતું આવ્યું, અને હસીને તે બોલ્યા, “વાડું, તમારા
મહાદેવના દેરામા મને પેસવા દેશે ?”

મેં—“ના સાહેબ, આપ તો પારસી છો !”

દલાલ—“પણ હું છુટ કાઢીને અને કમ્તી કરીને આવું તો પછી ?”

મેં—“તો પણ નહિ, કેમકે આપ પારસી છો.”

દલાલ—“પારસી, માટે શું થઈ ગયું ! શું અમે તમારા હિંદુ
જેના નથી ?”

મેં—“નહિ સાહેબ. આપ તો ઈંડા વાપરો છો.”

દલાલ ખુબ હસ્યા. “અરે પણ ઈંડામા શી હરકત છે ? એ કાંઈ માંસ
નથી.”

મેં—“પણ જે લોકો વેદધર્મને માનતા નથી તેમને દેવાલયમા
પેસનાનો અધિકાર શી રીતે મળે ?”

દલાલ—“ત્યારે એજ વાત તમને પણ લાગુ પડશે. તમે કાંઈ પારસી
નથી અને અમારા ધર્મને માનતા નથી, માટે જુદીનવાળાને અગિયારીમા
સેઓ દાખલ કરે નહિ.”

“ત્યારે તો હવે હું રમ માગું છું” કહી ઉભો થયો.

માહેમે પૂછ્યું “ખીજું કાંઈ કામ છે ?”

મેં કહ્યું — “હા સાહેબ, પ્રાચીન કાવ્યમાળાખાતું જાંધ ચવાથી મારે પાછું સાળાખાતામાં આવવાનું છે. કેળવણી માસિકમા સાળાખાતાના વટહુકમો વગેરે છપાય છે અને પ્રસંગે તે તાકીદના હોય છે. તેથી વડોદરામાં રહીનેજ હું તે કામ કરી શકું. એમ છતાં અંબાશંકરભાઈ મને બહાર-ગામ મોકલવા કહે છે.”

એકદમ દલાલ સાહેબ બોલી ઉઠ્યા “દલમુખા ! દલમુખા !”
દલમુખામાં એકદમ ફાગર થયા.

દલાલ—“અરે દલમુખા ! તમે લોકોએ આ મં માર્ગ્યું છે? એક આવા સારા બતા માણુમને કેમ પાગો છે? શું તમે એને શહેરમાં જગો નથી આપી શકતા ?”

દલમુખા—“સાહેબ, અમે એમને ટ્રેનીંગ સ્કૂલમાં સંસ્કૃત સિંધ તરીકે મોકલીએ છીએ પણ એ ના પાડે છે.”

દલાલ—(મારા તરફ જોઇને) “કેમ ? એ તો ધણું મારું. પ્રાથમી સ્કૂલ કરતાં તો ચડતા દરજ્જાની ! તમે ત્યાં જવા કેમ ના પાડો છે ?”

મેં—“એ સ્કૂલ કદાચ થોડા વખત પડી જાંધ થાય તો મારે ક્યા જવું ? મારો દાક સાળાખાતામાં ગમે ત્યાં રહેવો જોઈએ.”

દલાલ—(દલમુખાને) “એ ખરું કહે છે ! શું એનો દાક પણ સાળાખાતામાંથી કાઢી નાખી એને ઘેર બેસાડવો છે ?”

દલમુખા—“આપનો દુકમ હું અંબાશંકરભાઈને કતીશ અને એમનો દાક મને ત્યાં પણ રાખીને ટ્રેનીંગમાં જગો આપી.”

ધ્યાવ—(મને) “કેમ હવે તમોને કાંઈ કહેવાતું છે ?”

મેં—“ના અહમ! મારો હજી ગમે ત્યાં રહેશે એટલે બસ !”

પછી મેં રજા લીધી. મારો હજી નવસારી રાખી અને ટ્રેનીંગરૂમમાં મોકલ્યો. તે વખતે ત્યાં મલ્હિશંકર રતનજી બટ્ટ હોડમાસ્તર હતા. તેમણે બળેલા “સ્લીડનમોર્ગ”નું અવનોકન મેં કેળવણીમાં ધ્યાન રાખ્યું હતું. તેથી તે વિષે તથા બીજી ત્રીજી બાબતો પર અવકાશના વખતમાં અમે વાપઝેરી હોલમાં મળતા એક વખત નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ :

મલ્હિશંકર—“તમે પૂર્વજન્મમાં માનો છો કે કેમ ?”

મેં—“હું માનું છું.”

મલ્હિશંકર—“પણ અમે તે માનતા નથી.”

મેં—“આપ આત્માને અમર માનો છો કે નહિ ?”

મલ્હિ—“તે માનીએ છીએ.”

મેં—“ત્યારે તો તે ઉત્પત્તિ વિનાશ વિનાનો હોવો જોઈએ”

મલ્હિ—“તે હોઈ શકે.”

મેં—“ત્યારે હાલના શરીરમાં આવતા પહેલાં અને આ શરીર નાશ થયા પછી પણ તેનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે ?”

મલ્હિ—“પણ તે નવા શરીર જોડે ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તે નાશ પામતો નથી, એવી અમરત્વની વ્યાખ્યા કરીએ તો !”

મેં—“એ લખાર બેહુકુ જણાય છે. જે ઉત્પત્તિમાન હોય તેનો નાશ પણ થવો જોઈએ, અને આત્માનો નાશ માનશે તો સ્વર્ગ નરકાદિ નકામાં થઈ પડશે !”

મલ્હિ—“મારો વિચાર તમારો પાસેથી ઉપનિષદો સમજવાનો છે. તમે એતરેય ઉપનિષદ વાંચ્યું છે ?”

મે—“ના, હજી તે વાંચ્યું નથી.”

મણિ—“હું તમને તે આપું છું. એમ કહી તેમણે એનરેલ ઉપનિષદનું પુસ્તક મને આપ્યું અને કહ્યું કે તમે તે વાંચી જો જો, અને પછી મને સમજાવજો.”

મેં દા કહી. ઘેર આવી ઉપનિષદ વાંચી મેળો, તે ઉપરનું બાળ વાંચ્યું, પણ કાંઈ સમજાયું નહિ. તે ઉપર એક દીપિકા છેવટના બાગમાં આપેલી હતી. તે ઉપરથી કાંઈક જાણી જાણો પ્રકાશ પડ્યો, પણ નિઃસંદિગ્ધ થયો નહિ. કેટલેક દિવસે પુસ્તક પાછું આપ્યું.

આ વખતે જહીં શ્રીસલાહ દાદરકલ્પની સ્થાપના થઈ.^૧ તેના મુખ્ય સંચાલક રા. રા. દીરાલાલ શ્રેષ્ઠ એક વખત મારે ઘેર આવ્યા અને અમારા બેનો પરિચય થયો. જહીં જાહેર અમારું મળવું થતું તથા કાવ્ય, સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાન મંજૂરી વાતો અમે કરતા.

એક વખત અમારા યમોના સ્નેહી રા. મગનલાલનો પુત્ર બી. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો તે મારી પાસે સંકર બાળ્યો તકે પદ સમજાવ આપ્યો. મેં તે જોયું પણ સમજાયું નહિ. તે પછો મેળો પણ મને તે સમજાવવાની પ્રતિજ્ઞા ઉત્પન્ન થઈ. મેં કહ્યું કે મૂલોના અર્થ સમજાવ તો પછી બાળ્યો વિષય સમજાવશે. મૂલોના અર્થ તેના ઉપર શક્તિ હોય છે તેમાં દુઃખમાં કહેલો હોય છે. એ હેતુથી મેં જાગ્રતાથી સંકરાનંદની કરેલી શક્તિ મેળવી. એ પુસ્તક બહુ અશુદ્ધ છપેલું હોવાથી કાંઈ સમજાયું નહિ. તેથી જગા બીજી એક દિંદો બાવાન્તરવાળી શક્તિ મંગાવી. ત્યારે મને માત્ર એટલું સમજાયું કે આ પુસ્તકમાં વેદનાં શુદ્ધ શુદ્ધ વાક્યો લેખને તેમના સમન્વય કરેલો લાગે છે, પણ તેનો ઉપક્રમ ઉપસંહાર મો છે તે જ્ઞાન માં આવ્યું નહિ. આ વખતે અમારી ગણિત એક ‘અબુદ્દી’ નામે માસિક

મુખ્યત્વે હું લખતો હતો, જો કે કેટલાંક કારણોને તેમાં તંત્રીનું નામ
ખીળવું આવ્યું હતું. આ માસિક ગેપલ આડ પેજ અઢી ફરમાવું નીકળતું
હતું. તેમાં પ્રકટ કરવાને એક લેખ ભાવનગરથી ડૉ. શિવનાથભાઈએ
મોકલ્યો હતો. અહીં જેતાં એ એક લેખ નહોતો, પણ સંસ્કૃત પુસ્તકનું
હતું. આ પુસ્તકમાં બ્રહ્મસૂત્રનાં પહેલાં ચાર સૂત્રો (જેને ચતુઃસૂત્રી પણ
કહે છે તે) ઉપર ભાષ્ય અને તે ભાષ્ય સમજવાની સંસ્કૃત ટીકા શાન્ત્યાનંદ
નામે સંન્યાસીએ લખેલી હતી. આ ટીકા એવી સુંદર હતી કે તે વાંચીને
હું ભાષ્ય સમજી શક્યો! ટીકાની ભાષા પ્રાદ અને વિપયને યોગ્ય છતાં
સરળ હતી. તે જોઈને મને બહુ આનંદ થયો. તથા તે લખનાર પ્રત્યે પ્રણી
પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્તમ થઈ. મેં તેમને સંસ્કૃતમાં એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં
આ પુસ્તક માસિકમાં ન આપતાં સ્વતંત્ર ગ્રંથ તરીકે છપાવવા જેવું છે
એમ જણાવ્યું. વળી તેમની દર્શનની પણ ઇચ્છા જણાવી. તેમણે મને
સંસ્કૃતમાં જવાગ લખ્યો કે હું વડોદરા આવવા ધારું છું; આવીશ ત્યારે
તમને મળીશ.

ડૉ. શિવનાથભાઈને આ પુસ્તક સ્વતંત્ર છપાવા મેં ભક્ષામણુ કરી, જે
તેમણે માન્ય કરી અને પુસ્તક વીરક્ષેત્ર મુદ્રણાલયમાં છપાવ્યું.

રા. હીરાલાલ શ્રાવનો શંકરભાષ્યનો અભ્યાસ સારો હતો, તેથી
તેમની પાસે મેં તે શીખવાની ઇચ્છા જણાવી; પણ તેમણે કહ્યું કે, એ તો
કમથી ઉલટું થાય; હું 'વેશ્ય છું' તે તમારો-બ્રાહ્મણનો-ગુરુ થઈ શકું નહિ,
અને ભાષ્ય જેવા વિપયમાં તો નહિજ. મેં કહ્યું કે ભયે તમે ગુરુ ન
થાઓ, પણ આપણે મિત્ર તરીકે સાથે વાંચીએ તેમાં તમને કાંઈ બાધ
છે ? એ વાતનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો; પણ વાંચવાનો વખત અનુકૂળ પડ્યો
નહિ. તેઓ શહેરના ઉત્તર ભાગમાં રહેતા હતા અને હું શહેરથી દક્ષિણમાં
વાડીમાં રહેતો હતો; સાંજે શાળા છોડ્યા પછી હું અને તે બન્ને થાકેલા
હોઈએ. અર્થાત્ એમ વાંચવાનું બન્યું નહિ.

કેટલેક દિવસે મને એક માણસે મારી શાળામાં આવી ખજર આપી કે શાન્ત્યાનંદ મહારાજ રામદારામાં આવી ઉતર્યા છે અને તમને મગવા માટે બોલાવ્યા છે. હું તેજ દહાડે સાંતના પાંચ વાગ્યા પડી ત્યાં ગયો. રામદારાની આખી ધર્મશાળા ખાલી દીડી ' મેં કફપના કરી હતી કે યતુ સૂત્રીની ગંભીરે દીમના વેખક કોઈ ૬૦-૭૦ વર્ષની પુખ્ત ઉમ્મરના ગંભીર મહાત્મા હશે તેથી ધર્મશાળાના એક ખૂણામાં કોઈ બુચન, કાગળ અને સૂકવકડી માણસને મેં દીધા, છતાં તે તરફ દ્રષ્ટિ કરી નહિ, છેવટે એક સાતુ મળ્યો તેને પૂછના જણાવું કે પેલા ખૂણામાં મંન્યામી બેઠા તેમના સિવચ બીશું કોઈ આગકાલ રામદારામાં આવેનું નથી હું તે તરફ ગયો તેમની પાસે તે વખતે ત્રણ માણસો બેઠેલા હતા તેમને મેં ઓળખ્યા. એક તો નારાયણનાથ આવરતીવર હતા, બીજા અનુપરામ નામે ટ્રેઝરી કવાક હતા, અને ત્રીજા ધણનાથ ગણિયા નામે એક સદ્ગુરુદય હતા.

મને જોઈ નારાયણનાથે કહ્યું કે "મારતર જાહેન, તમે આ વખતે અહીં ક્યાથી ?"

મેં કહ્યું "અહીં શાન્ત્યાનંદ રચમી આવેલા છે તેમનાં દર્શન માટે આવ્યો છું"

તે સાંભળી શાન્ત્યાનંદ બોલી ઉઠ્યા, 'તમે હાજર બાલ !'

મેં કહ્યું : "આપજ શાન્ત્યાનંદ છો ? હું તો બે રોજતો દનો !"

પડી અમારી વાનચીન સંસ્કૃતમાં આવી પાસે બેઠેલા ગુરુદયાને તેમાં કોઈ રમૂજ ન પડતી (કે પડી ધબ્બીવારથી બેઠા હશે તેથી) તેઓ રચમીને પ્રણામ કરી ચાલ્યા ગયા. રચમીને મેં તેમની પાસે રાકરમાળ બણવાની ઇચ્છા જણાવી. તેમણે કહ્યું : "કાલથી અહીં આવો."

મને વિચાર થયો કે આટલી નાની ઉમ્મરમાં આ સંન્યાસી કેમ થયા હશે તથા ક્રમ ક્રોધ વગેરે વિચારે સમ્યક હશે કે નહિ. બહુકા વિચારે છતાં

અને ત્યાગી છતાં પણ મન પર કાબુ રાખીને ક્રોધ પર જોણું જાય મેળાઓ
હોય તે જ ખરો સંન્યાસી; માટે હમાર ચીકવીને પરીક્ષા તો કરી જોઉં !
આ હેતુથી મેં તેમને પૂછ્યું : “સ્વામી, આપની ઉમ્મર કેટલી હશે ?”

સ્વામી—“હશે આશરે ત્રીશેક વર્ષ.”

મેં—“દીક્ષા લીધે કેટલાં વર્ષ થયાં ?”

સ્વામી—“આશરે આઠેક વર્ષ થયાં હશે !”

મેં—“ત્યારે બાવીશ વર્ષની તરુણ વયે આપને વૈરાગ્ય થયો અને
દીક્ષા લીધી !”

સ્વામી—“હા, તેમજ.”

મેં—“આપનાં માતૃપિતા હયાત છે ?”

સ્વામી—“હા.”

મેં—“આપને બાધ છે ?”

સ્વામી—“તમે આ શું પૂછો છો ? મા છે ? બાપ છે ? બાધ છે ?
જોહેન છે ? એ બધું શા માટે પૂછો છો ? સંન્યાસીને તેના પૂર્વાત્તમ સાથે
કોઈજ સંબંધ રહેતો નથી !”

મેં—“સ્વામી, એ તો અમારા ગુજરાતી સૌકના સ્વભાવ પ્રમાણે
તદજ છત્ત થઈ ગઈ ! આપને ખોટું તો નથી લાગ્યું ને ?”

સ્વામી—“ના, ના, પણ જોતો સંબંધ ત્યાગીએએ મનથી ત્યાગ કર્યો
છે, તેનો સંબંધ કાલમ હોય એમ માનીને તમે પૂછો છો, એ તમારી
ભાનિ છે, એમ કહેવાનો મારો આશય છે.”

મેં—“મારો આશય એ પૂછવામાં જુદો છે ! માતા પિતા પોતાનાં
જાગકને કેવા કબીરો ઉછેરે છે તે અમને માલમ છે. એ ઉછેરેનું આગક

મામાપની મેવા ચાકરી કરવાને વખતે વેરાગી થઈ ગય ત્યારે મામાપના મનને કેટલો આધાન થાય, તેનો આપે કાંઈ વિચાર કર્યો છે ! દલપતરામ કવિ લખે છે કે—‘મેઝી રોતાં માત તાતને, પ્રાણી પરદરે છે પરિવાર’; તમને શું તમારી માએ એટલા માટે ઉછેર્યા હતા કે તેમની જહાવરયામાં તમે એદરકાર જેવા થઈને જતા રહો ? તમે તમારાં મામાપનું કાળુ શું અદા કર્યું ?”

સ્વામી—(હસીને) “પણ મેં તમે સંસ્કારી લોક કરતાં તેમનું વધારે દિન કર્યું હોય તો ?”

મે—“તે શું ?”

સ્વામી—“જેનો ઊકરો સંન્યાસી થાય તેની માને પુનઃ સ્ત્રીનો જન્મ આવે નહિ ?” અને—

હું મુપથી બોલી ઉઠ્યો—“ચાથી તમે એવું ધારો છો ?”

સ્વામી—“ચાસ્ત્રથી”

મે—“કયા ચાસ્ત્રથી ?”

સ્વામી—“ઐધાયન સ્મૃતિમાં આ વસ્તુ છે,” એમ કહી એ અર્થનો એક સ્તોત્ર તેમણે કહ્યો.

મે—“એ સ્મૃતિ દર્શકમાં મનાતી દરો; અમારે તે માન્ય નથી, મનુ કે યાગવલ્કયે કહ્યું હોય તો જાતલો ?”

સ્વામી—“વેદ તો તમારે માન્ય છે કે નહિ ?”

મે—“કયા વેદમાં એવું લખ્યું છે ?”

સ્વામી—“તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં,” એમ કહી સ્વામી તે બ્રાહ્મણ મંત્ર માંનું એક વાક્ય બોલ્યા.

મેં—“પણ એ તો કોઈ મનુષ્યની જ કૃતિ છે ને !”

સ્વામી—“શું વેદ પણ મનુષ્યની કૃતિ સાચી કહો છો ?”

મેં—“ઋગ્દ્વાલ્ક્યાદિસંયોગાદ્વર્ણેત્પતિર્નિવાન્યથા ।” માટે કણ્ડ, તાળપુ, વગેરે વર્ણસ્થાનવાળા મનુષ્યની કૃતિ વેદ હોવાનો સંભવ છે.

સ્વામી—“તમે વેદને મહાભારતાદિની પેડે મનુષ્યકૃત માનો છો, અને વળી કહો છો કે હું બ્રાહ્મણ છું !”

મેં—“પણ વેદ વર્ણમય છે, વર્ણો કણ્ડ તાદ્વાદિ વિના હોઈ શકે નહિ, ત્યારે વેદને તેમ કહેવામાં શો ત્રાધો છે ?”

સ્વામી—“વર્ણો મર્વંથા કણ્ડ તાદ્વાદિમાન નથી, શીઃ એ વર્ણ ઉચ્ચારતા પહેલાં એનો આગર તમારા મનમાં હતો કે નહિ ?”

મેં—“હતો.”

સ્વામી—“મનમાં કણ્ડ ત્વગુ આદિ હતાં કે ? વૈષ્ણવીમાં ઉચ્ચાર કરવાને વર્ણને કણ્ડાદિકની જરૂર છે, પણ મધ્યમા, પરચન્તી આદિમાં જરૂર હોતી નથી એ રીતે વિચારશે તો વેદ તમને નિત્ય સમગ્રજે.”

પછી રફાટવાહ અને તેવાજ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલતાં છેવટે તેમણે કહ્યું કે “ઉત્તરમીમાંસા શીખતા પહેલાં તમારે પૂર્વમીમાંસાનો થોડોક ભાગ શીખવો પડશે. અને તેમાં તમારા જેવા અનેક પ્રકારના પૂર્વપક્ષ ઉપલીને વેદને નિત્ય સિદ્ધ કર્યો છે, માટે તે વાંચ્યા પછી શંકા રહે તો પૂછજો.”

અમારો વાદ સંમાપ્ત થયો. સ્વામી કોધથી રહિત છે એમ મને સમજાયું. તેમની પાસે મારે શાંકરબ્રાહ્મણ શીખવું છે, પણ આટલે બધે દૂર જવા આવવાનું બને નહિ માટે તેમને એક વસ્તી વિનાના ધરમાં વાડીમાં બાળી રાખ્યા અને ત્યાં મેં તેમની પાસે સવાર આજ જવાનું કહાવ્યું.

પ્રથમ પૂર્વ મીમાંસાથી 'સંજ્ઞાત કરી, સાપરબાધ્ય થાય કયું'. થોડોક ભાગ તેનો વંચાતો હતો તેવામાં ડબોઈ અંગ્રેજ શાળાના હેડમાસ્ટર રા. દિગ્ગમતલાલે સ્વામીનાં દર્શન કરવા આગ્રા અને મને સાપરબાધ્ય વાંચતો ત્રેમ્સ તેમણે પૂછ્યું: "આ શું આજે છે?"

મેં કહ્યું: "સાંકરબાધ્યના પૂર્વોપકરણ તરીકે સાપરબાધ્ય સ્વામી પાસે વાંચું છું."

રા. દિગ્ગમતલાલે કહ્યું કે "એમાં તો તમારે: બહુ વખત જતો રહેશે, અને સાંકરબાધ્ય કદાચ વંચાયા વિના જ રહી જાય! અમે તે વાંચતા નથી (તેમણે સાંકરબાધ્યનું અધ્યયન કરેલું હતું) પણ લોગાસિ બારકર (અર્થસંમદ) વાંચીએ છીએ, માટે તમે પણ તે વાંચશો નો આશરો."

મેં કહ્યું કે, "ત્યારે હું પણ તેજ મંગાવીશ અને તે આવતા સુધી આ વાંચીશ."

રા. દિગ્ગમતલાલે મને સૂચના કરી કે "અર્થસંમદ સરીકે મંગાવો તેની ગાથે 'ચીજો'નું અંગ્રેજી ટ્રાન્સલેશન પણ મંગાવજો."

મેં તે બે ગોપડીઓ નૃબંધથી મંગાવી અને સ્વામી પાસે તેનું વાચન ગર કયું. અર્થસંમદ આસતો હતો તેવામાં સ્વામીને ધણી પાર મારે ત્યાં બિરુદા માટે લેઈ જતો. મારા ધરની જગ્યા એમને બનુકું બાકી અને ઊંડાસાઈવાની રીતમાતથી પણ સ્વામી પ્રમત થયા. તેથી ફરે પછીથી બારોબાર મારે ઘેર જ આવવાનો વિચાર રાખ્યો. કમલુાં તેઓ બાવન-મર જવાના હતા, તથા પછીથી હું જો ગોપનાથ જાઉં તો તેઓ ગોપનાથ બારે અને જો હું ગોપનાથ ન જાઉં તો તેઓ દિમાલપ જશે એમ તેમણે મને કયું. મેં જનમે નો ઉનાળાની મોસમમાં ગોપનાથ આવવા કયું, અને સ્વામી બાવનમર મયા.

મેં માસની સંજ્ઞાતમાં બાવનમરથી સ્વામીએ ૫૪ લખ્યો કે "તમે ગોપનાથ આવો, નહિ તો હું દિમાલપ જઈશ." મારી જાગ્યાની પરીણ

બુલાઈમાં હતી તેથી મેં મામમાં હું જઈ શકું તેમ નહોતું, તેથી મેં તેમને હિમાલય ન જતાં વડોદરે આવવા આગ્રહ કર્યો; પણ તેઓ તો હિમાલય ચાલ્યા ગયા.

કાર્તિક માસના આરંભમાં હિમાલયમાંના હરદ્વારથી મને તેમનો પત્ર મળ્યો કે કાર્તિક સુદી ૧૧ ને ગંગા તે વડોદરે આવશે. અને બરાબર તેજ દિવસે મારે ત્યાં આવ્યા. એમને માટે તૈયાર રાખેલા ઓરડામાં એમને લઈ ગયો. ત્યાં બેઠા એટલે તરતજ તેમણે કહ્યું : “ચાલો, હવે શાંકર આપ્યે લાવો.”

મેં કહ્યું : “જમાર વિશ્રાંતિ તો હશે, ફળાહાર કરો, અને પછી વાચીશું.”

સ્વામીએ કહ્યું : “આપણે તો વેદાનુવાચન એજ વિશ્રાન્તિ અને નેનું જ્ઞાન મનમાં પચે એજ ફળાહાર !”

શાંકર ભાઈ વાંચવા માટે મેં જે માસની હક રજા મેળવી અને વાચનું શરૂ કર્યું. સ્વામીની ઇચ્છા એવી હતી કે નમંદા કિનારા જેવા એકાંત ઘનમાં રહીને વાચીએ, ગૃહીના ઘરમાં બહુ દિવસ રહેવું અમારે માટે ઠીક નથી. મેં તેવી તજવીજ કરવાના ચતનમાં દિવસો ગન કર્યા અને વાચન ચાલુ કર્યું. નવારના સાતથી સાડા દશ બુધી વાચ્યા પછી બોજનાદિ માટે અમો ગડતા. તે પછી સ્વામી એકલા આરામ લેતા અથવા બહુધા કાંઈક લખતા. હું જે બીડી કલાક કેળવણી ઓફિસને લગતું કામ કરતો. (કેળવણી ઓફિસને લગતો હિસાબ રાખવાને તથા કાગળપત્રોની વ્યવસ્થા કરવાને મેં એક પગારદાર કારકુન રાખ્યો હતો; મૂંઝવે તો હું જ વાંચતો.) પછી દોઢ કે બે વાગે શાંકર આપ્યે ગઈ કરીને પાંચ વાગે બધે રાખતા. તે પછી સ્વામી સાથે થોડુંક બહાર ફરી આવતાં રાત્રે કેટલીક ગિતાધુ મંડળી આવતી તેમની સાથે સ્વામી વાતચીત કરતા. શાંકર આપ્યે સ્વામીનો હું ખૂબો વિદ્યાર્થી હતો એમ સ્વામી કહેતા. આપ્યે તેમને પ્રબોદ્ધત જેવું હતું.

આ રીતે સતત ૪૧ દિવસ સુધી પાચન ચલાવ્યું. વાંચની વખતે પુષ્કળ ટીપ્પણી લખાવના હતા. શાંકરભાષ્યનો અરામાં અધરો ભાગ ત્રીજા અધ્યાયનો ત્રીજો પાઠ કહેવાય છે. મેં ત્યાંથી બાંધવાની શરૂઆત કરી (કિમંતે સ્વામી કદાચ જલુ વખત ન રહે, એમ હું ધારતો હતો.) અને પછી વખત મળતો ગયો તેમ ત્રીજો અધ્યાય પૂરો કરી, પહેલો, બીજો અને ચોથો અધ્યાય, એ ક્રમે મેં વાંચ્યું હતું. ચોથો અધ્યાય પૂરો થવાને છેલ્લાના ચાર કે પાંચ સૂત્ર બાકી હતાં તેવામાં બાવનગરના ડૉ. સિવનાથ લાટોર કોંગ્રેસમાં ગયા હોય ત્યાંથી આવતાં પડોદગે ઉતર્યા અને સ્વામી મારે ઘેર છે એમ જાણી તેમને જળવા આપ્યા. તેમને દેખતાં જ સ્વામી ઉભા થયા અને હંડ લેઈ તેમની સાથે જવા તૈયાર થયા. મેં સૂત્રો પૂરાં કરવાની વિનંતી કરતાં તેમણે ઉભા ઉભા જ તે વંચાવી લીધાં અને સ્વામી બાવનગર ગયા.

ત્યાર પછી સ્વામી પ્રતિવર્ષ એકાદ એ માસ મારે ત્યાં રહી જતા અને તેમની પાસે વેદાન્તના બીજાં કેટલાક કૃતિ પુસ્તકોનો અભ્યાસ મેં કર્યો હતો, તથા પૂર્વમીમામ્મા શાંકરભાષ્યના પણ ચાર અધ્યાય કર્યા હતા. આ વખતે અહીંની શ્રીમેષ ટ્રેનીંગ કોલેજના મંરૂત સિત્તક શાસ્ત્રી નારાયણ ગિરધર પણ મારી જોડેના એક ખાલી ઘરમાં રહેવા અપ્પા હતા અને તે પણ મારી સાથે પાઠ શ્રવણ કરતા. અમારી ઇચ્છા વેદાન્તશરિઆવા ઉપર સરખ દીકા હોય તો મિક એવી થવાથી તેરી દીકા સ્વામીશ્રીએ સખવા માંડી. તેઓ પુસ્તક જોઈ દીકા મંરૂતમાં મોડેથી બોમ્બે જતા અને હું અથવા નારાયણ શાસ્ત્રી તે સખી ભેળા. દીકા પૂરી થયે મૂળ સદિત તે પુસ્તક મેં હાથેથી અને તેની નકલો વિના મૂળે મોઝ અક્ષિતઓને અથવા જોણે ઇચ્છા જણાવી તેમને મેં આપી હતી. હવે તેની મેળીએ કુર્મીલ થઈ પડી છે. આ મેંવની પ્રિસોમપી હજી મેં જળાવી રાખી છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઉપસંહાર.

ત્યાર પછી કેટલેક 'વર્ગ' સ્વામી દ્વારકાપીઠના શંકરાચાર્ય^૧, તરીકે સ્થાપિત થયા તે વખતે તેઓ મારે થેર હતા અને અહીંથી જ બેસી વિધિ થઈને તેઓ દ્વારકા ગયા હતા. અહીં પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક શાસ્ત્રી બર્ફરીનાથ તથા ધર્મશાસ્ત્રનિષ્ણાત જોશી અમતરામ વગેરેના આગ્રહથી હું તથા કવિ દયાશંકર વગેરે આશરે ૨૦૦ માણસો જોડે ગયાં હતાં. કવિ દયાશંકર વિશે અહીં કાંઈક લખવું મને યોગ્ય લાગે છે તે ખંભાતના પ્રસિદ્ધ કવિ રેવાશંકરના ભત્રીજા અને અમારી સાતિના હતા. કાકાના પ્રસંગથી તેમને પશુ કવિતાનો શોખ લાગ્યો હતો. તેમના એક સાવકા બાઈ^૨ શ્રીરક્ષત્ર મુદ્દાલાયમાં 'મેનેજરનું' કામ કરતા હતા, અને તે વખતે માડું રચેલું "શાન્તિસુધા" એ પ્રેસમાં છપાવું હતું. તે વાંચીને તે રચનારના અતિ તેમને પૂજ્યબુદ્ધિ થઈ અને કવિ દયાશંકર મારી પાસે આવ્યા. તે વખતે તેમની ઉંમર આશરે ૧૬ કે ૧૭ વર્ષની હશે. તેમણે મારી પાસે આવીને મને વિનંતી કરી કે "માટે તમારી પાસે કવિતા શીખવા રહેવાની ઇચ્છા છે માટે તમે મને શીખવવાનો વખત બચાવી શકો?"

મેં કહ્યું કે "તમને પિંગળ અને અલંકારાદિના અંધો તો હું શીખવીશ, પણ જો ખરેખરા કવિ થવું હોય તો સંસ્કૃત શીખો અને કાલિદાસ, માઘ, શ્રીદર્શ વગેરેનાં કાવ્યો વાંચો." આ વાત તેમને ખરી લાગી અને અહીંથી ખંભાત જઈ અમદાવાદમાં શાસ્ત્રી રામકૃષ્ણ દર્પણ પાસે બહુવા જવાનો નિશ્ચય કરી તૈયારી કરવા માંડી. પોટલી બાંધી રાત્રે પોતાની માની પાસે બેઠા અને શાન્તિસુધાના શરૂઆતના ફરમા પ્રથમથી માતાને મંબાળવવા

માંડ્યા. એમાં નો " જાગી આજણી મૂર્છામાંથી, રધુવર રધુવર કરની " એ આસ્વાદ સાંભળતાં એમની માતાની અખિભાંયો આંસ પડવા લાગ્યાં, અને એ પ્રસંગે બધે રખાવી માતાએ દયાસંકરને કહ્યું કે "કુ" તને અમદાવાદ બધુવા જવા દેવાની નથી!" દયાસંકરે બહુ અમંગળ ધાડી પાંચુ તેમણે આમદ છેડયો નહિ અને, અમદાવાદ બધુવા જવાની પાત તે વખતે તો પડતી રહી,

ત્યાર પછી કવિ દયાસંકરને ચંદ્રધર કરીને એક કાશીના પણિત મળી ગયા. તેમની પાસે તેમણે બાકરપાંચુ અને કાચ્ય આદિત્ય વગેરેનું સાઈ અધ્યયન કરી યોગદરામાં પરીક્ષાઓ આપી આદિત્યપાત્રરૂપિની પદવી મેળવી. તેઓ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત કવિતાઓ ઘણી ઉત્તમ સખતા દતા. તેમનો પુત્ર બાલચંદ્ર એક ગ્રેજ્યુએટ છે અને પોતાના વતનમાંજ દાદા-રકુલમાં મારતર છે. તે પાંચુ સંસ્કૃત બાપામાં નિષ્ણાત છે. કવિ દયાસંકર થોડું થયા ગુજરી ગયા છે તે જાણી મને પરમ ગાંઠ થયો દતો. તેમના સમારક તરીકે તેમના અનેક સંસ્કૃત બાપામાં વખેસા કાચ્ય જેવા પનો મે આચી રાખ્યા છે.

આ જ્યાં વર્જત દરમીઆન વખતેવખત વું પુસ્તકો પાંચુ મળતો દતો. જૂતનો વળગાડ એ વહેમ છે અને એ વહેમથી મનુષ્યના શરીર ઉપર પાંચુ અસર થાય છે, તે જતાવચને એક નાની હંતકયા ઉપરથી મે 'અદરાશમ' નામની વાનાં સખી દતી, અને સાચી નાચાસંકરે તે પ્રેસમાં છપવી દતી. એની બીજી આવૃત્તિ પાંચું કરીને બ્લડીના જુકસેસર દોસન-રામે કાવી દતી, અને બીજી આવૃત્તિ વેગ પત્રપામના જમામ સોમેયરે કાવી દતી.

રા. મણિસંકર ઉમિંચાસંકર, એ વખતે યોગદરામાં રહેતા દતો અને તેમની દેવજી 'નીતિવિધામ્નાસ' નામે એક માસિક ઝાઝની કાઢ દતી. તેમણે અને એ માસિક સખવા માટે રાકયો. એમનો વિચાર એ માનિક-

દ્વારા ચાર ભિન્ન ભિન્ન વિષયના પ્રયોગ તૈયાર કરાવવાનો હતો. તે પ્રમાણે મેં તેમને શાન્તિસુધા (કાવ્ય), ચિત્રપુરના ચમત્કાર (વાર્તા), જુદત્સહિતા (જ્યોતિષ પ્રયત્ન) આપાન્તર), અને વાણકરણ કલ્પદ્રુમ (વૈદકનો નવીન મંત્રદર્શન પ્રયત્ન), એવાં ચાર પુસ્તક લખી આપ્યાં. એમાંનો ત્રીજો અપૂર્ણ રહ્યો હતો.

મારા જૂના મિત્ર કવિ ગણપતરામ આ વખતે અમદાવાદમાં રહેતા હતા, એમ છતાં અત્રે વારંવાર મળતા હતા. એમનામાં કવિતા કે ગદ્યમાં દારૂ ગોઠવવાની ક્રિયા સારી હતી ને મારામાં નહોતી. એમનો ભરૂં જીવનનો કેળવણીનો ઇતિહાસ, લીલાવતીની કથા, પ્રાચીની કુંવર આખ્યાન, વગેરે કવિતામય તથા 'મનો વિકાર અને આશા નિરાશા વિષે નિબંધ' વગેરે ગદ્યપ્રયોગ તથા 'લઘુભારત' નામની આખા મહાભારતની મૂળ કથાની રચના જોઈ એમને હું અત્યંત લેખક માનતો. એમનો 'મનો વિકાર છંદ' નિબંધ મને એમણે બતાવ્યો ત્યારે એમાંથી મનુષ્યના કામાદિ સ્વાભાવિક મનોવિકારને દેશનિકાલ કરેલા જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. જ્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે તે તે પ્રમંગો બુદ્ધિપૂર્વક દૂર કરનામાં આવ્યા છે ત્યારે મને લાગ્યું કે, પ્રયત્ન નામ 'મનોવિકાર છંદ' છતાં તેમાંથી મુખ્ય મનોવિકારને ઉઘાડી દેનારને ખરેખર કપકો ઘટે છે! મેં એક મનહર તે વખતે કવિને લખી મોકલ્યો હતો. તે અહીં મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે ઉતારું છું:—

આ મનોવિકાર રૂપ બાગ રમ્ય જ્યાં ખિન્નેલ,
આશા ને નિરાશારૂપ ખાસા જ્યાં તમાસા છે;
ક્રોધ આદિ વાદ્ય જેમાં પાંજરે પૂરી બતાવ્યા,
વા : વા : કવિ વાણી કેરા ઘાટ સરિતાશા છે;
હું જાણું કે આ વડોદરાનો દીધે બાગ, જેમાં
જમ જમ રાગદાયી બાગ બહા-બાસ્થા છે;
આટલો નિબંધ છતાં, ક્રિયા મદે વાંચ્યા છતાં,
પેશી તેમાં પુણ્યના શુભાખ છેડ ફાંસ્યા છે!!

આ બધું હું સંભારી સંભારીને લખું છું તેથી કેટલાંક પ્રસંગ લખવાના રહી ગયા પણ હશે. મને મારા મિત્રોએ માન આપ્યું, શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે અને કલાદીપતી પદવી આપી. વડોદરા સાહિત્ય મંચાએ તથા ગુ. વ. સોમાયટીએ અને માનનીય સભામદ કરાવ્યો, ઇત્યાદિ બાબતોનો અર્થ હું ન મમનું એવો બાળક નથી; એ બધામાં નુખ્ત કારણો બેજ છે: (૧) પ્રેમ; અને (૨) બીજાને ઉત્તેજન. હું તો માત્ર ઉત્તેજનનું દષ્ટાંત છું.

પરંતુ મંભારી બાબતોને મેં આમાં પ્રધાન સ્થાન આપ્યું નથી, કેમ કે તે દેશકલાનુરૂપ અર્થે બન્યા જાય છે તેમ જન્મ, મરણ, પરિણય, ઇત્યાદિ વખતો વખત બન્યા જાય છે. દા. એટલું નોં' તો અવાસ્તવિક નહિ ગણાય કે, હાલ મારે ચાર છોકરા હયાત છે,^૧ તેમના એક મોટો છોકરો વિધુર છે તથા તેને કાંઈ સન્તાન નથી, બીજા ત્રણને સન્તાન છે, બધા પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહે એવા છે, તેમ છતાં માતાપિતાની આજ્ઞાનું ઉત્તરવંધન કરે અથવા તેમનું ક્વિ દુઃખાય એવું કરે એવા કાંઈ નથી. આથી અદ્યાપિ હું સુખી છું. માત્ર એક નિયમ આ કાળે હું લખું તો તે ખોટો નહિ કહેવાય કે—જ્યાં સુધી છોકરા પરણ્યા નથી હોતા ત્યાં લગી માતાપિતાનું ગૌરવ હોય છે, પણ તેઓ પરણ્યા અને સંતતિ વડે ધરબારી થયા એટલે પ્રથમ સ્થાન પત્નીને અને માતાપિતાને બીજા નંબરનું સ્થાન મળે છે^૧ કેમ, તમને એમાં કાંઈ વાધા કારવા જોવું લાગે છે, બાહ્ય અંબાશંકર !

૧ અત્યારે બે છે મોહનલાલ અને ગણપતરામ. (સં)

અનુપૂર્તિ

(વેબક-શ્રી વિદ્યનાથ મોહનલાલ છોટાલાલ બટ્ટ)

આ અરમામા મારા પૂજ્ય પિતામહની આમે મીખ વળી હતી તેથી તેઓ સારી કે સખી શક્તિ નહિ, એવું જ નહિ પરંતુ પોતાની પાસે આવેના માયુનને પણ અરાખર ઓગળી ગઈ નહિ. અવાજ ઉપરથી તેઓ દરેકને પાછી શક્તિ આપમા મોતિયો હતો. પણ તે મરામર પાકેનો નહિ આવી રિયતિમા તેમન કેટલોક વખત રહેવું પડ્યું. જ્યારે આખમા પડેનો મોતિયો અરાખર પરિપક્વ થયો ત્યારે તે વૈધરાજ અબાશકરે તે કાવવાની બનામણુ મરી ધણી નોકોનો આગ્રહ પણ નહોતો. તે છોટાલાલબાઈ જે આખનો મોતિયો કાઢે તે તેમની નધ પડેની અરખનિત માહિત્યમેનાનો પ્રજ્ઞાદ આતરે.

જે કે તેમની નામરજી છતાં મોતિયો કાવવાનું નક્કી કર્યું અને તેને આગે ડફરીન હોસ્પીટલ (મરાજી રુગ્મલાલ) મા નવરથા કરવામા આવી એ દરખાસ્તમા તેમન કેટલાક રિસ રહેવું પડ્યું મોતિયો કાઢનામા આ મે પરંતુ તેમા સફળ થયા નહિ ઉતરું તેમના દુખમા વધારો થયો તેઓ જ નહોત્સાજ જોઈ શકતા હતા તે પણ ગુમાવવું પડ્યું આથી તેમના જીવનચરિત્રનો બાકી રહેનો બાગ બખવાનો બધે પડ્યો.

તેઓ અતમા બધે છે કે—“તેમને નોકરી દરખાસ તથા તેમાથી નિર્ણય લીધા પછી કેનાક નિહાનો, સત્પુરોનો ગેરે માણસોનો સમાગમ થયો હતો, જેઓની ‘દુકમા બકીકત નેની દિતકારક નાગે છે જેથી જનસમૂહને તે લાનદાઈ નીનડે” પરંતુ આ કાર્ય તેમનાથી થઈ શક્યું નહિ અને તે થયું ભેત તે તેમાથી વાળુ થઈ જાણુનાનું મળી આવત.

કવિ ગણપતરામની પત્ની તેમના પુત્ર ગોવિંદરામ પણ મારા તરફ અત્યંત આત્મત્વ રાખે છે. તેમના પુત્ર અનુપમને જોઈને મને ગદુ આનંદ થાય છે, કેમકે કવિ દયાશંકરના પુત્ર બાલચંદ્રની પેઠે એણે પણ સંસ્કૃત ઉપર સારો કાબુ મેળવ્યો છે. વડોદરામાં એક વખત^૧ વડતાલની પાસે શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક શાસ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યના પ્રમુખપણા નીચે આ લેખકને માનપત્ર^૨ આપવાનો એક મેળાવડો થયો હતો, તે પ્રમુખે કહ્યું મોટેથીજ લગભગ અરધા કલાક સુધી સંસ્કૃતમાં અરખમિત બાપણ અનુપે ક્યું તે જોઈને ત્યાં એકઠા થયેલા વિદ્વાનો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ પરસ્પર 'એ કોણ! એ કોણ!' એમ પૂછતા હતા. પ્રમુખ શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યે પણ એની સંસ્કૃત બાવાની છટાના વખાણ કર્યા હતા. હજી એ અભ્યાસદશામાં છે, અને હું આશા રાખું છું કે નિવાસ એથી પણ આગળ વધે!

સને ૧૯૧૦માં મારાં સાઠ વર્ષ પૂરાં ચલાયી હું પેનશનપર રિટાયર થયો. તે પછી ચાર પાંચ વખત મેં શંકરભાખતું આવનું ક્યું અને અનેક મંસ્ફત કાઢ્યો, નાટકો, વાંચવામાં વખત કાઢ્યો. કેટલાક વખત સુધી સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીમાંથી અંગ્રેજી, મરાઠી, વગેરે પુસ્તકો લાવી વાંચતો તથા તે ઉપર મારા અભિપ્રાયની નોંધ કરતો તથા ઉપયોગી લાગે તો તેનો સાર પણ લખી રાખતો. કેટલાક વખત સુધી લાઈબ્રેરીમાંથી ગુજરાતી પુસ્તકોની પેટીઓ ટુંકા અભિપ્રાય માટે મને મોકલતા અને તે હું નિર્બંધરૂપે લખી મોકલતો.

વળી ઘર આગળ મારા છોકરાના છોકરાઓને હું ગણિત, અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત શીખવી તેમની શાળાના અભ્યાસમાં મદદ કરતો. કોઈ વાર કેલેન્ડરમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત કાબુ, નાટક કે વેદાન્ત, ન્યાય વગેરેમાં તેમને નહિ સમજતો બાગ સમજવા આવતા તે હું સમજાવતો. વખતે કોઈ

૧. તા. ૩૧-૭-૧૯૩૨ (સં.)

૨. માનપત્ર પરિશિષ્ટમાં જાપવામાં આવ્યું છે. (સં.)

જખતો પશુ ખરો. આ રીતે આજ લગભગ પચીસ વર્ષ મને નિવૃત્ત થયે થયાં, છતાં યાદીના રેલાની ધેડે મારો સમય ચીતી ગયો છે, અને હું નરો પડતો નથી. દમણાં આ લખું છું તે વખતે પશુ મારો એક પૌત્ર વિષ્ણુલાલો અને નાનો પૌત્ર દિતોપદેસ શીખવા આવે છે. શિક્ષણ આપવાનું કામ કંટાળામયું લાગ્યું નથી. પશુ ઉલટું આનંદ આપનાર લાગે છે. હા, બરુદ જીલ્લાનાં કેટલાંક ગામડાંની શાળાઓમાં કામ કરતાં મને કંટાળો આવતો; પશુ તે શિક્ષણ આપવાનો નહિ, પણ પરિસ્થિતિનો દનો. મને કાંઈ વખત-ખાસ કરીને અનુક કારણમર-મેહેતાજીની નોકરી રીક લાગી ન હોતી ત્યારે મેં તે વિશે આશરે ૨૮ ફીઝો દરિગીતની જણી હતી. પણ જ્યાં સુધી હું મહેતાજી હોઉં ત્યાં સુધી મેં હું તે પ્રસિદ્ધ કરું તો વ્યાપાર દોષ આવે, તેથી કાંઈ મેહેતાજી તે ઉતારી જતા તો તેમને માત્ર ઉતારી જવા દેતો.

મારી નોકરી દરમિયાન મારા કાકા અને ગુરુ લખુ મહારાજ મારી યામે આવતા. તેમની ઇચ્છા એવી હતી કે મારા જેવા એક મરફતદાર દ્વારા પ્રજામાં ધર્મ ફીક ફેલાવી શકારો ! એક વાર તે મને મુરતમાં સૈયદપરામાં પ્રજામાં મોટું મંદિર છે ત્યાં લેઈ ગયા, અને ત્યાંના મોટા આચાર્યની મુલાકાત કરાવી. આચાર્યશ્રીએ મને ખાવા પીવા ઉપરાંત ૨ પગ પમાર આપવાનું કહી તેમના સાચી તરફ રહેવા કહ્યું. મેં પાછળથી ખુલાસો કરવા કહ્યું અને મારા ગામ પર આવ્યો. તે વખતે હું દીવા ગામમાં હતો. તેથી અંકલેશ્વર જઈ મારા મિત્ર જૂજણુભાઈની સલાહ માગી. જૂજણુભાઈએ પેનથનેજલ મરકારી નોકરી છોડવાની ના કહી, કેમ કે તે ૨ પગ એકમ માણસની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખનાર હતા, વળી પંથ કે મતદર્શ ધર્મપ્રચારમાં પડવાની પણ મને તેમણે ના કહી, કારણકે તેમ કરીને જેમા પેદા કરવા, એ લોકોના ઉપર અણગમતો મોળો છે. બધે તેઓ ધર્મધંધાને લીધે પોતાના આચાર્યને માન આવે અને પૈસા આપે! આવા કારણથી જે ચાર વખત મારા કાકા મહારાજનો આગ્રહ છતાં મેં નોકરી છોડી નહિ.

આ કાર્યની પૂર્તતા કરવી એ તો મારા ગળ ઉપરાંતની વાત છે કારણ કે ને વખતે તેમની પામે કાણુ કાણુ માહિત્યરમના તૃપાર્થીઓ આવતા હતા તેથી તો હું વાકેફ હતો, પરંતુ તેઓ કેવા પ્રકારનો રસ આનંદથી માણતા હતા તેથી હું અચાત હતો. આથી તેમની બાકી રહેલી દકીકત પૂરી કરેલી નથી. તેમની પામે ઘણા ખરા વિદ્યાવ્યામંગી પુરુષોજ આવતા હતા. આ જગ્યાએ મારે ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ કે રા. રા. મૃગશંકર રામનારયણ વ્યાસ દરરોજ માંજે લગભગ ચાર વાગે આવી તેમને પુસ્તકો વાંચી સંભળાવતા હતા. એ એમણે મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે, અને તે બદલ અમે તેમનો ખરા અંતઃકરણથી આભાર માનીએ છીએ.

થોડા મમય માંદગી ભોગવી પિનામદ મંવર ૧૯૬૩ ના આસો વદિ ૨ ના રોજ ૮૭ વર્ષ અને દોઢ મામનું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી દરિશરણુ ધયા. તાતિજનોએ અને બીજા અનેક મંરથાઓએ તેમના અવસાન-નિમિત્તે શોકદશાંક સજાઓ ભરી અમારા ઉપર આધ્યાસનના કરાવો મોકલ્યા હતા. તે બધાનો આ સ્થળે હું ઉપકાર માનું છું.

ପରିଚିତ

પરિશિષ્ટ ૧

શ્રી છોટાલાલ નરભેરામ લાટ કલાદીપ એમના સ્વતંત્ર
પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથોની યાદી

પુસ્તકનું નામ	પ્રસિદ્ધ થયાની સંવત અથવા સાલ
૧ રસસાસ્ત્ર	સંવત ૧૯૪૫
૨ શાંતિસુધા અથવા રઘુવીર સુકન્યા	સંવત ૧૯૫૨
૩ બ્રહ્મરાક્ષસ (આવૃત્તિ ત્રીજી)	મને ૧૯૧૧
૪ ચિત્રપુરના ચમત્કાર	સંવત ૧૯૫૨
૫ કામકટાક્ષ	ઇ. સ. ૧૮૭૯
૬ મેતરંજની રમત	મને ૧૮૭૯
૭ વાણકરણ કલ્પદ્રુમ	સંવત ૧૯૫૧
૮ મ્નાનવિધિ	મને ૧૮૮૭
૯ બ્રહ્મનિત્યકર્મ	
૧૦ વહેમ ખડન	સને ૧૯૦૬
૧૧ બાલકૃષ્ણ	
૧૨ વિદ્યાર્થીઓની આસારિક અને નીતિવિષયક સ્થિતિ	
૧૩ પારિભાષિક શબ્દ કોષ	સને ૧૯૩૭
૧૪ ફૂલા ચરિત્ર	
૧૫ શાત્યાનદસ્તન	સંવત ૧૯૬૭
૧૬ પ્રાચીન કાવ્ય માળા અને પ્રેમાનંદ	સન ૧૯૧૩
(ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડેદરા ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં વાચેયો નિમન્ય આ નિમન્ય પરિષદના હેવાલમાં છપાયો છે. પૃષ્ઠ ૧-૭)	

ગુજરાતી ભાષાનાંતર કરેલા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની યાદી.

પુસ્તકનું નામ	સાલ અથવા સંવત
૧ માકેડેય પુરાણ	મને ૧૮૮૮
૨ વાગબટ (અષ્ટાગદ્ધ)	મને ૧૮૮૮

૩ મહાભારત શાંતિપર્વ	સને ૧૯૧૪
૪ વ્યવહારમૂલ્ય	સને ૧૯૮૬
૫ યોગરત્ન	સંવત ૧૯૪૨
૬ વૈદ્યશુવન	
૭ ડંકમાહાત્મ્ય	
૮ ચમત્કાર ચિંતામણિ	
૯ હિતોપદેશ	
૧૦ વૈદ્યવલ્લભ ચિકિત્સાંગન	
૧૧ દષ્ટાંત શતક	
૧૨ વાલ્મીકીય રામાયણ—(કિષ્કિંધાકાંડ, યુંદ્યકાંડ, ઉત્તરકાંડ.)	સંવત ૧૯૪૦ ૧૯૪૧-૧૯૪૩
૧૩ બૃહત સંહિતા દશાધ્યાય	
૧૪ ધરણ	સને ૧૮૯૮
૧૫ શંકર દ્વિગ્વિગ્ન્ય, સાત સર્ગ	
૧૬ શાળોપયોગી ભગવદ્ગીતા	
૧૭ શિવ કવચ	સને ૧૮૪૫
૧૮ શિવગીતા	
૧૯ પ્રિયદર્શિકા	
૨૦ પંચતંત્ર ભા. ૧ કો.	સને ૧૮૯૭
૨૧ હારીત સંહિતા	
૨૨ વૃત્ત નિરૂપણ	
૨૩ વૈયાસિક ન્યાયમાલા	સને ૧૯૨૯
૨૪ મિદ્ધાંત દર્શન	સને ૧૯૨૭
૨૫ જ્ઞાનદીપ	
૨૬ વિચાર સાગર	
૨૭ નિદાનરથાન	
૨૮ વિપ્લવપુરાણ	

પ્રતો મેળવી સંશોધન કરી 'પ્રસિદ્ધ કરેલા અંથો

- ૧ પ્રેમાનંદકૃત કુંવરખાધનું મામેરું સને ૧૮૯૫
૨ મદન મોહના (રા. રા. હીરાલાલ ત્ર. યાદની સાથે) સને ૧૯૦૯

ભટ્ટ છોટાલાલ નરસેરામ કૃત સ્વતંત્ર અપ્રસિદ્ધ
અંથોની યાદી.

સંસ્કૃત

૧	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતોપદેશ:	સવત ૧૯૮૧
૨	બ્રહ્મમૂત્રાણાં સંશ્લિષ્ઠા વૃત્તિ:	" ૧૯૮૧
૩	ગુપ્તગંગામાહાત્મ્યમ્	" ૧૯૨૭
૪	શ્રીજ્ઞાનરત્નમાલા:	" ૧૯૨૫
૫	વૈરાગ્યરત્નાકર:	" ૧૯૮૫
૬	હસપલ્લસવાદ:	તા. ૩-૧-૧૯૩૧, " ૧૯૮૭
૭	સંસ્કૃતપદ્યસમૃદ્ધ:	" ૧૯૩૦
૮	લઘુવાચ્યવૃત્તિ:	" ૧૯૭૮
૯	અથ દશોપનિષત્ક્રમ: શાન્તિપાઠા: મંગલાનિ ચ	" ૧૯૮૦
૧૦	ધેરણ્ડસહિતા	તા. ૧૧-૬-૨૩, " ૧૯૭૧
૧૧	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાયાં વર્તમાનોપદેશ:	તા. ૨૨-૬-૨૫ ફે. મ. ૧૯૨૫
૧૨	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મૂલસહિતા સંસ્કૃતવિવૃત્તિ:	
	ગીતોપદેશાદ્યા	સવત ૧૯૮૧-૮૨
૧૩	વૃદ્ધદારણ્યકમન્ત્રાણામવતરણિકા	" ૧૯૮૪

અપ્રસિદ્ધ સ્વતંત્ર ગુજરાતી અંથોની યાદી

૧	નરેશ્વરમંવાદ	તા. ૪-૩-૧૮૭૧
૨	સ્વર્ગ મુખાશ્રી	તા. ૧૦-૧૧-૧૮૭૦, સંવત ૧૯૨૬
૩	સ્વાત્માનુભવ	
૪	તત્ત્વદર્શન	

૫	સહક્રિયા	
૬	પુસ્તકવાચન અને અભિપ્રાય પુ. ૧	
૭	પુસ્તકવાચન અને અભિપ્રાય પુ. ૨	તા. ૭-૬-૧૮ થી તા. ૨૬-૬-૨૧ સુધી
૮	પુસ્તકવાચન અને અભિપ્રાય પુ. ૩	તા. ૨-૨-૨૭ થી તા. ૩૧-૧-૨૪ સુધી
૯	પુસ્તકવાચન અને અભિપ્રાય પુ. ૪	તા. ૨૨-૬-૨૬
૧૦	પુસ્તકવાચન અને અભિપ્રાય પુ. ૫	તા. ૧૮-૧૦-૨૬ થી તા. ૧૪-૧૨-૨૭ સુધી
૧૧	પુસ્તકવાચન અને અભિપ્રાય પુ. ૬	તા. ૧૯-૪-૩૨ થી તા. ૧-૧૧-૩૫ સુધી
૧૨	અધ્યાસપ્રકરણ	
૧૩	દોષકૃત માત્રાઓ ચોપડીનું વિવરણ પાકે ૯૮ માંથી	

અમરસિદ્ધ ગુજરાતી ભાષાન્તર કરેલા ગ્રંથો (સંસ્કૃત ઉપરથી)

પુસ્તકનું નામ	સાલ
૧ મારસ્વન સૂત્રપાઠ ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત	તા. ૭-૧૨-૧૯૩૦
૨ પંચદશી પ્રકરણ ૧ થી ૫ સુધી	તા. ૩-૫-૨૮
૩ પંચદશી પ્રકરણ ૬ થી ૮	તા. ૨૨-૫-૨૮
૪ પંચદશી પ્રકરણ ૭ થી ૯	તા. ૩૦-૬-૨૮
૫ પંચદશી પ્રકરણ ૮ થી ૧૦ સુધી	તા. ૨-૧-૨૯
૬ પંચદશી પ્રકરણ ૧૧ થી ૧૨ સુધી	તા. ૩-૨-૨૯
૭ પંચદશી પ્રકરણ ૧૩ થી ૧૫ સુધી	તા. ૨૮-૩-૨૯
૮ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાપરંપરા ગુજરાતી	તા. ૫-૮-૨૫

- ૯ મારસ્વત વ્યાકરણમ્, ગુજરાતી અનુવાદ
સાથે ૧ હી વૃત્તિ તા. ૩-૧૧-૩૧
- ૧૦ મારસ્વત વ્યાકરણમ્, ખીજી વૃત્તિ, ગુજરાતી
અનુવાદ સાથે તા. ૧૭-૭-૩૧
- ૧૧ મારસ્વત વ્યાકરણમ્, તૃતીયા વૃત્તિ, ગુજરાતી
અનુવાદ સાથે તા. ૧૪-૨-૩૦
- ૧૨ સંસ્કૃત શિક્ષા પ્રથમભાગ
- ૧૩ કુવલયાનંદ કારિકાનો માર-ગુજરાતી લક્ષણસંગ્રહ તા ૧૮-૧૨-૧૯૭૧
- ૧૪ તર્કભાષાના પારિભાષિક સમ્બોધનું વિવરણ તથા તા. ૩૦-૧૦-૧૯૨૦
બોધસારમાથી અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ
- ૧૫ વેદભાષ્યમ્ ગુજરાતી ભાષાન્તર અધ્યાય ૧ થી તા ૧૫-૯-૨૨
- ૧૬ સ્વાનુભવાદશી (ગુજરાતી) તા. ૨૭-૩-૧૯૨૪
- ૧૭ શિવાનંદ બહરા (ગુજરાતી) તા ૩૦-૬-૧૮
- ૧૮ ચાર્વાક દર્શનમ્ (ગુજરાતી) તા. ૩૧-૧-૧૯૩૧
- ૧૯ બૌદ્ધદર્શનમ્ (ગુજરાતી) તા ૨૨-૪-૩૧
- ૨૦ કારક પ્રકરણમ્ (પાણિનીયમાથી)
- ૨૧ વેદાંતપરિભાષાના આરંભનું ગુજરાતી ભાષાન્તર
- ૨૨ વેદસ્તુતિ ગુજરાતી ભાષામા
- ૨૩ વેદાન્ત મિદ્ધાંત સંગ્રહ ગુજરાતી તા. ૧-૭-૨૪
- ૨૪ ચંડકાશિક નાટક
- ૨૫ મલયાસુંદરી નાટક (સદર નાટક એક બૈન કંપનીને આપ્યું
તે પરત આવ્યું નહિ)
- ૨૬ કામલતા અથવા દુગમ્બદનો કારસ
- ૨૭ આત્મપુરાણમાર તા. ૩૧-૫-૨૭

परिशिष्ट २

साहित्यवाचस्पतिदयाशङ्करकविकृता

कविवरभीछोटालालमहोदयानां जीवनरूपरेखाङ्किता प्रशस्तिः

वेदाङ्गाभनिधिक्षपाकरमिते वषं नभस्ये सिते
 पङ्के च प्रविपत्तिधौ महमदावादाभिधाने पुरे ।
 छोटालालकवीश्वरः श्रुतिपटुर्गोत्रासगोत्रोद्भवः
 सप्राप्तो जननं प्रगे मतिमता धीयोलकानां मणिः ॥ १ ॥
 मद्रियाध्ययनादिकर्मणि वयो नीतं मुदा शैशवं
 शिष्यस्तोममनोविक्रासिनि गतं तादृश्यमध्यापने ।
 शब्दब्रह्मसमाधिसक्तमनसा नेनीयते वादकं
 छोटालालकवीश्वरेण जननसौवं फलं लभ्यते ॥ २ ॥
 ग्रन्थानामवलोकनमलेखि र्थैः खलु परः महसाणाम् ।
 गुणदोषाविष्करणान्मकं तदपि पक्षपातद्वप्रहितम् ॥ ३ ॥
 प्राचीनकाव्यमाला गुजरकविवृन्दविरचिता विशदा ।
 विहिता यैष्टीसभिर्भावाविर्भावपुर्वकाऽपूवा ॥ ४ ॥
 पट्टत्रिंशत्प्रमिता सा प्रेमानन्दादिकविवर रचिता ।
 तदुपरि तद्भाषाध्वनिभूपानिर्देशिनी कृता टीका ॥ ५ ॥
 प्रतिभोदभावितरचना ग्रन्थास्तुरगेन्दुसम्मिता ग्रथिताः ।
 चेतोहरा चमत्कृतिसमलङ्कृतविविधविषयसहिताश्च ॥ ६ ॥
 गहनविषयभूयिष्ठाः स्वगुणमिता भाषया विपरिणमिताः ।
 बहुवर्णावधि रम्या प्रकाशिता मासिकप्रितयी ॥ ७ ॥
 सङ्कल्पयुग्मप्रमिता निवृद्धा बोधप्रदानाय पुनर्निबन्धाः ।
 किमस्य चित्रं चरितं ब्रूवेऽहं जनुर्मनूकेन यथा विनसो ॥ ८ ॥
 प्रावीण्यं यस्य पद्ये न च विरचयितुं शक्यते तेन गद्यं
 शक्तो गद्यप्रपञ्चे कथमपि न लिखेत् पद्यपरिकं स विद्वान् ।

हये गयेऽनवयोत्तममुमधुरिमप्रोभमपद्यब्धे
छोटाखलस्य विद्वत्कुलमुकुटमेणेशातुरी काऽप्यनन्या ॥ ९ ॥

अपक्वं पाण्डित्य रसरहितमात्रस्य फलवन्-
न तस्मिन्नास्वादो न च दृश्चिरता नो मधुरिमा ।
सुपक्वं तस्याधेदुपकृतिमनन्या वितर्जते
कविष्टोटाखलः खल परमदृष्टान्त इह मे ॥ १० ॥

विद्वद्भिर्वसुधातलेऽत्र बहुभिर्बभ्रम्यतेऽहर्निश
किं तैर्मानमदोद्धतैर्मतिमता चेतः समाकुष्यते ।
मानेर्ध्यारहितः सदा गुणरत सद्विद्यया द्योतिन-
श्छोटाखलमहोदयो विजयते सच्चक्षूडामणिः ॥ ११ ॥

विद्या प्राप्य मितं हितं न विहितं नीतं निरर्थं वयः
किं तैः शास्त्रविशारदरपि जनैर्निर्गन्धपुष्पोपमैः
छोटाखलमहाशयेन विदुषा सार्धोक्ता वैदुषी
तस्मात्तत्पदपङ्कजे मम मनोवृद्धो विलीनोऽभवत् ॥ १२ ॥

ज्ञानं प्राप्य गुरोर्मुखात्प्रनिपुणं साहित्यवेदान्तयो-
स्नत्तद्गन्धगनं रहस्यमखिलं स्पष्टं कृतं भाषया ।
लोकैः येन विदग्धतां प्रजति दुर्वोधोपरोधं विना
छोटाखलकवीश्वरः ममभवन्मान्यैकमान्यो गुरुः ॥ १३ ॥

गृद्धी मर्ममयीं मनोरमपदम्यामैर्मनोहारिणीं
नानालङ्कृतिशालिनीं सहृदयानाह्लादयन्ती भृशम् ।
श्रुत्वा यत्कविता सुधामपि बुधा नेच्छन्ति मत्वा मुधा
छोटाखलकवीश्वरो विजयते सोऽयं सतामप्रणीः ॥ १४ ॥

प्रप्यन्ततत्त्वमवगन्तु मुनीश्वराणां
वल्लिशापनोदनकृते कृतिरस्ति येषाम् ।
तेषामुदारश्चमो गुरुपुद्गवान्
गानुं गुणान् मम गिरा महिलेव जाना ॥ १५ ॥

પરિશિષ્ટ ૩

પ્રશસ્તિનું લાપાન્તર

(સાહિત્યશાસ્ત્રપતિ દયાશંકર રવિશંકર કવિ, ખંભાત)

- વિક્રમની . ઓગણીસે પદ્મની સાલ બાદપદ કૃષ્ણેતરમાં,
પ્રતિપદના પાવન દિવસે વળી રમ્ય મદમદાવાદ નગરમાં;
ઉદીચ્યટોગક કર્ણપ કુળના દિગ્વર નિર્ભયરામ સદનમાં,
છોટાસાલ કર્વીશ્વર જન્મ્યા વાણી જેના વરી વદનમાં. ૧
- કૈશવ મહિ મદ્ધારતી સંપ્રાપ્ત કરવામાં ગયું,
સનોપગી શિક્ષકપદ્મામાં નરુપપદું પૂરું થયું;
ટલ્લવ શબ્દચત્રની સદૃષામનામાં ભેગન્યું,
ઠરી એમ છોટાસાલ કવિએ જન્મનું ફળ ભેગન્યું. ૨
- એક દમ્બર થઈ અધિક, અવલોક્યા શુભ મન્ય;
ગુણ અવગૃહ્ય મૂઝવ્યા, નહીં પક્ષપાતનો પન્ય. ૩
- પ્રેમાનન્દાદિક યથા કવિવર, જે પ્રાચીન;
તેના છવીસ મન્ય પર, ટીકા રચી નરીન. ૪
- અલંકાર બાવ ખરનિ, સુચવી હામે હામ;
મન્યકારના હૃદયનું, તારવ્યુ તત્ત્વ તમામ. ૫
- સ્વતંત્ર સત્તર મન્ય રમ્યા રસ બાવ ભરેલા,
વિવિધ વિવિધમય વિરાદ કાપનાયુકત કરેલા;
બહુ વર્ગો સગી રણા ત્રેણ આસિકના સ્વામી;
બે દમ્બર સગી સેખ સખ્યા નરિ જેમાં ખામી;
વળી મદન ત્રીસ મન્યા તરું આપન્નર કલમ કયું,
વધ ગીતનું આ વિદ્વાનનું વિશાળસન વિશે નયું. ૬

જે પદમાલી પ્રનીષ્ઠ તે ગૂચાઈ જાયે ગદ્યમા,
 જે ગદ્ય ગૂચી શકે મરસ પાત્ર પડે તે પદમા,
 કવિરાજ ડોંગલાલની પ્રતિભા વિનક્ષણુ જે નરી
 અનુગ્રહ જેના ગદ્ય પર રિરે પડે પદમા ભરી ૭
 રસરહિત ડાચી ફેરી સમ કે કાચી અનિદતા સર્વ
 જેમા રચિતતા મધુગતા કે આદ હોય નહી કન,
 એ મેઝ તોયે પડવ તો પત્રી પૂજ્યાનુ નહી કન,
 નૃપાન્ત ડોંગનાન કવિરા કેડ મુજ મનમા વચ્ચ ૮
 વમુધા રિરે નિરાન મહુ નિર્જિતો અહી નવી ફરે
 પથુ માન મ થી મત ને મતિ માનમા મન શુ દરે ?
 નિર્માન નિર્મદ અનુલુ પ્રિય ભારતીભૂપિત નવ,
 કવિરાજ ડોંગલાલનો હો વિજય ભૂપર મર્વના. ૯
 બળી ભારતી કગી સત્કૃતિ પગદિત રિરે મન ના ગયુ
 નિર્ગન્વકસુમ સમાન તે શાલ્વજ નરથી શુ થયુ ?
 કવિરાજ ડોંગનાનનુ પાકિત પરદિતમા ગ્યુ,
 અનિષ્ટુ ય મુજમન તેમના ૧૫૨ બી નેથી વધુ ૧૦
 આદિત્ય ને વેદાન્ત નીખી ગરુમુખે ઉગમા ધર્મ,
 પત્રી ને વિચયના ગ્રન્થના અતિ મરગ બાળાન્તર મર્મ,
 જેને વિચારી વાચી નન નિદાન થાવ વિના શ્રમે
 કવિરાજ ડોંગલાલ નેથી પરોમ ગર કે આ મમે ૧૧
 મર્માગી મૃદુ મા દરણુ કરતી રમ્ય પદના નામથી,
 ભૂપચુરતી ભરતી હ્રદય સર્વ તણા ઉદનામથી,
 ગમી એની કવિતા જેમની નવ જાય નજર મુના બળી
 કવિરાજ ડોંગલાલ હો નિર્મલ મુગ્ધનના અચલી ૧૨
 અમમર્થ જે વેદાન્તનુ અનિ ગદન તત્તવ વિચારવા
 તેના દિનાથે શ્રમ મર્મો એ તત્તવ ઉર નિતાગ્યા,
 એના ઉદાર યશસ્વી ગરુણુલુપુષ્પ એ ગરવ તાલુ,
 ગદ્ય ગાન કરના મુજ ગિગ થારે અદિત કનુ નુ ધણુ ૧૩

પરિશિષ્ટ ૪

માક્ષરવર્ષ' છોટાલાલ નરભેરામ બટ્ટની ઓછા પેન્ડીંગ તસખીર તા. ૭-૨-૧૫ને રવિવારે મે. રા. રા. મસાણી માહેબને હાથે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી હતી, તે વેળાએ રા. જટાશંકર રવિશંકર પંડિતે પ્રશસ્તિના રૂપમાં એક કવિતા ગાઇ હતી. આ કવિના પછુ તમખીર સાથે જળવાઇ રહે એવી કેટલાક ગૃહસ્થોની ઇચ્છા હિપરથી સદરહુ કવિતા સારી ટાઇપમાં પોતાને ખરચે મૂકવા રા. જટાશંકરે મે. રા. રા. વિદ્યાધિકારી માહેબને તા. ૧૨-૩-૧૫ના રોજ અરજી કરેલી. તે બાબતની પરવાનગી તા. ૨-૪-૧૫ના રોજ મે. રા. રા. વિદ્યાધિકારી મસાણી માહેબે આપી હતી. તે "પ્રશસ્તિ" નામે પ્રમાણે છે.

તા. ૧૨-૩-૧૫

— શ્રીયુત છોટાલાલ ગુણુ પ્રશસ્તિ —

દરિગીત ૭૬

વિખ્યાત થે વટપુરમાં જોણે ગુરુપદ કેળવ્યું,
મમંત્ર થે જોણે મદજ્જનમાં મદાપદ મેળવ્યું;
આદર્શ ઉત્તમ દાખવ્યું ગુજરાતના બૂપાલને,
છે ધન્ય એ સાક્ષરમણિ શ્રીયુત છોટાલાલને. ૧

વિદ્યા અને વિદ્યાગુરુની વ્રેષતા જોણે કરી,
પ્રાચીન કાવ્ય મુદ્રા રમે રસિકો તળી વૃત્તિ દરી,
સાહિત્ય મેવામાં સુધાનિ' જામળી રમપાવને
છે ધન્ય એ માક્ષરમણિ શ્રીયુત છોટાલાલને. ૨

નૂતન નૂતન રસ રેડિને કેળવણી તરુને કેળવે,
વિકમિત વિદ્યા વાટિકા કરીને વિપુલ યશ મેળવે;

- ચિતને ખચિત આનંદ દે પ્રકટાવિ હિયા ખ્યાલને
છે ધન્ય એ માતરમણિ શ્રીયુત છોટાલાલને. ૩
- અતિ ઉચ્ચ શિશુલુ આપીને કે દીનના દુઃખ કાપિયા,
ગિતાસુ જનને જ્ઞાનના ઐશ્વર્યથી સુખ આપિયા,
શિક્ષક રૂપે સત્તા મિથે વિસર્જા નહીં જે બદાલને
છે ધન્ય એ સાક્ષરમણિ શ્રીયુત છોટાલાલને ૪
- નિઠત પણ નિઠત કે વિદ્યાર્થી નિર્જેય મિથે,
અભ્યાસ લાપ્ત તણો છતાં વ્યવસાય જે દળુએ વિસે,
જીવન વિશુદ્ધ સમપવા બહુ શ્રત કરે નિજ બાલને,
છે ધન્ય એ સાક્ષરમણિ શ્રીયુત છોટાલાલને ૫
- માતિવન્, સંયમિ, શાન્ત, રનેહી, સત્યનિષ્ઠ વિચારિયે,
નિશ્ચય વચન જેના અને નિયમિત કેમ નિમારિયે ?
પરિપૂર્ણ પ્રીતિ પેખિયે શુભ વેદના પ્રતિપાલને
છે ધન્ય એ સાક્ષરમણિ શ્રીયુત છોટાલાલને ૬
- ગુણગણુ સન્ન હખી ચરણુ પૂરણુ જેમથી શિરનામિયે,
દીર્ઘાયુ હોજો દોણુ સુત મમ શ્રેય માધન પામિયે,
જીવન અનુકરણીય અતિ ગુરુ નીરુ ૧૬ નિશાલને,
છે ધન્ય એ સાક્ષરમણિ શ્રીયુત ડોંગલાલને. ૭
- ગુણુ ગાય ગુણિગણુ ન્યાયમદિર જેમ અમાવાલના,^૧
ગુણુ તેમ આ નર પૂજ્યના ગાણુ રહો ચિરકાલના,
અપે^૨ જટાશકર નમી શમ્ભો રૂપી મણિમાલને,
છે ધન્ય એ સાક્ષરમણિ શ્રીયુત ડોંગલાલને ૮

લેખક —

જટાશંકર રવિશંકર.

પરિશિષ્ટ ૫

શ્રી સાહિત્યવાચસ્પતિ દય શંકર રવિશંકર કવિના પદ્મોમાંને
એક પત્ર

૫૧

ખંભાત તા. ૧૩-૨-૨૬

તીર્થ-નરપ તુલ્ય પૂજ્યપાદ ગરુડ શ્રી ડોટાસાહુબાઈ, મુ. વડોદરા.

વિ. તિ. કે આપનો પત્ર મળ્યો છે. પ્રિય માધ્વી પુરુષોત્તમની પ્રતિ
દાકતરની સ્વાધી સુધરતી ત્ય છે તે જાણીને અહુ આનંદ થયો છે.
દાકતરની કચા હોવા છતાં કુપપ ન થાય એટલું સંભાળવું.

બાપાન્તર ખાતા તરફથી 'સાહિત્યદર્પણ' ના મુ. બાપાન્તર મારે
આપને પૂછવું છે એ જાણીને, અને આપે તેનો જવાબ ન આપતાં
પ્રત્યક્ જોવા મંભાવ્યું તે જાણીને મને તો અહુ આનંદ થયો છે.
કારણ કે :— સાહિત્યવિષયક શાસ્ત્રીય પ્રશ્નોના બાપાન્તર કરવાનો, કે
મરફૂત કાવ્ય પ્રશ્નોના બાપાન્તર કરવાનો, પંડિતોને તો અધિકારજ નથી.
એમાં તો પાણિય અને પ્રતિબા એ બે જગામાં રોય તેનો અધિકાર છે
એમ હું માનું છું. અને એટલાજ માટે મારા મનમાં બહુ વખતથી
કાવ્યપ્રકાશ કે સાહિત્યદર્પણનું બાપાન્તર આપ કશે તો અહુ સારું એવી
બાવના હતી. પણ આપને વેદાન્તવાદના આસ્વાદમાં વિશેષ આદસાદ થાય
એમ જાણીને હું કદી શકતો ન હતો. તે પ્રભુ કૃપાએ અન્યદાગ મારી
બાવના આપને પડેલી તેથી મને સર્વિશેષ આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક
છે. હવે એ વિષયનાં મ્દાગી વિનંતિ એ છે કે આપ સાહિત્યદર્પણના

મંત્રપંચાત્મક ઉભયભાગનું ઉત્તમોત્તમ ભાષાન્તર કરવાને સર્વથા સમર્થ હો, માટે અવશ્ય એ કામ રીકારી સાહિત્યના સર્વાંગના દર્શનથી વિમુખ ગ્રહેના, અને તે છતાં પોતાને સાહિત્યક માનનારા નવશિક્ષિત આત્મ-પ્રશમેક મડગને, સાહિત્યનું સત્યસ્વરૂપ દર્શાવવાની અને અન્ય તદ્દધિકારી જનોને તેનું યથાર્થ જ્ઞાન આપવાની જરૂર કૃપા કરશે. આપને સાહિત્ય દર્ષણ અપરિચિત નથી. રમણાશ્રમા તેમના વહો ભાગ આવી ગએલો કે કા. પ્ર. ની પેડે સા. દ. ના પલ્લુ દગ ભાગ છે એનું ભાષાન્તર આપને હાથે થાય એને જોડે મારા જેના અનેક જાણુ તો મમ પશુ ન આને માટે એ કામ મારાથી તો મને જ નહિ. આપની પ્રસાદગુણપરિપૂરિત પરમદ્વયગમ શૈલી કયા ? અને મારી અસરકૃત શૈલી કયા ? આપ એ મમ આરબજો તે વખતે આજ્ઞા કરશે તો હું હાજર રહીશ. ભાષાન્તર પૂરે થત સુધી પાસે રહીજ પશુ આપ હા પાડજો. પદો રચનાનું હું માથે રાખું એ તે શોભે એવી જાત કે ? પદ્યમા ગાન્તિ-સુધા સમર્પણ કરવાની શક્તિવાળા મહાપુરુષ પાસે મારી નિર્માણ પદ્યરચનાની ગણના શી ? એમ છતાં આપની આજ્ઞાને અહર્નિશ અધીન રહેનારો અભિપ્રાય શો માગવો છે ? આપ જે હરમાવશે તે કરવાને હું હાજર જ છું. પશુ પદ્યભાગનું ભાષાન્તર પદ્યમા કરવાનું કામ કદિન ઘાડ કે એ નિર્વિવાદ છે અને તેમા પશુ મમજ્ઞનો આગ્રહ રાખ્યો તો તો ઘણાજ અન્તરસય નડવાનો સંભવ છે. કેટલાક પદ્યો એવા પશુ હોય કે જેમા મચ્છન ભાષાને બીધજ કેટલીક ચમત્કૃતિ આવી શકતી હોય, ત્યાં તેના ભાષાન્તરમા જહુ ગુચ્ચવણ નડવાનો સંભવ છે કેટલાક ચમકાસકારના પદ્યોમા જે આવ હોય તે આવ માગમી ગખીને તેવા ચમકવાળું ગુજરાતી ભાષામા પદ્ય લખવું એ પશુ જહુ કદિન છે એમા કેટલાક ચિત્ર કા-જો છે, તેમના બાવ કાયમ રાખીને તે । તે ચિત્રબદ્ધ ને મન્ય કરવું એ પશુ વિષમ છે. આવી ઘડી મુરકેલીયો છે, પશુ તેને માટે મને એમ લાગે છે કે આપણે જે ભેગા થઈને એક વખત એ મધ આશ્રન જરોજર વાચી પિચારી જાણે, તે પછી તેમાના પદ્યોનો પિચાર મગને તેનું ભાષાન્તર કેરી રીતે કરવું એનો નિશ્ચય કરી

નાખીએ, તો હાથ જે નિયમતા લાગે છે તે ધણે ભાગે ઝાણી થઇ જાય. અંથકારે જ્યાં જતવિનિયોગમા પશુ કંઈક વૈશિષ્ટ્યનો નિચાર કયોં હોય ત્યાં તે તેનું તેજ વૃત્ત રાખવાનો આગ્રહ થોડય છે, અન્યથા એ આગ્રહ નિષ્પ્રયોજકવત્ લાગે છે. આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે યદ્યપિ આ પ્રમંગ પ્રાપ્ત થયો છે માટે આપ દા પાડજો, હું દાજર છું અને આજ્ઞા કરજો તે વખતે દાજર થઇ જાશ અને મારાથી એનું સરળ અને સુંદર બાધાન્તર થઇ શકશે નહીં આપ અનુગ્રહ કરજો તો પદ્યભાગનું બાધાન્તર પદમાં કરવાનું માથે રાખીશ. અને એમા માથે રાખવાનું જ શું છે? આપે આજ્ઞા કરી કે મારું અરનતમરતક આપના ચરાણુ આગળ દાજર જ છે આપ એના ઉપર આપનો વરદ હસ્ત મૂકજો, પશુ પરપ્રેરણાપ્રવિષ્ટમદિષ્ટમાવ નાનુરૂપેય પરમોપકારિણી પ્રગતિમંબદ્ધિ સ્વીકાર્યત્યેવમેવ મે વિજ્ઞાપ્તિ । ચક્ર-દોગરુદ્ધજનવદ્વેષચક્રારુદ્ધેઃ ચર્પીયાન્ વૈદ્યવરો નયનગોચરો ન મવેદિત્યન ન વિસ્પ્યાર્ચયમ્ । અન્યથા અનેન મહાત્મતા નાન્યસ્ય કસ્યચિદુદરે કિન્તુ વટોદર એવ વૈદ્યચક્રનિવેશાભિનિવેશ આદત્ત સોઽપ્યાર્ચયકર એવ । મહાત્માનિ સર્વે સમાખ્યતે સતથ સન્તુ ભૂયાસિ નમાસિ તસ્મે મહાત્મને વૈદ્યવરાયેત્યલ્મ્ ।

નિ. દર્શનોત્સુક

જવાબ

દયાશંકર રવિશંકરના

તા ૧૮-૧૨-૨૯

સા હંડવત પ્રજ્ઞામ-રીકારસો.

છા. નં. ૭૫૬

પરિશિષ્ટ ૬

શ્રી છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટને તેમના જ્ઞાતજનોએ આપેલું
માનપત્ર

વિદ્યાર્થશ્રમશ્રુતે ।

ચૂડી મર્મમયો મનોરમપદન્યાસર્મનોહારિણી

નાનાલઙ્કૃતિશાલિની સદ્વદ્યાનાહાદયન્તીશ્રદામ્ ।

શ્રુવા યત્કવિતા મુધામપિ બુધા નેન્નન્તિ મવા મુધા

છોટાલાલકવીશ્વરો વિજયતે સોડયં સનામગ્રણોઃ ॥

પરમમહદયહદય મૌજન્યમુધાનિધિ ચિદ્વર

શ્રીયુત છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ.

આપના જેવા પ્રખરપ્રતિભામગ્ન મદાપુરુષનો જન્મ ઉત્તીચ્ય ટોળક ગતિના ગૈરવમા અભિવૃદ્ધિ થઈ તેના તરફ વિદ્વદ્ગર્ભની માનદષ્ટિ થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેના ઝલ્લુમાંથી કદક અંગે મુક્ત થવા અમે આપના મગ્નતીય બન્ધુઓ આપની અનિરૂદ્ધા છતાં પણ આપને આ માનપત્ર અર્પણ કરી તે દ્વારા અમારા મનોભાવ અભિવ્યક્ત કરવાની રત્ન વેદ્યએ છીએ.

વિદ્યા મંપાદન કરવાના માધનોની અનુકૂલતાનો જે સમયે ધણે અંશે અભાવ હતો તેના અમ્યમા આપે શાળાના પ્રાથમિક શિક્ષણમા ઉચ્ચપદે ઉત્તીર્ણ થઈ આજીવિકાની પરતંત્રતાવાળી પ્રયત્તિમા નેણાયા છતાં—“ક્ષણજ ક્ષણથેવ વિજામર્થ ચ સ્વયેદ્”-એ ન્યાયે મંરૂત, અગ્રેજી, દિન્દી વગેરે બાપાઓનું ગ્વન સંપાદન કરીને અમયનો સદુપયોગ અને જ્ઞાનનું સત્કર્મ એ ઉભય પ્રત્યક્ષ કરાવ્યા છે.

આપે સંસ્કૃત ભાષામાં ગામિક પ્રાચીન ગ્રંથોને સાદિત, ગ્રંથોને આયુર્વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, કર્મકાંડ ઇત્યાદિ વિષયોના લગભગ છવીસ સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અનુવાદ કરીને, તેમજ પ્રાચીન કાવ્યમાલાના પણ તેટલાજ ગ્રંથો ઉપર ટીકા લખીને, અને આશરે મંતરેક 'સ્વંત્ર' ગ્રંથો રચીને-એટલે એકંદરે ને-માગી ગ્રંથો રચીને, ગુજરાતી ભાષાના વાર્મવમાં ઘણો જ વધારો કર્યો છે. તે ઉપરાંત નીતિવિદ્યાપ્રકાશ, અબ્યુદય અને કેળવણી એ ત્રણ મામિકોના અધિપતિ તરીકે અનુક્રમે ત્રણ, બે અને આઠીસ વર્ષ સુધી રહીને લગભગ એ હજાર જેટલા લેખો; અને આશરે એક હજાર ગ્રંથોનાં અવલોકન લખીને ગુજરાતી ભાષાના ગદ્યપદ્યની મમદિમાં અનન્યસાધારણ અભિવૃદ્ધિ કરી છે.

શ્રીદ્વારકાપીડના સંકેરાચાર્યજી બ્રહ્મીશ્રુત સ્વામીજી શાન્ત્યાનન્દજી મહારાજ તથા કે. તકવાચરપતિ જે. શા. મં. બંદરીનાથ શાસ્ત્રી સાથે આપને ગાદ સ્નેહ હતો; તેમજ આ રાજ્યના વિદ્યધિકારી માહેશ્વર-સ્વ. ૨૧૦ ૨૧૦ ૫૦ સાદિત્યમાર્તંડ હરગોવિંદાસ કાંડાવાળા, જુમ્મશંકર દત્તાત્રેય, આદરજી મસાણી તથા નંદનાથ દીક્ષિત-આપનો સપ્રેમ સત્કાર કરતા; એ આપની સાક્ષરતાનું સુપ્રસિદ્ધ સ્તંભ છે.

ઉપર પ્રમાણે વિદ્યાવૈભવ હોવા છતાં આપની સરળ જીવનપ્રક્રિયા, શાન્તચિત્તિ, નિર્ગંવંતા, ગંભીરતા સાથે મામિક વિનોદપ્રિયતા, નિષ્કમિતતા અને ઉદયમપરાયણતા એ મર્વનું મુદ્ધિષ્ટ સમિત્રણ સર્વને અવશ્ય અનુકરણીય છે.

આપના પ્રત્યેના મહાભાવના સહસ્રાંશથી મમન્વિત આ માનપત્ર આપને માફર મમર્ષણ કરતાં અમે તે જગન્નિયંતાના પદ્યકંઠમાં પ્રભુમ-પરમ્પરાપૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે યશ શરીરથી અમર થયેલા અમારી ઉદીચ્યદેશક જાતિના આ અનંતસંવિતાના દર વર્ષના જે રથ શરીરનું દર્શન આજે થાય છે તે શરીરના દર્શનનું સૌભાગ્ય અમોને દીર્ઘકાળ પ્રાપ્ત થાઓ.

૫ ૩૧ ૬ ૨૧.

તા. ૩૧-૭ ૧૯૩૨

અમો છીએ

આપના જ્ઞાતિબંધુઓ.

પરિશિષ્ટ ૭

માનપત્ર અર્પણ કરવાના પ્રસંગે કેટલાક
મહત્વના સંદેશાઓ

મુંબઈ

તા. ૨૮-૭-૧૯૩૨

વડીલ શ્રી છોટાલાલ એવી વ્યક્તિ છે, કે જેને માટે આપણી આખી
શક્તિ અભિમાન ધરાવે છે. કમનસીબે આવા પુરુષો આપણી શક્તિમાં
ઘણાજ થોડા છે. એવા પુરુષોથી આપણે ઓળખાઈએ છીએ, કે, હમે
છોટાલાલબાઈની ન્યાતના છીએ. એવા માન્ય પુરુષને માન આપવામાં
આપણે આપણી ફરજ બજાવીએ છીએ, અને તેમાં આપણી શોભા છે.

લી. રમેહાધીન,

ગિરિજાશંકર બાપુલાલ પંડ્યા, સોલીસીટર.

મુરત

તા. ૨૮-૭-૩૨

ગુજરાતના સાક્ષરરત્નોની વર્ણતી ઉત્તમવાય ત્યારે શ્રીયુત બટું જેવા
ગૃહસ્થની કાવ્યપ્રતિભાનો કે એમની સાહિત્યસેવાનો ખ્યાલ આપવા માટે
એમની શક્તિ તરફથીજ માનપત્રની યોગ્યતા થાય એ એક દષ્ટિએ ધણું સારું
છે, પરંતુ મને એટલાથી સંતોષ નથી થતો. વડોદરાના સાહિત્યરસિક
વિદ્વાનો એમના જેવા સમર્થ માણસની કદર કરવામાં હજી પણ મોળા
દેખાવ છે એ જરા આશ્ચર્ય જેવું છે. એમના પ્રયામથી ગુજરાતી સાહિત્યને
જે મોટો ફાળો મળ્યો છે તે બદલ ગુજરાત એમનું ઓછું ઋણી નથી.

લી. છુલ્લમુલ્લ બેન

આયાશ શેડ, મુરત

તા ૨૮-૭-૮૨

૧૧ ૧૧

શ્રીયુત છાટાસાથના પરિચયમાં હું લગભગ ચાલીશ વર્ષ ઉપર આવેનો
 હતો, અને મુદા મુદા સંજોગોમાં ત્યાર પછી તેમનો પરિચય વધતો ગયો
 હતો. જેમ જેમ હું તેમના પરિચયમાં વધુ આવેનો તેમ તેમ તેમના
 સદ્ગુણોનો મને વધારે ને વધારે અનુભવ થતો ગયો હતો. તેમની વિકૃતતા,
 તેમનું ચંરકૃતનુ જ્ઞાન, તેમની વિવેચક શક્તિ વડોદરા ગાંધીમાં તેમ બહાર
 મારી રીતે જાણવામાં આવેલા છે આ ઉપરાંત તેમનું નિરભિમાનીપણ,
 સ્વચ્છવક્તાપણ, કંટેલપણ વગેરે ગુણો પરિચયમાં આનના માણુએને સદ્ગ
 જાણાઈ આવતા હતા. નોકરીમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થયા પછી પણ તેમણે
 ઉદ્યોગી જીવન ચાલ્યું હતું અને હજી ગાંધી છે તે ખરેખર ગુજરાતને ગવં
 વેવા જેવું છે. તેમની કનિત્વશક્તિ અને તેમના જ્ઞાનનો પૂરતો લાભ વડો-
 દરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ અને વડોદરા ગાંધી ક્ષેત્રો નહોતો એ
 દિનગીરી સાથે મારાથી કહ્યા વગર રહેવાતું નથી

ધમધમાટ કરવાની તેમની પ્રકૃતિ જ નહોતી, અને તેથી શાન્ત રીતે
 તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરતા તેમ દેશમેવા મળવના રહેતા તે ધણી
 સતો અને આનંદની વાત છે.

આવા યોગ નરને આપના જાતિ બહુઓ યોગ માન આપવા ધારે
 છે તે જાણી મને પરમ આનંદ થયો છે

વી. શુભેચ્છક,

છગનલાલ ઠાકરદાસ મોદી

(રિટાયર્ડ એજ્યુકેશન નાઈ-રેપેક્ટર, વડોદરા રાજ્ય)

મુખ્ય

તા. ૨૯-૭-૩૨

૨૧. રા. છોટાલાલ નિર્મલરામ ભટ્ટ આપણી શાંતિના રત્નરૂપે શોભે છે. એમના પ્રત્યે માનની લાગણી કેને ન હોય ?

લી. સેવક,

વ્યાસ વામનરાવ દીનાનાથ વૈદ્ય

મુખ્ય

તા. ૨૮-૭-૧૯૩૨

૧૧. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટને કેવળ માનપત્ર સમર્પી ટોળક શાંતિ ખલ્લુમુક્ત થઈ શકતી નથી. ગુની ગુજરાતીના એ સારા અભ્યાસક છે. તેમની પાસે ગુજરાતી, પ્રાકૃત અને મંદ્રકૃત-સ્વતંત્ર તેમજ અન્ય વિદ્વાનોના-અનેક અપ્રગટ ગ્રંથ છે; ટોળક શાંતિના ઇતિહાસની સામગ્રી પણ તેમની પાસે છે. એ બધાને પ્રગટ કરવામાં ટોળક જનોની મદદતા છે. પૂજ્યનાં પૂજન એટલે સ્વયં પોતાનાજ વિદ્વાસનો એ અત્યુત્તમ માર્ગ છે. તેમના પછી તેમનું રથાન ટોળક શાંતિમાં અનેક બાળકો શોભાવે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં એ વડીલનું સાચું સન્માન છે.

અબ્યુદય, ટોળકપત્રિકા, અને ખીજા અનેક પ્રયત્નો કરી આપણા સંઘના સમાજને સુધારવા એમણે પ્રયત્નો કર્યા છે. આપણો ધર્મ હવે તો એ રહે છે કે દેશ કાળને અનુમરી એમના એ સિદ્ધાંતોને વર્તનમાં મૂકીએ. આથી વધારે સાચું સન્માન ખીજું શું હોઈ શકે ?

લી. આપનો મેવક

ભટ્ટ છોટલાલ ગિરિનારાંકર

ચાતિર્મધુઓ એમની રસિક, સુધક વિદ્વાતાની કદર કરે છે એ જાણી આનંદ થયો. હું આપની જ્ઞાતિનો નથી છતાં મને એ શુભ પ્રસંગના મહેલનમાં ભાગ લેવા બોલાવ્યો તે જ એમ મિત્ર કરે છે કે આ હીલચાલ કેવળ જ્ઞાતિ તરફથી થવાને બદલે જો સાહિત્યમાં રસ લેનારાઓ તરફથી થઈ હોત તો તે વધારે યોગ્ય ગણાત. એમ છતાં રા. છોટાલાલ જેવા રસિક વિદ્વાન અને શાંત અભ્યાસીની કદર એમની નાત કંઈ છે એ ખરેખર બહુજ આનંદની વાત છે.

મને રા. છોટાલાલનો લગભગ ૨૫ વર્ષનો અનુભવ છે. શિક્ષક તરીકે તેમનું કામ ઘણું પ્રથમનીય હતું. વ્યવસ્થા કરવાની એમની શક્તિ ઘણા ઉંચા પ્રકારની મને જણાતી અને એમની વિદ્વાતાનો સર્વમાન્ય હતી. ખાતામાં એમની નોકરી પૂર્ણ થયા પછી પણ પુ. શિ. પાઠશાળામાં અધ્યાપક તરીકે એમની યોજના કરવા મેં યત્ન કરેલો, પરંતુ તે સફળ થયો નહિ એ બાબત મને દિલગીરી થતી.

આપણા ખાતામાં જે પંદર નીચ ઉત્તમ વ્યક્તિઓ મહારી દષ્ટિએ દેખાતી તેમાં રા. છોટાલાલનું સ્થાન બહુ ઉંચું હતું અને એ જ કારણે મેં રાજ્ય તરફથી એમની અનેક સહાયતાની કદર તરીકે એમનું બહુમાન થવાની શિક્ષારમ પણ કરી હતી. આજે મોડું મોડું પાણી એક વિદ્વાન શિક્ષક અને મમતુ નાગરિકની પ્રજા કદર કરે છે એ જોઈ મને ધણો દુર્ગમ થાય છે.

સી. શુભેચ્છક,
નવનિધાય કે. દીક્ષિત

ઝાડેદ્ધર, તા. ૩૦-૭-૩૨

શનીવાર

“ગુહ: સાક્ષાદ્ પરબ્રહ્મ” એ મુઝાબ એમને માનપત્ર આપવાને હું કાયક નથી. છતાં સેવા ભાવે આવત. તાતિના માશર સજ્જનોનાં દર્શન થાત, એ પણ લાભ મળત. પણ કેટલાંક અનિવાર્ય કામની અડચણને લતને આવી શકાયુ નથી, એથી દિક્ષગીર છું.

તાતિના માશર સજ્જનોએ છોટાસાલને જોળખ્યા, ને માનપત્ર દ્વારા એમના પરત્વે પોતાના પ્રેમના ઉદ્ગારો જણાવવાની યોજના કરી તેથી હું આપ દ્વારા એ સર્વે સજ્જનોને ધન્યવાદ આપી સપ્રેમ વંદન કરું છું.

લી. સર્વેનો સેવક,
ભીખાભાઈ શિવરામ શુક્લના
જય નારાયણ

૨૫ સી. પી. ટેન્ક, મુંબઈ ૪.
તા. ૩૦ જુલાઈ ૩૨

શુભસતને માટે જોરવરૂપ ગુવિખ્યાત વક્તા, લેખક અને કવિશ્રી છોટાસાલ ભટ્ટનું અસ્તિત્વ આપણી તાતિને માટે એક જૂવણ લેખાય. તેમના પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ પ્રકાશિત કરવા તાતિજનોને મોડી મોડી એ પ્રેરણા થઈ એ એક શુભ લક્ષ્ય કહેવાય. એ ઉત્સવની ઉજવણીમાં ઉત્સાહે પુરાતા આપણી તાતિના યુવકો એમને પગલે ચાલી પોતાના જીવનમાં એ સદ્ગુણો ઉતારવા પ્રેરણા એ ધંધળીય છે.

હું છું. આપનો સ્નેહાધીન,
રણછોડલાલ ઘનશ્યામલાલ મનની

ગોામે મેન્ટલ ક્વાર્ટર્સ વેમીંગ્ટન રોડ,

મુંબઈ નં. ૮

તા. ૩૦-૭-૩૨

માહિત્યવિધારી શ્રીયુત છોટાલાલ નરબેરામ બટ્ટની માહિત્ય પ્રત્યે કરેલી સેવાઓ ધણી જ પ્રશંસનીય છે, તેમનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો શોખ, તેમનું વિદ્યાવિધારી શુધન, અને તેમની અપ્રતિમ વકતૃત્વ શક્તિ-એ માર્ગથી કયા દોળક યુવાનનું હૃદય ગોગ્વથી હિછળશે નહિ ?

શ્રી. આપના મેહાધીન,
નાનાલાલ હિમતલાલ વૈદ્ય
આગારામ માતીરામ બટ્ટ

૩૭ જળા મિલિંગમ, ખીશ મુતાર મવી

મુંબઈ

તા. ૩૦-૭-૧૯૩૨

જે વ્યક્તિઓને વીધે સમગ્ર રાત્રિ ગૌરવાન્વિત મને એવી થોડી વણી વ્યક્તિઓ દરેક રાત્રિમા હોય છે. આપણી રાત્રિમા એવી વ્યક્તિઓ ધણીજ થોડી છે; અને તેમાના એક શ્રીયુત છોટાલાલબાઈ છે એ નિઃસંશય છે. સાહિત્યસેવા, એમના શુધનનો પ્રધાન સ્ત્ર છે અને એ, તાત આત્મારે આપણા બધાના લક્ષમા રહે એ હજી છે. તેમના સાહિત્યશુધનનો વિશેષ વ્યાપક પરિચય કરાવવાનું નાણુ હજી મુમ્મરાત માથે બિભુ છે. આગના સમારબધી કોઈ રાત્રિનહુને એ પ્રેરણા થાય તો એ મમારબની વિશેષ માર્યકતા

વી. જાનુશંકર બા. વ્યાસના વંદન.

મારાર શ્રી છોટાલાલને વડોદરા રાજ્ય તરફથી 'કલાદીપ'ના મળેલા અપૂર્વ માન બદલ હર્ષવાદ.

દોહરા

સદ્વિદ્યા-શિષ્યેમણિ, શું ન કરે તે કામ,
કામ કરે એ કારનું, દેતાં થાય ન દામ.
ધારીલી ગુન્સાનમાં, વખણાતું વટપુર,
રાજ 'સપાછરાવતું, નિમંળ જેનું તૂર.
સુધરેતું શોભિત ધણું, જેવા જેતું એહ,
વસે વિશુધ આવી અહીં, એમાં નહિ સદેહ.
રાજ તરફથી રાજનું, આણી અધિક વહાલ,
'આપું છોટાલાલને રગત પદક આ સાલ,
"કલાદીપ"એ નામનું, રમે હૃદય રચિર,
જેના ગાગા તેજથી, નામે તજ્જ તિમિર.
જ્યાં ત્યાં જઈ ઉપગવતું, પૂરે મનના કોડ,
નીરખતાં નજરે પડે, જરા ન તેમાં ખોડ.
સદગુણના જુરસાવડે, ગોભાવ્યાં માખાપ,
'અલીદરા' આંગળ કયું, જશે ન જટલી છાપ.
ગામ અડાળજમાં ધણું, છે તરૂં ડાળમહિત,
'અડાળજ લોકો કરે, હશે શું! એમાં હિત,
પડી પદ્ધતિ પ્રયમથી, કેમ 'કરી રાઝાવ,
સારી કે નરસી પછી, સમજણથી સમજાવ.

૧ એમ કહેવાય છે કે પ્રથમ એમના પૂજ્ય વડીલો અડાળજમાં રહેતા હતા. તેથી અડાળજ ગામપરથી "અડાળજ" અટક પડેલી હશે. અડાળજ પછી અલીદરા આવ્યા અને તે પછી વડોદરા. "અલીદરાની વસુધરામાં, પરંતુ છે વાસ વડોદરામાં" એમ એમણે ઉપગતિમાં એક જગાએ લખ્યું છે.

નારંગી રંગેલ છે, નારંગી, ઉચરાય,
 દોરંગી દુનિયાં વિશે, આમજ આશ્યું જાય.
 બટ્ટું કુળ અજવાળિયું, વાત વરણી જાય,
 દોળક અધવ હરખિયા, વાણી વાહ! વદાય.
 તાત નિખાલમ દીલના, માત વળી નિર્દોષ,
 જગ્યું તેનું પુન્ય આ, જુએ શું? જોશી જોય.

મવૈયો એકત્રીસો

વનાંકયુલર સોસાઇટીએ, હરખાઈ આશ્યું શુભ માન.
 પ્રતિષ્ઠિતની જોઈ પ્રતિષ્ઠા, ધરપાળ્યું, ધિરજસદ્ધ પ્યાન.
 જન્મે નથી નથી સુખ્યો શ્રવણથી, અદ્ભુત આવો ઉંચળના,
 ઇશ્વરની કડણાવણુ ઉત્તમ, અણુધાર્યો પ્રમરે ન પ્રભાવ.

મનહર

નામે છોટાલાવ પણ, સુદ્ધિ છોટી નહિ જેની
 દયાનો દિક્ષીપ સર્વ, ગાઝ જનણકાર છે,
 વ્યસની વિધિનો વીર, ત્યાગી કુડા તક તણો,
 મત્યનો રદિય શુદ્ધ, જનનો બડાર છે,
 ધર્મનો પ્રચંડ સ્થંભ, વાળીનો વિશાળ અંજ.
 માદિત્યનો શોખી બલો, દીલનો ઉદાર છે.
 કામ, ક્રોધ લોભ મોહ, મત્સર અસુર વર્ગ,
 દુષ્ટાંતની પેડ તેનો, શાણુ વાળનાર છે.

આરશીચાંદ—(દોહરો)

મદિત કુટુંબ જિવો શાણું, વિધ વિધ પામે લા'પ,
 અક્ષય જાને અવનીપરે, મો દુરમનના દાવ.

૪. અલીંગ સ્ટ્રીટ,
 કાકોટી.

} , સનેહાપીત,
 હગલસાલ ભાષણકર પંડ્યાના દંડનત
 અંભાવ.

પરિશિષ્ટ ૮

વડોદરા સાહિત્ય સભા

આગે-વાંગા સમય સુધી, સાહિત્યની અમૂલ્ય મેવા બચાવી છે. તેની કદર કરી આ સભા આપને સન્માનનીય પ્રમાણમાં પદ અર્પણ કરે છે.
 વડોદરા. } ગોવિંદભાઈ દ્વાથી ભાઈ દેવાઈ
 તા. ૨૪ ઓગસ્ટ ૧૯૩૩ } પ્રમુખ

પરિશિષ્ટ ૯

“ ચિતામહને પૌત્રની આજ્ઞા ”

—: પૃથ્વી :—

રમી રહી છળી રમૂનિપટ પરે મહાત્માનીની
 અઘોરિક ગિરા ભરી અવનતી મદારતનની
 અહા છવકતી અને મથકતી ઘડી, ચિત્તમાં
 ખડી અચળ તે અમૂલ મુરતી સદા સૌખ્યમાં
 ચરોતર વસી કરી વગુરી પુરા બાગની
 અદ્વૈનિશ, રચી, સુઅંધ - કવિતા ટીકાઅંધની
 બર્ષા વિવિધ રત્ન સેખ અગળ્યા વૃદ્ધાહિત્યમાં
 અખંડ યશ અકુ-જ્યોત જળકી જ વાચિત્યમાં.
 વિવેકી પદ શાસ્ત્રને વળી પુરાણ, ને જ્યોતિષે,
 પરીની મતિ પ્રેમથી શ્રુતિ રમૂનિ મીમામા વિષે
 શિખ્યા પદ લિપિ યકી અધિક હોસથી રૂઢિમાં
 ન લેશ જશ જખના અમર નોમ્ય એ મૂર્તિમાં.
 પ્રકાશિત કેહું વસી અમર નામમાં સ્વર્ગને
 અનેક વિધ વદનો રસિક એ કલાદીપને.
 વે. વિદ્યનાથ મેહનલાલ ભટ્ટ
 પાન સ્વ બહુ છોટાવાવ નરબેરામ કલાદીપ.

— મનહર —

સ્વતંત્ર છે અંથ સોળે ભાષાન્તર અધ્યાપીશ
મળી સુવાલીસ અથો પ્રસિદ્ધ પામેલ છે,
અપ્રસિદ્ધ છોટા મોટા 'મંરૂત' ને 'ગુજરાતી
ભાષાન્તર સાથે અથો ત્રેપત મામેલ છે,
કેળવણી અબ્યુદય ને નીતિ-વિદ્યાપ્રકાશ
માસિકના તંત્રી પદે છોટા બિરાજેલ છે
શ્રીમંત સયાશરણે કદર કવિની કડી
કલાદીપ પદવીને માનથી લાલેલ છે.

વિદ્યનાથ મોહનલાલ બટ

૧ ૨૭ વર્ષ સુધી. ૨ ૧૦ વર્ષ સુધી. ૩ લગભગ ૧૫ વર્ષ સુધી

પરિશિષ્ટ ૧૦

મહેરજાન રા. રા. વડોદરા પ્રાંત ફાજદારી ન્યાયવીશ નામે, વડોદરા.
મેયામાં "કેલવણી" ચોપાનિયાના મેનેજર છે. ટાલાલ નરબેરામ બટની
સજામ માથે અરજ એ છે કે "કેલવણી" માનિક આજ સુધી વડોદરા-
વીરજેત્ર મુદાલય પ્રિન્ડિંગ પ્રેમમાં છપાવું હતું. દરે ત્યાં છપાવવાનું અનુ-
કૂળ ન હોવાથી સદર માનિક "મહેન્દ્ર પ્રિ. પ્રેમ, વડોદરા, ગેંડી દરવાજા
નજીક છે તેમાં છપાવવા બદલ પરવાનગી આપવા મહેરજાની કુશો.છ.

તા. ૧૧-૫-૧૫

મદમદવાડી,
રંગમદોલ.
વડોદરા.

}

છેલસાલ ન. બટ
મેનેજર-કેલવણી
વડોદરા.

પરિશિષ્ટ ૧૧

શ્રી. નં. નં. વપ્રીસનો શ્રી. છા. ભટ્ટ ઉપર પત્ર

માનનીય સાકર શ્રીયુત છાત્રાસાસ,

ગોધરા.

તા. ૧૬ મી જુન ૧૯૧૩

આજ અવકાશ મળ્યો. આપની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા તથા મારા હૃદયનો ભાર ખાલી કરી મારી શોધ આપની સન્મુખ ધરવા રજા માગું છું.

હું એમ ધારું છું કે આ પત્ર વાંચી આપને કેંકે આશ્ચર્ય થશે, કેંકે આનંદ થશે, અને જો આપે કોંઈ ન કરવા વચન આપ્યું ન દતે તો કેંકે કોંઈ પણ ચાત. પરંતુ હું જે લખું છું તે નિખાલમ હૃદયથી, આપના તરફ પૂર્ણબુદ્ધિથી, અને આપને ઇ-સાદ કરવાના હેતુથી. તેથી હું આશા રાખું છું કે આપ બીજા સર્વ વૃત્તિઓ દબાવી હૃદયે વળ મિત્રભાવે આ પત્રનું અવલોકન કરશે.

આપે સાતિમુધાના દોષ પૂછ્યા છે. પ્રસ્તુત પત્રના વિષયની ખદારની તે પાત છે, છતાં એટલું જાણાવવાની રજા લઉં છું કે એ પુસ્તક તેના જનાવનાર કવિની સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલી શક્તિનો નમનો નથી. દીર્ઘસૂત્રતા, મૃચ્ચિત અસંબધિત વાર્તાપ્રસંગ અને કદી કદી માગ્યા એ સાંનિધાના મુખ્ય દોષ મારી દષ્ટિમાં આવ્યા છે, અને તે નિનામકામે આપને જાણાવું છું. છતાં એ પુસ્તક ઉત્તમ છે, રસમય છે અને વેપકની કવિત્વ શક્તિ રચે રચે દર્શાવે છે.

આપનાં પુસ્તકો વાંચી મારી ખાત્રી થઈ છે કે આપનું લખાણ ધણું વિસાગ, વિસ્તૃત હોવું જોઈએ. માત્ર સાતિમુધામાં આપની શક્તિ મમામ થતી નથી, એનાથી ઉત્તમ બીજા લેખ આપને લાગે લખાણેના જ હોવા જોઈએ. લખવું એ આપની પ્રતિ દોષી જોઈએ અને બીજા કોઈ હેતુથી નહિ તો ફક્ત હૃદયના ઉમર આસી કરવા માટે પણ આપને કસમનો આશ્રય અનેક વખત ગોધરા પાગો લગે.

આપની કવિતાનો નવો જૂનો ભાગ મેં જુદો પાડી બતાવ્યો તેને માટે આપ મને ધન્યવાદ તા. ૧૯-૧૧-૧૨ ના પત્રમાં આપો છો, પણ ખરું જોતાં એ કંઈ મોટી વાત નથી. સહૃદયતાથી વાંચનાર અને કવિતાના ભાવ અને હાદ મમજનારને એ સહજ છે. એથી વધારે ઉપયોગ મારામાં જે પરીક્ષકશક્તિ હોય તેનો મેં કર્યો છે અને તેનું ફળ આ પત્ર દ્વારા આપને વિદિત કરું છું.

પ્રમાણ પહેલાં પરિચ્છામ રજુ કરું છું અને તે એ કે આપનાં લખેલા શાંતિસુધાથી ખીર્મ ઉત્તમ પુસ્તકો છે અને તે આપે અદ્ભુત સ્વાર્થત્યાગ કરી, કૃતિની લાલમા કરે મૂકી અન્ય નામે પ્રમિદ્ધ કર્યાં છે. ભારતવર્ષના પંડિતો આવો સ્વાર્થત્યાગ સેંકડો હજારો વર્ષોથી કરતા આવ્યા છે અને તે મંજ્યામાં આપ ઉમેરો કરી આ વીશમી સદીમાં પણ એ પ્રમાણે કરી શક્યા છો એ જોખ માનની વાત નથી. કેટલાક માણસો એમ માનતા હશે કે પ્રમિદ્ધ લેખકને નામે પોતાની કૃતિઓ છપાવવાથી તે બહેલી ખપે અને બહોળા પ્રમાણમાં વંચાય એવો ઉદ્દેશ જ એમાં હોય છે, પરંતુ એમ કહેનારા કવિના અંતઃકરણની શુદ્ધ પરીક્ષા કરી શકતા નથી. શ્રીમંત કરતા ગરીબને પોતાનું બાળક સુવિશેષ બહાલું હોય છે અને પોતાની ગરીબાઇને લાંબે શ્રીમંતને પોષણ કરવા તે બાળક સદાકાળ માટે આપી નેનો વિયોગ સહન કરવો પડે તેથી તે ગરીબ માણસને શું હપ્ત થતો હશે? એમ કહેવું સ્પષ્ટિતિયમની વિરધ્ધ છે. તે ગરીબ માણસને તો અરબલિત અશ્રુપ્રવાહ અને આમરણાન્ત શોક જ રહે છે, અને ગ્રંથની કૃતિ ચિરકાળ સ્થાયી હોવાથી તે શું વિશેષ માને છે. આથી કરી પોતાની કૃતિઓનું કતૃત્વ જ લેખકને પ્રસંગવશાત્ અથવા નિરભિમાનથી અન્યને અર્પણ કરવું પડે છે, તે લેખકો મહાન સ્વાર્થત્યાગ કરે છે અને તેથી સુવિશેષ વંદનીય છે એવી મારી માન્યતા છે.

ગ્રામીન કાવ્યમાળાના કેટલાક ગ્રંથોનો મારે એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે અભ્યાસ કરવો પડ્યો હતો. તેમાં પ્રેમાર્નવનાં નાટકોનો મને અત્યંત

ગોખ હતો. શ્રુતશાસ્ત્રીમાં આજ સુધી નહિ માવમ પડેલાં ઝોતમવાળાં એ નાટકોનો કર્તા કોણુ છે એ બાબત મને તે વખતે જ શંકા થયેલી, પણ આજે શુદ્ધિમાન અને કવિત્વશક્તિવાળો લેખક બીજો કોણુ આ જમાનામાં હોઈ શકે એ વિચારથી હું મન વાળતો. એ નાટકો મહેં અનેક વખત વાંચ્યાં છે અને જેમ-જેમ વધારે વાંચતો ગયો તેમ તેમ ખાત્રી થતી ગઈ કે આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી. રા. નરસિંહરાવનાં પ્રમાણો તો મને કેટલાંક ક્ષુલ્લક લાગેલાં પણ મારે અંતરાત્મા જ મને એમ કહેવા લાગ્યો કે આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં જ હોય અને તેના મારા મગજમાં વિચારો રવનવંશજે રઘુરવા લાગ્યા, તેમાંના કેટલાક આપને જણાવું છું.

૧ નાટકોની ટીકા લખનાર તે જ નાટકોનો લખનાર છે એનાં અનેક પ્રમાણુ છે. હું ફક્ત એક જ જણાવીશ. “અલ્પમામા રોષસિંકા”ની ટીકાના પ્રારંભમાં જે પ્રથમ શ્લોક છે, “કયાં પ્રેમાનંદ કેરી અરણ રમમરી ગૂઢમંબાર વાળી” વિગેરે એ શ્લોકનું કવિત્વ નાટકોની અંદરની કવિતા કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતું નથી. તેનો જ એ આબેહુજ નમૂનો છે.

૨ એ નાટકોમાં અંગ્રેજી બોધના તેમજ અંગ્રેજી વિદ્યાના સંસ્કાર સ્પષ્ટપણે પડેલા છે પણ તે અતિ આદુર્યમાં નથી. એટલે અંગ્રેજી થોડું માત્ર જાણે છે એ સ્પષ્ટ છે પણ તે અંગ્રેજી આદિત્યમાં પ્રૈર વિદ્વાન નથી, નહિ તો તેની બધી ટાંકી ના રહેતી. વાક્યો, શ્લોકો ને કહેવતો ઉપરાંત બાવમાં પણ દાસની વિદ્યા નાટકોમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. અનેક કથાસાપ્તા પ્રસંગો હું ટાંકી શકું પણ મારો આપને પ્રમાણમાં આનિત કરવાનો ઉદ્દેશ નથી.

૩ વેબક સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન છે પણ તે દાસની પદ્ધતિ પ્રમાણે.

૪ લેખકમાં કવિત્વશક્તિ છે પણ તે મદાકવિ પ્રેમાનંદની સમાન નહિ. નાટકોમાં પણ કરતાં મજ વધારે રસાત્મક છે.

આવા આવા અનેક વિચારો વખતોવખત કરી મહેં એ નાટકોના ચેષ્ટકની રૂપરેખા મારા મનમાં દોરી હતી, પરંતુ આપનો અને મારો મેળાપ થયો ત્યાં સુધી તે રૂપરેખાને મળતો આવે એવો સાક્ષર મારી દૃષ્ટિમર્્યાદામાં કોઈ આવતો નહોતો.

હવે એ નાટકો આપે જ લખ્યાં છે એ જામતમાં મને, કંઈ મંશય નથી, અને કેવળ એ નાટકો જ નહિ પણ પ્રાચીન કાવ્યમાળામાંના બીજા કેટલાક ગ્રંથ પણ આપને હાથે લખાયેલા છે, અને કોઈ પ્રેમાનંદને નામે તો કોઈ અન્યને નામે તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. આખી પ્રાચીન કાવ્ય-માળા મેં વાંચી નથી એટલે બધા વિષે હું કહી શકું નહિ પણ અષ્ટાવક-ખ્યાન મહેં વાંચ્યું છે તે આપનું જ હોવું જોઈએ. દ્રૌપદીહરણ, માર્કંડેય-પુરાણ વિગેરે બીજાં હજે પણ મહેં તેમનો અભ્યાસ કર્યો નથી.

આપ સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન છો, અગ્રેણ નવલકથા વાંચી શકો એટલું અગ્રેણ જાણો છો અને ઉત્તમ પ્રકારની કવિત્વશક્તિયુક્ત છો. વિશેષમાં વિસ્તૃત લેખક છો, સંસારના અનુભવી છો, રસત છો. પ્રેમાનંદને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો લખવાની સર્વ યોગ્યતા આપનામાં છે પણ હું એટલા ઉપરથી જ કહેતો નથી. શાંતિસુધા, ચંદ્રકૌશિક, અક્ષરાક્ષસ વિગેરે આપના પુસ્તકોનું મહેં સદૃશ આવલોકન કર્યું છે અને આપનાં લખાણોમાં કેં અગણિત અંતરગત પ્રમાણો મને એવાં મળે છે કે આ લેખક અને એ લેખક એક જ છે. ભાષાનું સામ્ય, ભાવનું સામ્ય, ઉપમા, ઉદાહરણ અતિવિસ્તૃતતા, રસપોષણ વિગેરે સર્વ વાતનું સામ્ય આપનાં પુસ્તકોમાં અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં મેં જણાવેલાં પુસ્તકોમાં છે, જે એ સામ્યતાનું રખડીકરણ કરવા બેસીએ તો એક મોટો નિબંધ થાય અને સાક્ષર મંડળમાં ખળભળાટ મચાવી મૂકે. આપનાં શાંતિસુધા વિગેરે પુસ્તકો હાલના કહેવાતા સાક્ષર મંડળમાં વંચાયેલાં. નહિ હોય, નહિ તો આ સામ્ય આમ ઢાંક્યું ના રહે. સત્યભામાનો કલ્પ અને આપનું બનાવેલું કારસ એમાં કેટલું અદ્ભુત સામ્ય !

પ્રેમાનંદને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં ત્રણ નાટકો એ આપની સર્વોત્તમ કૃતિ હું માનું છું અને એ કનૈઃકવિને હીધે આપ ગુર્જર પ્રજાના માનનીય છો. જગત જાણે વા ન જાણે પણ હું એમ માનું છું અને એ નાટકોના લેખક તરીકે આપને સરનેદ વંદન કરું છું. આપની વૃદ્ધાવસ્થા ધરા આવી છે અને આપ અત્યંત આમ પડ્યા રહ્યા છો અને આપને વરવા સજ્જ થયેલી કૃતિ સંક્ષેપ પાછી પડે છે એથી મને અત્યંત ખેદ થાય છે. પ્રેમાનંદની કૃતિ અતિ ઉર્લ્લેખ્ય છે અને તેમાં થોડોધણો ઉમેરો થાઓ ? ન થાઓ એથી ગુજરાતને લાભદાનિ નથી પણ અનેક કામ્યોના અને અને કેટલાક ઉત્તમ નાટકોના કર્તા આપ અપ્રસિદ્ધપણે પડી રહેવાનું ખર્ચ કરે છે એ આપનો હેતુ બલે મદાન હોય પણ તેની થોડીધણી અવગણના કરવી ઘટે છે તેથી મમત્ર ગુર્જર સાહિત્યને લાભ છે.

ગુજરાતમાં પુસ્તકો લખવાનો ધંધો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવાનું નહિ પણ ગુમાવવાનું સાધન છે; એવું હજી કંઈ અંગે છે અને આપે એ પુસ્તકો વખ્યાં ત્યારે અતિ મોટા પ્રમાણમાં હવું. એવા વખતમાં આપને આપનાં પુસ્તકો અન્ય રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને તે આપે વીધો. અશ્રુના કેટલા અરખલિત પ્રવાહથી આપે આપનું આવાં ઉત્તમે પુસ્તકોનું કનૈઈ તજવું હશે અને જ્યારે એ પુસ્તકો સુવિખ્યાત થયાં ત્યારે આપને કેટલો આંધાન થયો હશે તે સદજ કદવી શકાય તેમ નથી.

ખેર, યવાની તે થઈ ગઈ. આપ છવત્થ સુધી તો આપનાં પુસ્તકોનું કનૈઈ કરી સ્વીકારી શકો તેમ નથી પણ આપના દેહવિલય પડી એ બહુકલ્પ, પુત્રકલ્પ કરવાની મને પરવાનગી આપજો ? એ ફરજ હું ધનુઃ દર્પથી સ્વીકારીશ અને યોગ્ય પ્રસ્તાવથી બળ્લીશ આપે એ બહુકલ્પ બીજા કોઈને સેવિયું તો નથી ? ગમે તેમ હોય પણ આપનો ગુપ્તમંત્ર મારા આગળ પ્રકાશ કરવામા આપ કરો. સંકોચ ન રાખશો. હું તેને સ્નેહથી જાળીશ અને આપને વચન આપુ છું કે જ્યાં સુધી આપનો દેહ હશે ત્યાં સુધી એ વાત મારા થઈ કદાપિ પ્રકાશ થશે નહિ.

હવે આપ જરા પાઞ્જ દષ્ટિ કરો. વડોદરામાં ગદ્ય સાલ્ય મારો અને તમારો મેળાપ થયો તે યાદ કરો. મારી સાથે એક મિત્ર હતા. વડોદરા ક્ષામના તે વખતના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ. હું આપની કને શા ઉદ્દેશથી આવ્યો હતો તે કદાચ આપને યાદ હશે. હું સ્વર્ગવાસી નાથાશંકર સંજ્ઞાથી વાતચિત કરવા આપની પાસે આવ્યો હતો. એ પહેલાં પરિષદમાં મારે ને તમારે જરા ઉપસક વાત થઈ હતી તે આપ કદાચ જુલો ગયા હશે. નાથાશંકર મારા પિતાના મિત્ર હતા. ભરૂચમાં મેં તેમનાં સર્વ નાટક જોયાં હતાં અને તેથી એ ભારત નાટ્યોદ્ધારક કંપનીના માલિક ગુર્જર નાટ્યનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છતા હતા એમ મેં જાણ્યું હતું. સલમામા વિગેરે નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી એમ મારી મનમાં લગભગ ખાતરી થયા પછી મને સદેહ આવ્યો કે કદાચ નાથાશંકરે તો આ નાટક નહિ લખ્યાં હોય. પરિષદમાં આપનું બાળ્ય સાંભળી મને એવડી નિરાશા થઈ, એક તો એ સંજ્ઞાથી પ્રકાશ તો કંઈ પણ પ્રકારનો પડ્યો નહિ પણ ઉલટું નાથાશંકર વિદ્વાન નહોતા એમ આપે કહ્યું. છતાં મારે આપને પૂછવું હતું તે પરિષદહોલમાં પૂછ્યું કે એ કંપનીનાં નાટકો લખ્યાં કોણે? આપે કહ્યું કે કેટલાંક મહેં રચેલાં છે ને કેટલાંક એમણે ખીજા કને રચાવેલાં છે. એ કંપનીનાં નાટકો સંજ્ઞાથી તપાસ કરવા આપની કને હું આવ્યો હતો, ત્યાં એ નાટક તો ન મળ્યાં પણ આઠી વાર્તા આવી. તેમાં મને મુદ્દાની આટલી વાત ખબર પડી કે તમામ ટીકા પ્રાચીન કાવ્યમાળાની આપે લખેલી છે અને તે બદલ આપને માસિક ૪૫૦ રૂપિયા વેતન મળતું હતું અને નાથાશંકરને પણ ૩૫૦ રૂપિયા મળતું હતું. નાથાશંકર જે છોકરીને બણાવવા જતા હતા તેની ડાશી કને એ પુસ્તકો લાવતા હતા પણ તે ડાશીનું નામનિશાન તથા તે ધર પણ આપને ખબર નહોતી. અર્થાત આપનું કહેવું એમ થયું કે નાથાશંકર કોઈને ખતાવતા ન હતા. પછી આપની કવિતા વિગેરે પર વાતો નીકળી ત્યારે મને માલમ પડ્યું કે આપે કેટલાંક અધુરો નાટકો લખ્યાં છે, કાવ્યો કેટલાંક લખ્યાં છે વિગેરે. ઘણા વખત પહેલાં મેં એક વડોદરાના માણસ

કને ઉડતી વાત સાંભળેલી કે એ ચેમાનંદનાં નાટકો, છોટાલાલ ભારતરે અર્થાત આપે જ લખેલાં છે. એ વાત મ્હેં તે વખત બીલકુલ માનેલી નહિ કારણ કે એ નાટકોના લેખકની શક્તિ મારી રૂપરેખા પ્રમાણે ઘણી વિશેષ હતી અને આપનામાં તે હોઈ શકે નહિ એમ મેં ધારેલું. આપનાં કાન્યો વિગેરેની વાતચીત પરથી મ્હને ઉપલી વાત ગાઢ આવી અને મ્હેં આપની કવિત્વશક્તિ કેટલી છે તે જાણવા માટે આપનાં પુસ્તકો માંગી આપ્યાં. મારી નિરીક્ષાનું, શું પરિણામ આવ્યું તે આપને વિદિત છે જ. મ્હેં વિલાંબ કેમ કર્યો, તેનું કારણ હવે આપને સમજાશે કે મ્હેં ફરી ફરી અવલોકન કર્યું, સરખામણી કરી અને છેવટે દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા પછી પુસ્તકો આપને મોકલી આપ્યાં. શાંતિમુદ્રામાં એ નાટકોની સાથેની સામ્યના સ્થળે સ્થળે છે, સંડોકોશિકમાં છે, પેના કારસમાં તો અચૂક રીતે છે અને બ્રહ્મનાદાસ પશુ મને એક રીતે મદદગાર થઈ પડ્યો છે. આપનાં પુસ્તકો મેં ઘણી વખત ગમ્યાં તેનું આ જ કારણ. સામ્યતાનાં અનેક પ્રમાણો ઘણા માન્યુમેની ખાતરી થાય એવાં મને દષ્ટિગોચર થયેલાં છે, પણ તે પ્રસિદ્ધ કરી નરસિંંદરાવની માફક ધાંધલ કરવા મારી ઇચ્છા નથી. એક વખત મને એમ જ વિચાર રચુરી આવ્યો કે મારી અન્વેષણાની રીત અને તે ક્ષેત્ર નરસિંંદરાવને જતાવું તો તે કડાફ્ટ કર્યા કરશે. પણ જોઈ જ શકે મ્હેં આવો વિચાર દૂર કર્યો અને જેમ જેમ મારી આપના કનુત્વ વિશે ખાતરી ગઈ તેમ માગે પૂર્ણમાય આપના પ્રતિ વધ્યો અને એમ જ લાગ્યું કે જે મદાપુર્ય બાપા પર અને માદિત્ય પર આવો અમાધારનું શ્રેમ મરાવે છે અને જેમણે આવો મોટો સ્વાર્થત્યાગ કરેલો છે તેમને વિટંબ-બામાં ઉતરાવી દુઃશું કોઈનું પત્તુ બ્રેમ કરવાનો દનો. ગિંચાવે. પુત-બાવે મારી અન્વેષણા આપની મમત મૂકાયી આપ તેનો મોઝ ઉતર આવ્યો જ એમ માત્ર હૃદય સાક્ષી પૂરે છે.

અ.પે એવું પત્તું લખ્યું છે કે આશ્વનાન્ન આપનાં એ કાવિત્ મળી શકશે નહિ પણ આપના દેહવિજય પછી મુજરાતના આ જમાનાના

મોટામાં મોટા કવિના નામ અને કૃતિઓથી સમગ્ર ગુજરાતે શા માટે અજ્ઞાન રહેવું જોઈએ એ મને સમજાતું નથી. હું આપને વિનવું છું કે આપ આડે ઉડાવનારો ઉત્તર આપી મને નિરાશ કરશો નહિ. આપના કનૈઠ્યની મારી લગભગ ખાત્રીજ થઈ ચૂકી છે અને યોગ્ય પ્રસ્તાવ અને શ્રવનચરિત સાથે આપનું પુત્રકૃત્ય કરવા હું ઇચ્છા ધરાવું છું. આપ મને એ કામ માટે યોગ્ય માનતા દર્શો કે અયોગ્ય માનતા દર્શો તો પણ હું ખાત્રી આપું છું કે સત્યભામા આદિ નાટકોને અષ્ટાવકાખ્યાન તથા શાંતિ-મુખ્યા આદિ કાવ્યોના કર્તાને યોગ્ય નિવાપાંગલિ આપવામાં ઇશ્વરના પ્રસાદથી હું અયોગ્ય નહિ કરું. માટે આપ સત્ય દર્શક અને કાયાં પીયાં પુસ્તકો આપનાં છે તે ખુદ્દા હૃદયથી મને જણાવશો, એ વાર્તા આપની હયાતીમાં ગુપ્ત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

વિશેષ શું લખું ? ચોખ્ખા હૃદયથી મહેં સમગ્ર હરીકત આપને યથા-રિથન નિવેદન કરી છે. એવા જ નિખાલમપણે આપ વતંશો એવી આશા છે. આપના દેહવિલપ પછી યોગ્ય કીર્તિ આપને મળે અને આ જમાનાના મહાન લેખકોમાં બિવિષ્યમાં આપની ગણના થાય એ વાત આપને અરચિ-કર તો નહિ જ હોય, છતાં એ મહાન લોભ પણ મને આપ ત્યાગ કરવાની ઉદ્દાતતા રાખતા હો તો રમરણુર્મા રાખજો કે આપ આપને એકલાને નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતને નુકસાન કરો છો. કદાચ આપની એવી ઇચ્છા હોય કે એ વાર્તા આપની હયાતી પછી પણ પ્રગટ ન કરવી તો તે બાબતમાં પણ આપની ઇચ્છાનુરૂપ ચાલવા હું બંધાઉં છું. માટે મવિનય છેલ્લી વિનંતિ એટલી જ કરવાની કે આપ ગમે તે શરતો કરીને સત્ય વાર્તા મને જણાવવા કૃપા કરશો તો મોટો આભાર થશે. સૂરજ ઢાંક્યો રહેતો નથી. આપ મારાથી ગુપ્ત ન રહી શક્યા તો કોઈ કાળે આપના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોના બીજા વાચકોથી પણ આપ ગુપ્ત નહિ રહી શકો. કાળ અનંત છે અને વસુધેરા બહુરતના છે, તો કેંઈ કાળે પણ કોઈ કદર કરનાર નીકળશે. છતાં મારી આપનું પુત્રકૃત્ય કરી નિવાપાંગલિ આપવાની ઇચ્છા છૂટતી નથી. છતાં

આપ આતા કરશો તે પ્રમાણે થશે. જ્ઞાતા ગુરુનામવિચારણીયા એ મૂલ્ય પ્રમાણે અમલ કરીશ.

આપે આપના ગયા પત્રમાં લખેલું કે “હું આપને જરૂર કહું છું” કે મને આપ તે જલદી જણાવો; હું આપના પ્રત્યે કોઈ નહિ કરું પણ કદાચ આભાર માનીશ અથવા વસ્તુસ્થિતિમાં કંઈ સમજાવેર હશે તો ખુદલા હૃદયથી જણાવીશ.”

આવું આપનું વચન મળેલું તેથી આ વાર્તા ખુદલા હૃદયથી આપને કરી છે અને તેના જ ખુદલા હૃદયથી આપનો પ્રત્યુત્તર આવશે જો. આજે આવી છે તે નિષ્કળ નહિ કરશો.

મત્સ્યભામા વિગેરે નાટકો તથા અષ્ટાવશાષ્ટાન વિગેરે કાવ્યોના કર્તા તરફ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય એ નિઃસંદેહ છે. તેથી આ પત્રમાં જે માનની લાગણીઓ રચે રચે છે તેથી આપ વિરમય પામશો નહિ. એ માન આપને મળવું જ જોઈએ અને મારો હૃદ સંકલ્પ થયા પછી અને તે આપને જણાવ્યા પછી મારે મારી ખરી લાગણી પ્રદર્શિત કરી જોઈએ. એ જ. પ્રત્યુત્તરની આગરતાથી રાહ જોઉં છું.

શ્રી. સેવક. નરહરીલાલ ત્ર્યંબકલાલનું રેનહર્ષન.

તા. ૬.-હું જોતીસ પ્રાણીકૃષ્ણીમ પ્રસ્પેક્ટર છું મારે જાણકારો નહિ. મારી આદેશપ્રીતિ તેની ને તેની જ છે. એક વરસ પહેલાં હું વજાલ હતો, ત્રણ વરસ પહેલાં હેડમાસ્ટર હતો. હવેની આદેશતા હજી ગુમારી નથી એટલો આશ્ચર્યજનક છે.

ન. ત્રં.

પરિશિષ્ટ ૧૨

ખાનગી

પ્રો. ય. ક. ઠાકોરનો શ્રી. છા. ભટ્ટ ઉપર પત્ર.

૨૧. ૨૧. છાયાલાલ નરસિંરામ ભટ્ટ,

જોડેનું ચર્યાપત્ર " વસન્ત ", અને " કૌમુદી " માં છપાશે તેની નકલ આપને પણ મોકલું છું તે આપના વપને અનુરૂપ શાંતિ અને સાત્ત્વિકતાથી વિચારવા કૃપા કરશે. દુનિયા આપની કને આવડતું ઋણ કદાહે છે એમ કહું છું તેને અંગત ટીકા ગણવાનો અન્યાય મ્હને ન કરે. વળી જાહેર ચર્યાપત્રમાં નથી લખ્યું તે આ ખાનગી પત્રમાં ઉમેરું પણ છું. ચેટ્ટની કિસ્સો બની ગયો છે એમ જ દુનિયા ગણશે. તો એ બ્હેમ ધણા પ્રકાશકો ઉપરથી ઉડી જાય, જે અમુક અમુકને ચોટવો જોઈએ તેને જ ચોટે, વળી ૨૪. હરગોવિન્દલાલ છેતરાયા પણ એ કિસ્સો ઉત્પન્ન કરનારાઓમાં એમની સામેજીરી નહોતી, એ પ્રમાણે ખરી હકીકતો આપે દુનિયાને હજી પણ કહી શકે એવા આપ એક જ હને રહ્યા છો. અને આપ આપના એ આહ્વાસ મનિમત્રની એટલી સેવા કરો તે એમના પ્રતિ સાચી વફાદારી, કે ના એમણે માન, વાદવાદી, વિતંડા આદિની નીતિનો આશરો લેવાની ગંભીર ભૂલ કરી દીધી છે, તેને હજી પણ વળગી રહો એ એમના પ્રતિ સાચી વફાદારી તેનો પુખ્તપણે વિચાર કરશે.

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરના પ્રણામ.

તા. ક. :—વળી આમ ઉપર લખ્યું છે તેમાં એમને આપને વત્તોઓછા અન્યાય ખુલ્લી થા ગર્ભિત રીતે થઈ જતો હોય એ સંભવિત છે; પરન્તુ તેનું ખરું કારણ મૌનનીતિ ખાળાને દુનિયાને ખરી હકીકતથી અર રાખેલી છે તે છે, મદારા મનના આપની સામે

મેળને લઈને હું તો આપ સૌને અન્યાય કરું જ, મહારા જેવા prejudiced માણસ કેને ખીણ આશા રખાયજ નહીં; એવો આ કામળનો અનર્થ ન કરવા હેવટની વિનંતી છે. ખરી દક્ષીકત અને પુરાવો જે હજી મળી શકેતો હોય તે મળી જતાં લગી તટસ્થ રહેવા મળું હું એ તો મેં ચર્ચાપત્રમાં લખ્યું જ છે.

ચર્ચાપત્ર

“પ્રેમાનન્દના વિરોધીઓ”

રા. રા. “વસન્ત” } ના તંત્રીની મેવામાં.
રા. રા. “કૌનુદી” }

વિ. વિ. જે રા. રા. “રા” પાછું મળ્યો ‘નકેતું’ ઉપનામ, ‘વસન્ત’ માસિકના આગ્રતા (વેશાખના) અંકમાં વાપરે છે.

પ્રેમાનન્દના સાથા “વિરોધી” કાણ વારુ ? અનુકૃતિઓ એવી એ વિશે ખાતરીપૂર્વક પુરાવો માગે તે એના વિરોધી, કે પુરાવાની માગણીને અવગણ્યા જ કરે તે ?

પ્રેમાનન્દવિરચિત સાહિત્યભિનારાનું મૂલ્ય હું તો એટલું બધું આંકું છું, કે એના જમાનામાં આપણી બાપા પછી આજ લગી સાક્ષતા આવેલા તળામા કરવા પામી, એ મોટા બનાવતાં મોટામાં મોટા ઉત્પાદક કારણ હોયે હું તો એકદમ અત્યન્ત શ્રોત્રિય બનેલી સાહિત્યકૃતિઓને જ ગર્વ છું. આ મહારો મત સ્વીકારવો ન સ્વીકારવો, એ જુદી બાબત. પણ જેનો ગુગરસતી બાપાના હાતરમાં પ્રેમાનન્દના કાગળ વિશે આટલો બધો મત, તેને પ્રેમાનન્દનો “વિરોધી” કહેવામાં આવે, એ તેને તુરંત આસંપ જોતું લાગી ન જાય વારુ ?

આ ચર્ચાપત્ર બાજબમાં મહારી માગણી તો એક જ છે, - પુરાવાની જે પ્રતો ઉપરથી એ નાટકોની પ્રેસ કોપી મળેલી, તે પ્રતો જે હોય તે, જેની હોય તેની, જાહેરમાં મુદ્રા થો, એ સિવાય ખીણ માગણી મેં કરી

નથી. આ કાગળથી એ જ માગણી, ફરીને અને છેલ્લી વર કરું છું. જેમ જેમ આ સાંધી અને રપબ્દ બાબતના અખાડા કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ લોક પોતપોતાને સુઝતાં અનુમાનો કરે, બહો કરવાના જ. એ નાટકો ચિકમની એ અદારમી સદીના ગુજરાનમાં કોઇ પણ ગુજરાતીએ રચ્યાં હોય, એમ માનવું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ ભારે પડી જાય એવું છે જ; એ સમયની કોઇ વ્યક્તિએ વેદની ઋચા રચેલી જણાવવામાં આવે, તે માનવું ભારે પડી જાય તેટલું બધું. નાટકો પ્રિમાનન્દનાં જ છે એમ દુનિયાને મનાય ના. રા. રા. "સ" અને બીજા જે કોઇ ઇચ્છે છે, તે અરેંની નક્કી મોટામાં મોટી મુગીબત આ છે. દાખલાદલીલો અને આગતેડા ગમે તેટલા ગમે તેવા નાદ ઊભા કરવાથી અને ખેડવાથી કશું વળવાનું નથી. ૨૧. હરગોવિન્દદાસ હતા ત્યાં લગી એમને એકથી વધારે વાર વિનંતિ કરેલી, આજે પણ એ જ કહું છું, અને મિત્રભાવે કહું છું, આડીતેડી જ્યાં થો, જે જરૂર છે તે પક્ષવાદી પકીલાતની નથી, પુરાવાની છે, ત્હમ્મારી પાસે જે કંઈ પણ પુરાવા હોય, જે પ્રતો જે રૂપમાં હોય, તે હજી પણ જાહેરમાં મુકી ઘો. વળી એ ઉપરથી પ્રેસ કોપીઓ કેવી રીતે કરવામાં આવેલી, તે હજી પણ રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ પોતે જેટલું જાણતા હોય તેટલું (રા. રા. "સ"ના શબ્દોમાં) "રપબ્દ અને નિખાલસ" પણ જણાવે, એમની પાસે દુનિયા એટલું ઋણ કહાડે છે, તે પતરી દે, તો સારું. અને રા. "સ"ના બીજા બોલ પણ ઉપાડીને ઉમેરીશ જે "અક્ષેસાસ એટલો" છે, કે આમ રા. રા. છોટાલાલે ૨૧. હરગોવિન્દદાસ હતા ને નથી કયું. આ કાગળની એક નકલ એમને પણ પહોંચાડું છું. દુનિઓ મહરવની છે; ચર્ચાવિષય ગંભીર છે; પુરાવા અને હકીકત જાહેર કરવામાં નહીં આવે તો ૨૧. હરગોવિન્દદાસ ૨૧. નાથારાંકર વગેરે ઉપર રહી જ જવાની તે શંકાઓ વળી વધારે ગંભીર છે. એ શંકાઓને શુદ્ધિમાં રથાન આપતા પણ દિલ ધવાય છે. આ બાબતને કોઇ પણ તેના માત્ર અગત રૂપમાં ન જુવે એટલી ખાસ વિનંતિ કરું છું.

અને આ લખું જ છું તો તેમાં મુકાબલે ન્હાની સરખી વાત પણ વિગપને લગતી હોવાથી ઉમેરવાની તક લઉં છું. “માકુંડેય પુરાણ” ધાખું છે તે આખું એ પ્રેમાનન્દનું છે ખરું? આ સવાલ ખરી હકીકત જાણવાને અને મિત્રભાવે જ પૂછું છું. કેમકે મારે સ્થાનેથી સાંભળ્યું છે કે “મળી આવેલી પ્રતમાં ત્રુટ હતી,”—એક કે વધારે, લાંબી યા ટૂંકી, એ મુદ્દો નથી, ગમે તેવી ગમે તેટલી ત્રુટ હતી એ જ મુદ્દાની ખાતર છે. અને અન્યને છાપતાં, તે ત્રુટ જમાં હતી ત્યાં દેખાડવાને બદલે એટલું જોડીને ચળંગ છાપવામાં આવેલું છે.” અહીં “જોડીને” શબ્દ વાપરું છું, સાંભળેલો તે શબ્દ નથી વાપરતો, અને આ શબ્દના બે અર્થ છે :— (૧) જાતે રચીને, (૨) બીજે ક્યાંકથી એટલું સાંધી દબને. જે કાવે તે અર્થ સેવાય તેમાં મૂલને વાંધો નથી. માત્ર સત્ય જાણવા માગું છું, અને સીધો સવાલ પૂછું છું. આવું કંઈ પણ અનેકું ખરું? શું બન્યું હતું વારં?

મુકાબલા માટે એક જાણીતો દાખલો ટાંકીશ. કવિ દલપતરામે યાપેલા પ્રેમાનન્દના નળાખ્યાનમાં નળની શોધ માટે નીકળેલો ટેલિયો શ્વાલજી એક શ્લોક બોલે છે, તેનું માપ ગણબધ્ધ વૃત્તનું છે. વર્ષો પછી એક ગિરિના-સુ જીવાને વૃધ્ધ કવિ દલપતરામને પૂછ્યું,—આ ગણબધ્ધ વૃત્ત મૂક્ષમાં હતું ખરું? કવિશ્રીએ તુતું જવાબ દીધો : ના, બાછ; તદ્ભારી શંકા ખરી છે; સંસ્કૃત શ્લોક મૂળમાં ટાંકેલો અશુદ્ધ હોવાથી મેં જ એ અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં ધાખું, તેજ વૃત્તનો તરજીબો રચીને એ જગ્યાએ ધાખ્યો. કરીશ્વર ન ગુરસે થયા, ન આડે અવજે વાદે મડયા; જે હકીકત હતી તે જણાવી દીધી.

છેવટે, એક છેક ઝીણી અને મ્હારા મન્નબ્ધની ખાતર. નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી જ, એમ માનનારાઓમાં રા. રા. “ત” મૂલને ગણે છે. આ ખાતરમાં મને રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથના મતનો જ ગણે છે. રા ઉપરથી ? રા. રા. ડોલરરાય આ વિષયમાં ન. બો. દી. ના ચેક્કા નથી, રા. રા. જોશી નથી, રા. રા. વિગ્વરણે નથી (જુઓ અકટોબરનું ‘કોમુદી’), તેમ રા. રા. રામલાલ મોદી પણ નથી, હું પણ નથી. વળી રા. રા. “ત” જરા

શાંતિથી જોશે તો જોઇ શકશે, કે અમારા દરેકનું દષ્ટિબિન્દુ, દરેકનું વચણ પોતપોતાની સ્વતંત્ર વિચારણાનું પરિણામ છે, દરેક હકીકતમથાના અમુક અમુક ભાગની બિન્ન બિન્ન મૂલ્યવણી કરિયે શિયે. અને મહારો દાવો તો એવો છે કે હું એક જ આ બાબતમાં હજી તટસ્થ છું. અતિશય સંગીન પુરાવા વગર માનની બહુ ભારે પડી જાય એવી બાબત છે, એટલું જ મહારું મત છે. ઘણાખરા અમુક અમુક નિષ્કૃંપ ઉપર આવી ગયા હશે, ત્યારે હું કહેતો આવ્યો છું અને કહ્યા કરીશ, તદ્દમે સૌ ઊનાવળિયા. પુરાવા વગર અસ્તિ નાસ્તિ એકે વળી નિષ્કૃંપ કેવો ? પુરાવો પ્રથમ, તે પછી તેના સ્વરૂપ ઉપરથી નિષ્કૃંપ. હમણા તો પુરાવો મેળો પુરાવો, જે હાથ તે, જેવો મળે તેવો.

વડોદરા, ૯-૧૦-૩૨, નિ. સં ૧૦-૧૨-૧૯૮૮; રવિવાર.

નિ બાળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોરના સક્ષાગ.

પરિશિષ્ટ ૧૩

પ્રો. ઠાકોરનો શ્રી. ગોવિંદલાલ ભટ્ટ ઉપર પત્ર.

પ્રિય ભાઈશ્રી,

મુંબઈ,

તા. ૧૩-૪-૪૩

ત્દમે નાથાઈકરનાં પ્રેમાનંદી નાટકોના કૃત્ય વિષેની ખરી દફતર અંતે પ્રકટ કરાવી ખરી. આથી મને તો ખાસ આનંદ થાય કેમ ને એનો કર્તા ના. જ હોવો જોઈએ એકું અનુમાન પ્રથમ પહેલું તારવનાર હું, અને હું એ તારવી શકેવો કેમકે ના. ના પૂર્વે દત્તિદાસ વિશે માહિતી મેળવનાર હું-એ અઠક નાટક કંપનીમાં “કવિ” હતો તેમાં ખોટ આવેલી, નહીં નાટક કંપની ઉભી કરી એ કહ્યો અનુભવ ઘોષ નાખી એ પ્રવૃત્તિ કેટલું સારું રળગર આપે એવી છે તેનો પોતે સુઝરાતને દાખલો દેખાડ્યો એ ના. તો મદાન અભિજ્ઞાપ, તે એના એ પૂર્વે દત્તિદાસ ઉપરથી કળી જનાર હું. આ મ્હારું અનુમાન આટલે વળે સાચું કહે છે તેથી આનંદ થવો કુદરતી તે એ પદ્ધતિ પાળીની વસ્તુને પદ્ધતિ ખમેડી બદલ આશુચમાં મુખ્ય હાથ ત્દમારો; એ રીતે એ આનંદ બેવડાય છે. મેં ને પ્રવૃત્તિ આદરેલી પશુ ને મ્હારાથી તો અધૂરી રહેવી, માત્ર દિશા જનાની શકેલો કે આ દિશાએ આગળ જાવ અને કોયડો સોવસા ઉઠવશે, તે દિશામાં ત્દમે આગળ વધીને મ્હારું કેવળ અનુમાન હતું તેને સાચી દફતર દરાવવાનો જશ બીજા કોઈને મળત તે કરનાં ત્દમે પ્રાપ્ત કર્યો એથી મને એવડો આનંદ ત્દમારા મ્હારા મંબધને સમજે. વારું, હવે તો તનિયત નુધરી ગઈ હશે એવી આશા રાખુ છું, શકુંતલા અને હાકરાંઓને આશિષ, હું છું ને આ ધરરોડ થયો તેથી મને ખાસ આનંદ થાય જ.

બળવંત

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાનાં

જીવનચરિત્ર સંબંધી પુસ્તકો

સા. મા. અં.

- ૪૧ મહારાજા શિવાજી કે. સિતારામ વાસુદેવ પેંડસે બી.એ.
એફ. આર. સી. આઇ. એમ. સી. પી. (મરાઠી) ૧૯૧૯ ૧- ૬-૦
- ૪૯ વીર શિવાજી કે. મુકુન્દરામ નિત્યારામ મહેતા, બી.
એ. (Rawlinson) કૃત "Shivaji the Maratha"
નો અનુવાદ ૧૯૨૦ ૧- ૦-૦
- ૫૩ મહિશંકર કીકાણી જયમુખલાલ પુરોષોત્તમરાય
જોષીપુરા, એમ. એ. ૧૯૨૦ ૦-૧૫-૦
- ૫૬ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ પહેલો)
ગોકળદાસ મથુરાદાસ શાહ, બી. એ. એલએલ. બી.,
Abbot કૃત "Napolion Bonaparte"નો
અનુવાદ (૧૯૨૪) ૨-૧૨-૦
- ૫૭ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ બીજો)
ઉપર પ્રમાણે (૧૯૨૪) ૨-૧૦-૦
- ૫૮ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ ત્રીજો)
ઉપર પ્રમાણે (૧૯૨૬) ૨-૧૨-૦
- ૫૯ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ ચોથો)
ઉપર પ્રમાણે (૧૯૨૬) ૩- ૦-૦
- ૭૮ સમુદ્રગુપ્ત કે. રવિશંકર અંબાશંકર છાયા, બી. એ.
એલએલ. બી. (હિન્દી) (૧૯૨૨) ૦-૧૧-૦
- ૧૪૧ નેલસનનું જીવનચરિત્ર કે. હીરાલાલ હરજીવન
ગણાત્રા, બી. એ. એલએલ. બી. સોલ્ડીસીટર, Robert
"Southey કૃત Life of Nelson"નો અનુવાદ
(૧૯૨૮) ૧- ૦-૦
- ૧૭૪ મહીપતરામ બાનુમુખરામ નિ. મહેતા (૧૯૩૦) ૧- ૧-૦

- ૨૨૪ રોજી, જીમીસારામ બરદાસ માનગંદર, પીતાં-
બરદાસ મહેતા. (૧૯૩૩) ૧-૧૪-૦
- ૨૩૩ મગવાન બુદ્ધચરિત્ર ઘંઘર્મસાર સંગ્રહ રામરાવ
માનંડ બાજુરકર Kerns કૃત "Manual of
Buddhism" નો અનુવાદ (૧૯૩૫) ૧-૦-૦
- ૨૪૯ કેમિલોકેટુર-છાસિયન રાષ્ટ્રવિદ્યાપક,
- વિદ્યારામ વમનજી ત્રિવેદી, (૧૯૩૭) ૧-૮-૦
- ૨૬૯ માર્ક જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર રમણલાલ વ. દેમાઈ,
એમ. એ. હેબ્રિડીસ કૃત, "My Life and work"
નો અનુવાદ (૧૯૪૦) ૧-૧૧-૦
- ૨૭૧ હુંએનમંગ દેવેન્ડર, મજમદાર, એલ. બી. પી. એસ.
(૧૯૪૦) ૧-૮-૦
- ૨૭૫ નામદેવ ચરિત્ર જી. ર. આગાંવકર (મરાઠી) (૧૯૪૧) ૧-૧૨-૦
- ૨૮૩ શ્રીમંત મયાજીરાવ ગાયકવાડ (ત્રીજી) (ભાગ
પહેલો) ચિમનલાલ મગનલાલ ડોક્ટર એમ. એ.
એલએલ. બી. (૧૯૪૩) ૧-૧૩-૦
- ૨૮૪ શ્રીમંત મયાજીરાવ ગાયકવાડ (ત્રીજી) (ભાગ
બીજો) ચિમનલાલ મગનલાલ ડોક્ટર એમ. એ.
એલએલ. બી. (૧૯૪૩) ૧-૧૫-૦
- ૨૯૪ શ્રીમન્ત્રિંદ્રાચાર્યજી મહેન્દ્રકુમાર મોનીમાય દેમાઈ
બી. એ. (૧૯૪૫) ૨-૫-૦
- ૨૯૫ સાગર : જીવન અને કવન યોગીન્દ્ર જગન્નાથ ત્રિપાઠી
એમ. એ. બી. ટી. (૧૯૪૬) ૨-૪-૦
- ૩૧૧ સાગરની પતંગેલા (મંપાદક : ગોકુળદાસ દારકાદાસ
રાયચુરા અને યોગીન્દ્ર જગન્નાથ ત્રિપાઠી એમ. એ. બી. ટી. (૧૯૫૦) ૧-૧૨-૦
- ૩૧૪ આત્મવૃત્તાન્ત શ્રી હોદાલાલ નરસેરામ બટ્ટ, કવાદીપ
રિગ્ચિન : મંપાદક : પ્રો. ગોવિન્દલાલ દરગોવિન્દ બટ્ટ, ૫-૪-૦
એમ. એ. (૧૯૫૩)